

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 144 | 2007

Inhoud

JG. 144 – 2007 | 1

Woord vooraf 3

ARTIKELS

Bernard SCHOTTE, *Beroering in Brugge en de moorden op Michiel van Lo en Pieter uten Sacke, 1309* 5

Marijke DE BOODT, *De Staande Lieve Vrouw van de Potterie. De restauratie van het beeld in 1917 en het ivoren beeld van de Sainte Chapelle in Parijs* 29

Ronald VAN BELLE, *Het bewijs van adel van Felix Bartolomé van Postel. Een onvermoede (kunst)historische bron voor het 17de-eeuwse Brugge* 49

Lawrence VAN HAECKE, *Epidemische ziekten in Brugge, 1830-1950* 87

Hannes DE ZUTTER, *Watervervuiling en Industriële Revolutie. Resultaten van een verkennend onderzoek in Roeselare, 1843-1914* 127

Sarah CAPPELLE, *Industrie, potentiële historische bodemverontreiniging en de haven van Zeebrugge (1895-1970)* 159

BOEKBESPREKINGEN

R. VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen* (L. Milis) 191

B. LAMBERT, *The City, the Duke and their Banker: the Rapondi Family and the Formation of the Burgundian State (1384-1430)* (J. Murray) 193

M. NUYTTENS, *Krijgers voor God. De orde van de tempeliers in de Lage Landen (1120-1312)* (S. Vanderputten) 197

R. VAN BELLE, *Vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen* (L. Devlieghe) 200

M. PIETERS, F. VERHAEGHE, & G. GEVAERT, *Fishery, trade and piracy – Visserij, handel en Piraterij* (B. Hillewaert) 203

TH. COOMANS & J. DE MAEYER (ED.), *The Revival of Medieval Illumination. Nineteenth-Century Belgium Manuscript and Illuminations* (L. Van Bierliet) 206

M. JOURNÉ, *Go West! Een verhaal van Vlaamse emigranten naar Canada* (J. Vannieuwenhuysse) 211

J. DERWAELE (RED.), *Leveranciers en klanten. Valoriatie van het archiefaanbod voor bedrijfshistorisch onderzoek* (G. Maréchal) 214

KRONIEK 217

L.S.,

In de loop van zijn bestaan is de benaming van het tijdschrift van ons in 1839 opgericht geschiedkundig genootschap enkele malen aangepast geworden. Deze verschillende benamingen staan trouwens achterin elk nummer opgesteld. Daarbij kwam er in 1934 een omslachtige Nederlandstalige titel en vanaf 1979 stond alleen nog deze laatste benaming op de titelbladzijde. Deze titel had het nadeel nogal lang te zijn, zodat ons tijdschrift vaak onvolledig of onjuist werd geciteerd. Een artikel "in de Emulatie" is in wetenschappelijke kringen een begrip gebleven.

Het bestuur heeft daarom beslist de titel korter en duidelijker te maken, maar dan wel op een manier dat de band met vroeger niet verloren gaat. Bij deze gelegenheid krijgt ook de vormgeving, intussen bijna dertig jaar in gebruik, een voorzichtige verjongingskuur. We hopen dat dit alles een verbetering mag zijn voor een eerbiedwaardige 168-jarige.

Het bestuur

Bernard Schotte

Beroering in Brugge en de moorden op Michiel van Lo en Pieter uten Sacke, 1309

Met het verdrag van Athis-sur-Orge op 23 juni 1305 kwam een einde aan het jarenlang militair conflict tussen de Franse koning Filips de Schone en de opstandige Vlamingen. *In Vlaendren was nu pays ende vrede, ende so waest in Vranckrike mede*, schreef de Brabantse kroniekschrijver Lodewijk van Velthem. Toen de gemeentenaren evenwel te weten kwamen wat het vredesverdrag behelsde, voelden ze zich verraden door de edelen. Op 23 september 1304 was in de abdij van Marquette al een voorakkoord gesloten en dat omvatte toen nog bepalingen die billijk en aanvaardbaar leken voor de bevolking die genoeg had van het wapengekletter. Deze overeenkomst kwam tot stand toen er een maand na de slag bij de Pevelenberg (18 augustus 1304) opnieuw een Vlaams leger en een krijgsmacht onder leiding van de Franse koning tegenover elkaar stonden, ditmaal in Marquette, een plaats gelegen tussen Rijsel en Doornik. Filips de Schone was verbaasd dat de Vlamingen zo snel na de slag bij de Pevelenberg een nieuw leger konden mobiliseren, *men zei mij dat de meeste Vlamingen dood waren, maar me dunkt dat ze allen terug levend zijn geworden*. Het kwam echter niet tot een nieuwe veldslag. Het vredesverdrag, dat de Vlamingen opzadelde met een enorme geldboete, gaf wel jarenlang aanleiding tot wrevel en ongenoegen. In het Land van Waas (1309), Aardenburg (1311) en Gent (1311) braken er ernstige ongeregelheden uit.¹ Maar ook de Bruggelingen, die *aangestookt door de duivel* in 1302 Vlaanderen in rep en roer hadden gezet, lieten zich niet zomaar ringeloren.

TWEE OPROEREN ?

In de literatuur over de Vlaamse opstand worden er voor de jaren 1309-1310 twee oproeren vermeld die in Brugge zouden hebben

1 L. DELFOS, *Het avontuur van de Liebaards* (Tielt, 1952), p. 305-315. J.F. VERBRUGGEN & R. FALTER, *Opstand in Vlaanderen* (Tielt, 2001), p. 229-248.

plaatsgevonden. In maart 1309 kwam het in Brugge bijna tot geweldplegingen toen de tegenstanders van het verdrag van Athis-sur-Orge zich roerden maar einde mei of begin juni 1310 bleef het niet bij verhitte woorden en vloeiende er waarlijk bloed in de straten van Brugge toen een schepen werd vermoord. De graaf zag dat rebelse gedrag echter door de vingers en pardonneerde de opstandelingen.² Dat de Bruggelingen zowel in 1309 als het jaar daarop hun onvrede over het verdrag van Athis hebben geuit, is echter een misvatting. Het verhaal over een beroering in 1310 blijkt bij nader toezien betrekking te hebben op een gebeurtenis in 1309 en de moord op de schepen is de leidraad in dat ene verhaal.

Op 7 juni 1310 verleende graaf Robrecht van Bethune de stad Brugge en haar inwoners genade voor een opstand die plaats had gevonden op de dag dat schepen Michiel van Lo werd vermoord.³ De oorkonde laat ons evenwel in het ongewisse over het tijdstip van deze opstand en moord. In de Brugse stadsrekening van 1309 (2 februari) - 1310 (1 februari) wordt echter melding gemaakt van de doodslag op Michiel van Lo die kort voor 26 april 1309 had plaatsgevonden, *doe Michiel van Lo geslegen was*.⁴ De gratieverlening door Robrecht van Bethune heeft dus betrekking op een gebeurtenis in 1309. Het betekent met andere woorden dat er in 1310 géén opstand heeft plaatsgevonden in Brugge en dat de beroeringen van 1309 tegen het vredesverdrag wel gewelddadig zijn verlopen. Dat de graaf pas ruim één jaar na de beroering een uitspraak doet, heeft te maken met de geplogenheden om in dergelijke zaken maar een grafelijk onderzoek op te starten één jaar na de feiten.⁵

- 2 L. DELFOS, *a.w.*, p. 316. F. FUNCK-BRENTANO, *Philippe le Bel en Flandre* (Parijs, 1897), p. 547-548, 563-564. K. VAN OVERMEIRE, *De Guldensporenslag, het verhaal van een onmogelijke gebeurtenis* (Brussel, 2001), p. 214-215. J.F. VERBRUGGEN & R. FALTER, *a.w.*, p. 246. R. VERBRUGGEN, *Geweld in Vlaanderen* (Brugge, 2005), p. 124, 168. Het verhaal over een oproer in Brugge in 1310 is door F. Funck-Brentano in 1897 rondgestrooid en wordt sindsdien door alle historici overgenomen.
- 3 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, dl I (Brugge, 1871), p. 304 (charter 340). A. SCHOUTEET, *Regesten op de oorkonden van het stadsarchief van Brugge*, dl. II (Brugge, 1978), p. 51.
- 4 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Tweede deel (1302-1319)* (Brussel, 1995), p. 1174-1175, p. 1186.
- 5 Naar aanleiding van een andere moord of doodslag in Brugge wordt er ook nadrukkelijk

Het ware verhaal van de beroeringen in 1309 kan geschetst worden aan de hand van de kroniek van een minderbroeder⁶, de Brugse stadsrekeningen⁷ en de genadebrief⁸.

Toen de gemeentenaren in 1305 de tekst van het verdrag van Athis-sur-Orge onder ogen kregen, waren ze zo verontwaardigd dat ze hun woede wilden botvieren op de onderhandelaars en afgevaardigden. Het verdrag week op verschillende punten af van het akkoord van Marquette. Zo was er nu geen sprake meer van algemene amnestie voor de opstandelingen en de belangrijke clausules met de waarborg van behoud en onschendbaarheid van het Vlaamse grondgebied, het leven en het bezit van de Vlamingen en van de vrijheden waren weggelaten. Bovendien zouden de leliards vergoed moeten worden voor alle schade die ze geleden hadden tijdens de opstand en ze zouden niet moeten bijdragen in de afbetaling van de boetes van honderdduizenden ponden. "Het was meer een veroordeling dan een verdrag" en het verdrag kreeg in Vlaanderen vlug andere benamingen zoals de "Ellendige Vrede" of het "Verdrag van Ongerechtigheid". Jarenlang wordt er onderhandeld om billijkere voorwaarden te bedingen. De Bruggelingen zullen er bijvoorbeeld in slagen om aan de verplichting te ontsnappen om drieduizend inwoners op bedevaart te sturen als boetedoening voor de Brugse Metten.⁹

gesteld dat de graaf pas na een jaar het recht had een eigen onderzoek te doen (zie voetnoot 54).

- 6 H. JOHNSTONE (ed.), *Annales Gandenses. Annales of Ghent* (Oxford, 19852), p. 93-97. Deze kroniek werd geschreven in 1308 in het Gentse minderbroederklooster door een onbekend gebleven franciscaan. Het geeft een relaas van het conflict tussen Frankrijk en Vlaanderen in de periode 1296-1310 en is een unieke en zeer belangrijke bron met informatie gebaseerd op gesprekken met betrouwbare personen en eigen belevenissen van de auteur. Hij was bijvoorbeeld aanwezig op het slagveld tijdens de Guldensporenslag (V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders (1200-1500). Chronicles written independently from "Flandria Generosa"* (Gent, 1993), p. 43-48).
- 7 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.* (Brussel, 1995).
- 8 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *a.w.*, p. 304; F. FUNCK-BRENTANO, *a.w.*, p. 564; A. SCHOUTEET, *a.w.*, p. 51. Brugge, Stadsarchief, Oud Archief, *politieke charters*, 1ste reeks, nr. 240 (7 juni 1310).
- 9 L. DELFOS, *a.w.*, p. 305-315. K. VAN OVERMEIRE, *a.w.*, p. 205-215. J.F. VERBRUGGEN & R. FALTER, *a.w.*, p. 229-248.

Zegel van Filips de Schone,
koning van Frankrijk
BRUGGE, Stadsarchief, Oud
Archief, *politieke charters*, 1ste
reeks, 230 (1309)

Zegel van Robrecht van
Bethune, graaf van Vlaanderen.
Robrecht van Bethune stuurde
in 1309 zijn zoon, Robrecht
van Kassel, naar Brugge om de
Bruggelingen te overtuigen om
het verdrag van Athis-sur-Orge
te bekrachtigen.
BRUGGE, Stadsarchief, Oud
Archief, *politieke charters*, 1ste
reeks, 215 (1306)

ONRUST IN DE STAD OP 26 MAART 1309

Toen in februari 1309 aan het Franse hof nieuwe onderhandelingen plaatsvonden tussen de koning, graaf Robrecht van Bethune en de afgevaardigden van de Vlaamse steden lagen de Bruggelingen opnieuw dwars, ondanks de dreigementen van de graaf om het verdrag te ratificeren. Tijdens de onderhandelingen stuurde de graaf halfweg maart zijn tweede zoon Robrecht van Kassel (ca. 1275-1331)¹⁰ op missie naar Ieper, Gent en Brugge om de bevolking aan hun kant te krijgen. Met smeekbeden in naam van zijn vader en de koning maar ook met vele en ernstige dreigementen kon hij de poorters en notabelen in de steden en dorpen overtuigen zich aan het vredesverdrag te onderwerpen. Het merendeel van het gewone volk bleef echter de kat uit de boom kijken en wachtte af hoe de Bruggelingen zouden reageren.

In Brugge heerste reeds een gespannen sfeer. Eind februari werd Gillis de Clerck, één van de drie ridders die als bestuurders de graaf vervingen toen hij in Frankrijk onderhandelde met de koning, vermoord door de beenhouwer en volksleider Jan Breidel. De moord zou gebeurd zijn uit persoonlijke haat. Het gebeuren getuigde ook van weinig respect voor de persoon en functie van een plaatsvervanger en topraadgever van de graaf. Jan Breidel had reeds enkele maanden voordien tijdens een ander gewelddadig incident veel wrevel opgewekt bij de graaf, edelen en poorters van Brugge. De vechtlustige beenhouwer had op een dag in november 1308 samen met een zoon van Pieter de Coninck en tachtig gewapende Bruggelingen zijn strijdmakker uit de Guldensporenslag, de lekenbroeder Willem van Saeftinghe, ontzet toen deze zich tijdens een opstand van de lekenbroeders van Ter Doest had verschanst in de kerk van Lissewege. De vechtlustige en beresterke broeder werd toen in triomf naar Brugge geleid.¹¹

10 In zijn jonge jaren was Robrecht van Kassel gekend als Robrecht van Nevers en de schrijver van de *Annales Gandenses* noemt hem dan ook zo. Het is pas in 1320 dat hij heer van Kassel wordt. (M. VANDERMAESEN, 'Robrecht, heer van Kassel', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. VI (Brussel, 1974), kol. 83.

11 H. JOHNSTONE, *a.w.*, p.90-94.

Toen Robrecht van Kassel op 18 of 19 maart¹² het vredesvoorstel kwam voorleggen aan de Bruggelingen en aandrong om het te bekrachtigen, vroegen de stedelingen zeven of acht dagen uitstel om te kunnen beraadslagen. Op 26 maart kwamen de Bruggelingen dan bijeen om hun antwoord aan Robrecht van Kassel te formuleren. Toen bleek er, ondanks vele dagen palaveren, nog altijd geen eensgezindheid te bestaan en kwam het zelfs tot een heftige ruzie. De Leliaards of Fransgezinden, de poorters, en de beenhouwers en visverkopers wilden het nieuwe vredesverdrag bekrachtigen met de zegel van de stad. De meerderheid van de gewone lieden, onder leiding van de geridderde wever¹³ Pieter de Coninck, de beenhouwer Jan Breidel en de volder Jan Heem, leiders van de opstand in 1302, wilde niet toegeven. De volgelingen van de drie volksleiders, samen met alle wevers, volders, scheerders en alle andere handwerkers, wilden niet instemmen uit vrees voor represailles van de Franse koning. Het nieuwe vredesverdrag leek Filips de Schone de kans te bieden om de aanstokers van de opstand te straffen, gijzelaars op te vorderen en wapens in beslag te nemen. Velen vreesden voor hun leven omdat ze zich niet onbetuigd hadden gelaten in de jarenlange strijd. Bovendien zou de koning blijkbaar naar eigen willekeur de voorwaarden in het verdrag mogen veranderen, terwijl de Vlamingen het risico liepen van geëxcommuniceerd te worden als ze het verdrag niet zouden naleven. De onverzoenbare Bruggelingen, groter in aantal, heetgebakerd en strijdlustig, bewapenden zich. Een bloedig treffen leek onvermijdelijk tot enkele voorstanders van het vredesverdrag op een sluwe manier en door vleierij de tegenstanders konden vermurwen om vier gezanten, twee van elke partij, te sturen naar de koning om te proberen een billijker verdrag te bekommen. Een bloedbad werd aldus in de kiem gesmoord.¹⁴

12 In de kroniek van de Gentse franciscanerbroeder wordt het bezoek van de zoon van de graaf niet exact gedateerd maar vermits de Bruggelingen op 26 maart na 7 of 8 dagen van onderhandelingen hun antwoord gaven, moet Robrecht van Kassel op 18 of 19 maart zijn voorstel in Brugge hebben voorgelegd.

13 De wever Pieter de Coninck was op 11 juli 1302 samen met twee van zijn zonen tot ridder gelagen.

14 H. JOHNSTONE, *a.w.*, p. 95-97.

De volgende dag, op 27 maart, vertrokken Lauwers de Hoefsche, Willem Beiaerd, Pieter Coppe en Jan Succaerd, samen met meester Jan Balcaerd, de stadsadvocaat en opperklerk, naar Parijs. Jan Heem was al op 17 maart "westwaarts" op een missie geweest voor een periode van zes dagen, een zending die ongetwijfeld met de vredesonderhandelingen verband hield.¹⁵

In navolging van Brugge zonden ook de andere Vlaamse steden hun afgevaardigden naar Frankrijk. Het gewone volk vreesde duidelijk dat alle boetes en bestraffingen op hen zouden afgewenteld worden en dat de edelen en poorters buiten schot gingen blijven. De beroering in Brugge en de toenemende verontwaardiging in Vlaanderen deden de Fransen besluiten de zaak niet verder op de spits te drijven en volgens de Gentse minderbroeder "besloten ze hun ware betrachtingen voorlopig geheim te houden".¹⁶

DE MOORD OP SCHEPEN MICHIEL VAN LO TIJDENS EEN OPROER

Op 26 maart 1309 hadden beide partijen met getrokken messen tegenover elkaar gestaan zonder dat het tot een gewapend conflict was gekomen. Toch zullen de gemoederen verhit zijn gebleven. Enkele weken later braken er in Brugge zelfs zware ongeregeldeheden uit. Op de donderdag na de *toghedaghen* werd Michiel van Lo doodgeslagen (*gheslegghen*) en maakten de Bruggelingen ook amok in Damme. De dood van schepen Michiel van Lo was op 26 april 1309 het onderwerp van een onderzoek door de schepenen die de *warehede hoerden van Michiels doet van Loe* en op 28 april werd in het *Ghiselhuus* of stadhuis een *dinghedagh* gehouden, *doe men dinghede van Michiels doet van Loe*.¹⁷ De moord gaf dus aanleiding tot een betichtings- en onderzoeksprocedure (een *deurgaende waerhede*) en vervolgens een gerechtelijke zitdag (*dinghedagh*). De notities in de stadsrekeningen geven echter geen namen van daders of betichten prijs.

Donresdaghes na de toghedaghen is ons inziens donderdag 24 april (1309).¹⁸ De *toghedaghen* waren in Brugge drie bijzondere markt-

15 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 1186-1187.

16 H. JOHNSTONE, *a.w.*, p. 95-97.

17 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 1174, 1175, 1186, 1190.

18 *Ibidem*, in deze bronnenpublicatie blijft men in het ongewisse over de datering en staat er een vraagteken na "sdonresdaghes na de toghedaghen".

dagen waarop de koopman zijn waren uitstalde of tentoon stelde.¹⁹ De jaarmarkt van Brugge werd naar aloude gewoonte gehouden vanaf de eerste zondag na Pasen tot aan Hemelvaartsdag. De eerste vijftien dagen en de drie daaropvolgende speciale *toghedaghen* op maandag, dinsdag en woensdag, waren vrije marktdagen.²⁰ Daar in 1309 Pasen op 30 maart viel²¹, zullen de *toghedaghen* op maandag 21 april, dinsdag 22 april en woensdag 23 april gehouden zijn.

Het oproer waarbij schepen Michiel van Lo werd gedood en waarvoor graaf Robrecht van Bethune op 7 juni 1310 de opstandelingen genade verleende, vond dus plaats op donderdag 24 april 1309. Michiel van Lo leefde trouwens nog op 17 april want toen verkocht hij een paard aan één van de afgevaardigden die naar Parijs reisden.²²

Dat 24 april 1309 deze incidentrijke dag was, verklaart een verschrijving in een *Chronyke van Vlaenderen* (1726), die teruggaat op een 16de-eeuws werk. De beroering van 26 maart wordt in deze kroniek beschreven maar in het begin van het verhaal wordt het incident verkeerdelijk op 24 april gedateerd! In deze versie van het verhaal komt Lodewijk [sic] van Nevers (moet dus Robrecht van Nevers (later van Kassel genoemd) worden) in het midden van de maand maart naar Brugge en na een uitstel van acht dagen bezorgen de Bruggelingen op 24 april [sic] hem hun antwoord maar het komt tot een woordenwisseling tussen de voor- en tegenstan-

- 19 E. VERWIJS & J. VERDAM, *Middelnederlandsch woordenboek*, dl. VIII ('s Gravenhage, 1916), kol. 514.
- 20 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN. *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Inventaire des chartres. Tables de noms et glossaire flamand* (Brugge, 1882), p. 653- 654. De eerste zondag na Pasen viel in 1309 op 6 april. Volgens de stadsrekening van 1309 mocht men *uri ter maerct* komen vanaf maandag 7 april. (C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 1177). Dat zou betekenen dat de eerste marktdag op een maandag werd gehouden en niet op een zondag. Bijgevolg is er maarsprake van 14 vrije marktdagen en daaropvolgend dan de drie *toghedaghen*. Hoe dan ook donderdag na de *toghedaghen* viel in 1309 op 24 april.
- 21 D. VANDECANDELAERE, *De tijdrekening, de kalender (Juliaans, Gregoriaans, Republikeins)* (Roeselare, 1988), p. 42.
- 22 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 1188. Op basis van deze data kom je trouwens ook uit op donderdag 24 april. Op donderdag 17 april leefde Michiel van Lo nog. Het onderzoek naar zijn dood werd opgestart op zaterdag 26 april. Dus de enige donderdag tussen die beide data, en we weten dat de moord op een donderdag gebeurde, is 24 april 1309.

ders.²³ Het kan geen toeval zijn dat de auteur bij deze verschrijving de datum 24 april 1309 opgeeft. Hij moet die ergens gelezen hebben maar blijkbaar de feiten aangaande de gebeurtenissen op 26 maart en 24 april dooreengehaspeld hebben.

De moord op schepen Michiel van Lo kan trouwens niet in mei of begin 1310 zijn gebeurd omdat hij toen gewoonweg geen deel uitmaakte van de schepenbank. Dertien andere Bruggelingen waren in de periode februari 1310 – februari 1311 namelijk schepen en burgemeester van de schepenen van de stad. Hun namen zijn gekend. Jammer genoeg laat de stadsrekening van februari 1309 – februari 1310 ons in het ongewisse over de volledige samenstelling van de toenmalige schepenbank. In de rekening heeft men namelijk de namen van vier schepenen vergeten te noteren.²⁴ We kennen dus op basis van deze rekening van het “zitgeld” slechts negen schepenen bij naam en ofschoon Michiel van Lo niet onder hen figureert, moet hij één van de ontbrekende schepenen zijn.²⁵

De beroering op 24 april 1309 verliep zeer tumultueus en een groot aantal Bruggelingen nam eraan deel. Met de wapens in de hand en met ontvouwde banieren (wellicht van de ambachtsmilities) liepen grote groepen Bruggelingen furieus doorheen de stad. Gevangenen werden bevrijd na een bestorming van de stadsgevangenis en er vielen tijdens de ongeregeldeheden verschillende slachtoffers. Naast schepen Michiel van Lo werd er nog een ander voornaam persoon, Pieter uten Sacke, om het leven gebracht. Ook schepen Andries van Stijtelde werd aangevallen en gekwetst. De

23 A. WYDTS, *Chronyke van Vlaanderen*, dl. I (Brugge, 1726), p. 460. Deze kroniek is gebaseerd op het werk van de 16de-eeuwse kroniekschrijver Nicolaas Despaers. Latere kroniekschrijvers durven wel eens verschillende gebeurtenissen op één en dezelfde dag laten plaatsvinden. Volgens Nicolaas Despaers bijvoorbeeld vonden de moord op Gillis de Clerck en het oproer van 26 maart 1309 tegelijkertijd plaats, terwijl in werkelijkheid de plaatsvervanger van de graaf eind februari werd vermoord. (BRUGGE, Openbare Bibliotheek, ms. 433: Nicolaas Despaers, *Cronycke vanden lande ende graefschape van Vlaendren*, 1562, f. 449).

24 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 1222, 1296.

25 Nog een ander schepen blijkt toen Jan Streckaerde te zijn geweest (BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, *Handschriften*, nr. 19, 1309) Deze (onvolledige) lijsten met wetsvernieuwingen van Brugge en het Brugse Vrije zijn zeer betrouwbaar omdat de auteur charters verleden voor schepenen als bron heeft gebruikt. We kennen dus in totaal tien van de dertien schepenen.

Bewapende milities omstreeks 1300 in een handschrift uit de Duinenabdij.
BRUGGE, Openbare Bibliotheek, ms. 352 (*Infortiatum, met glossen van Accursius*)

ongeregeldheden breiden zich blijkbaar uit tot in Damme waar *onse lieden liepen*. Ofschoon de gebeurtenissen als een zeer ernstige aanval op het grafelijk gezag werden beschouwd en een zware straf verdienden, werd op verzoek van de schepenen, raadsleden en andere “goede mensen” van Brugge de spons geveegd over het gebeuren. De schuldigen waren weliswaar gekend, zoals bleek na een nauwgezet onderzoek, maar uiteindelijk kon de graaf niets anders doen dan de zaak zo te laten.

Ondertussen hadden de edelen, steden en kasselrijen van Vlaanderen in de loop van april 1309 het verdrag bekrachtigd, doch Brugge weigerde in te stemmen. Ofschoon een zeker aantal Bruggelingen op een rebelse manier hun ongenoegen over het vredesverdrag had laten blijken, haalde de Zwinstad uiteindelijk toch bakzeil want op 4 juni 1309 oorkonden de gevolmachtigden van de *schepenen, raad en gemeente van Brugge* dat zij de bepalingen van het verdrag van Athis-sur-Orge *algeheel zullen naleven*. In de maanden maart,

april en mei waren verschillende Brugse afgevaardigden en schepenen naar Parijs getrokken en bodes zorgden voor een drukke correspondentie over en weer. Het diplomatieke weerwerk van de Bruggelingen en het straatgeweld leverden uiteindelijk toch resultaten op. In ruil voor hun inschikkelijkheid werden de Bruggelingen beloond door de Franse koning Filips de Schone die als *grace especial* op 10 juli 1309 het vredesverdrag wat aanpaste ten voordele van de Bruggelingen en de andere Vlamingen. Meer bepaald betrof het uitstel en een soepelere wijze van betaling van de boetes. Op dezelfde dag ontsloeg hij de Bruggelingen van de verplichting om 3.000 burgers op (straf)bedevaart te sturen, weliswaar tegen betaling van een hoge boete van 300.000 ponden tournois. Op 23 juni 1308 had hij reeds zijn goedkeuring gegeven aan een regeling waarbij die 3000 Bruggelingen niet op bedevaart moesten gaan als ze een geldboete zouden betalen.²⁶ Op 10 juli 1309 oorkondde de koning van Frankrijk ook dat hij de Bruggelingen hun opstandig gedrag vergaf en hij heeft het meer bepaald over *les darrenieres descordes, excès et rebellions*.²⁷ De Brugse rebellieën waarnaar Filips de Schone verwijst, waren m.a.w. van recente datum en gericht tegen het vredesverdrag, *contre nous devant la pais traite et accordee par les traiteurs darrenierement deputez...* Het vredesverdrag van Athis-sur-Orge dateerde van 1305 en in april 1309 was het door de Vlamingen, met uitzondering van de Bruggelingen, bekrachtigd. Met deze Brugse *descordes, excès et rebellions* kunnen ons inziens alleen maar de beroeringen van maart-april 1309 zijn bedoeld. Zijn vergeving, *leur soient a tous jours pardonnees, quitees et relaissies*, gebeurde onder voorwaarde dat de bepalingen van het vredesverdrag getrouw door de Bruggelingen zouden worden nageleefd.

26 A. SCHOUTEET, *a.w.*, p. 38-40 (nrs. 67 & 78).

27 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *a.w.* (dl I, Brugge, 1871), p. 298. T. DE LIMBURG STIRUM, *Codex Diplomaticus Flandriae*, II (Brugge, 1888), p. 147. A. SCHOUTEET, *a.w.*, p. 40.

DE DIPLOMAAT MICHEL VAN LO

Michiel van Lo stond vanaf het begin van de opstand aan de zijde van de klauwaerts. In 1302 kocht hij in opdracht van het stadsbestuur witte lakens aan bij verschillende handelaars die als geschenk bestemd waren voor krijgslieden die door de stad geronseld waren. Hij leverde ook lakens aan de pijnders die betrokken waren bij het transport tijdens krijgstochten in 1302. Hij werd ook een paar keer op missie gestuurd, onder andere op 15 januari 1303 naar Gwij van Namen die in Veurne verbleef.²⁸

Michiel van Lo werd niet getroffen door de confiscatiemaatregelen die het stadsbestuur in de periode 1302-1305 nam tegen de Fransgezinde stadsgenoten of leliaards. Hun inkomsten uit onroerende bezittingen (rentes, landcijzen en huursommen) evenals de opbrengsten van hun landerijen werden toen inbeslaggenomen. Michiel van Lo bezat een onroerend goed *buter Wulfaghe tnieuwe-lant*, dus gelegen buiten de Wufhagebrug (de huidige Sleutelbrug) en blijkbaar in de Beenhouwersstraat. Ook in de Wulfhagestraat, toen nog de “Duerstrate” genoemd, bezat hij een eigendom. Een Willem van der Lo bezat een “stove” en een ander onroerend goed in de Wollestraat. Willem van Lo mocht zelfs gratis wonen in een huis van Boudin Tulps, een leliaard wiens eigendommen waren aangeslagen in 1302. Dat huis lag *binder Zantporte*, dus dichtbij de “Zandpoort” en wellicht te situeren op het eind van de Zuidzandstraat of de Noordzandstraat. Vanaf 1303 tot 1305 betrok of gebruikte Michiel van Lo twee andere huizen in de Zuidzandstraat die eveneens toebehoorden aan leliaards.²⁹

Michiel van Lo was betrokken bij turfontginning in Assenede (1304-1305) en moet tamelijk welstellend zijn geweest want hij moest hiervoor samen met zijn vennoot een hoog bedrag neertellen, namelijk 135 pond. Hij bezat verschillende paarden. In 1306 kocht hij aan de stad drie rijpaarden voor een totale som van 78

28 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 96, 110-111, 118.

29 BRUGGE, Stadsarchief, Oud Archief, 271: *Confiscatieregisters*, 1A (1302-1303), f. 34v, f.66, f. 114, f. 177v; 2 (1303-1303) (zonder folio); 5 (1304-1305), f. 153. Zowel de Zuidzandals de Noordzandpoort werden in 1302 de Zandpoort genoemd (A. WYFFELS m.m.v. J. DE SMET, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Eerste deel (1280-1302)* (Brussel, 1965) p. 58, 131).

pond. In 1309 verkoopt hij een rijpaard ter waarde van 70 pond aan de stad. Hij wordt ook vergoed wanneer zijn eigen paarden gekwetst raakten tijdens een dienstreis, bijvoorbeeld in 1306, 1307 en 1308. Dikwijls waren de paarden die hij gebruikte eigendom van de stad.³⁰

Michiel van Lo was in de periode 1303-1309 een van de belangrijkste Brugse diplomaten. In 1303 zochten de Vlamingen, weliswaar tevergeefs, steun bij de Engelse koning in hun strijd tegen de Fransen. Het gezantschap dat naar Engeland trok bestond uit ridders, klerken en poorters van 'de vijf goede steden'. Michiel van Lo was één van de vier Brugse afgevaardigden. Die reis valt ergens te situeren in de periode 27 februari tot 2 april 1303.³¹

Michiel van Lo vervulde in 1306 enkele diplomatieke missies in Parijs, waarheen hij op 30 september, 20 oktober en 30 december reisde. Op weg naar Parijs kwam hij zelfs eens in Mene in een moeilijk parket want hij werd daar *ghearresteert*. In 1306 verzorgde hij een geldtransport naar Ieper, waarbij trouwens zijn knecht gewond geraakte.

Hij was in 1306-1307 één van de twaalf schepenen van Brugge en in 1307-1308 was hij burgemeester van de raad. Op de dag van zijn overlijden, 24 april 1309, was hij opnieuw in functie als schepen. Op 25 augustus 1305 trok hij als Brugse afgevaardigde naar het parlement in Oudenaarde. In 1306 vertegenwoordigt hij Brugge in parlementaire vergaderingen in Deinze, Aalst, Ieper en Kortrijk. Tijdens andere missies trok hij in 1306 naar Geraardsbergen en Torhout. In 1307 was hij aanwezig op parlementaire vergaderingen in Kortrijk (drie maal), Ieper, Sint-Winoksbergen en Aalst. Op 6 april 1307 trok hij samen met een groot aantal Brugse afgevaardigden naar Parijs en Poitiers. De Brugse delegatie zal 72 dagen van huis zijn. Op 23 augustus 1307 was hij opnieuw van de partij toen Brugse afgevaardigden andermaal naar Parijs trokken om aan de onderhandelingstafel plaats te nemen. Deze missie nam 58 dagen in beslag.

30 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 514, 955, 981, 996, 997, 1000, 1016, 1066, 1080, 1081, 1118, 1151, 1188.

31 J.F. VERBRUGGEN, *Vlaanderen na de Guldensporenslag* (Brugge, 1991), p. 27.

In 1308 maakte Michiel van Lo deel uit van een delegatie van vijftien Bruggelingen die deelnamen aan een parlementaire bijeenkomst in Ieper en vervolgens naar Frankrijk trokken om rechtstreeks met koning Filips de Schone te onderhandelen. Al deze missies naar Parijs hadden te maken met de vredesonderhandelingen en de naleving van het verdrag van Athis-sur-Orge (1305). Enkele weken later tenslotte, in oktober 1308, nam hij als één van de Brugse afgevaardigden deel aan een parlementaire vergadering in Kortrijk.³²

Hij was misschien bakker/graanhandelaar van beroep, ofschoon we er rekening mee moeten houden dat er in Brugge meerdere personen met die zelfde naam kunnen hebben rondgelopen. De stad kocht alleszins in 1302 of 1303 tarwe bij Michiel van Lo *den backere*. Deze bakker was ook aanvoerder of tussenpersoon van enkele bakkers die deel uitmaakten van het Brugs leger dat in 1303 (13 april) op krijgstoct trok naar Zeeland. Michiel van Lo *die bakre* was één van de hoofdmannen van 100 Brugse kruisboogschutters die op 24 augustus 1304 naar Rijsel en Kortrijk trokken.³³ Nog verschillende andere leden van de familie Van Lo waren lid van het ambacht der bakkers, met name Fierin, Jan, Gheraerd en Heinric. De drie eerstgenoemden maakten in 1338-1340 deel uit van het Brugs gemeenteleger.³⁴ Heinric van Lo leverde in 1327 brood aan de Brugse militie. In 1317 zorgde het stadsbestuur ervoor dat de Brugse bakkers voorzien werden van voldoende koren ter bestrijding van de hongersnood die toen een ravage onder de stedelingen had aangericht. Fierin, Jan en Gheraerd van Lo worden in de *rekening van den corne* regelmatig vermeld als enkele van de tientallen bakkers die toen continu werden bevoorraad met graan.³⁵ In 1316 worden de bakkers, waaronder Jan en Heinric van Lo vergoed voor het bakken van brood met meel door de stad aangekocht bij

32 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 738, 975, 976, 981, 994, 1002, 1011, 1015-1017, 1079-1080, 1085, 1151-1152.

33 *Ibidem*, p. 122, 187, 494.

34 J.F. VERBRUGGEN, *Het gemeenteleger van Brugge van 1338 tot 1340 en de namen van de weerbare mannen* (Brussel, 1962), p. 201.

35 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 216: *Stadsrekeningen*, Rekening van het koren, 1317; 272, Rekening heervaard, 1327-1328, f. 18.

vreemde handelaars.³⁶ De bakker Michiel van Lo ontbreekt in al deze lijsten, zodat de identificatie van de in 1309 vermoorde schepen Michiel van Lo met de 'verdwenen' bakker enigszins voor de hand ligt.³⁷

Anderzijds vermoeden we dat Michiel van Lo verwant was met de Brugse schepen Willem vander Lo. Deze was schepen in 1276.³⁸ Vermits ze allebei schepen zijn geweest gaat het hier misschien zelfs om zijn vader. Een Willem van der Lo betaalt in 1304 *pointingen* of directe belastingen en in 1310 betaalt een heer Wouter van der Lo *pointingen*.³⁹ Een Weitinus de Lo was op het eind van de 13de eeuw één van de gegoede Bruggelingen.⁴⁰ Een Pieter van Lo die in 1304 als koerier van de stad optrad, is misschien ook een verwante van Michiel. Hij was een klerk in stadsdienst en stadsontvanger, o.a. in dienst van Clays Vlieghe.⁴¹

EEN CORRUPT STADSBESTUUR EN DE SLACHTOFFERS VAN HET OPROER OP 24 APRIL 1309

Op 26 maart 1309, toen de Bruggelingen bijna slaags geraakten en een "verschrikkelijke burgeroorlog" nipt werd vermeden, trok Michiel van Lo samen met schepen Andries van Stijvelde naar Kortrijk om te praten met heer Robrecht van Kassel, zoon van de graaf.⁴² Het is onduidelijk op welk moment van die roerige dag hij vertrokken is naar Kortrijk, namelijk voor, na of tijdens de comotie. Is hij de zoon van de graaf gaan verwittigen dat de zaak uit de hand aan het lopen was en de voor- en tegenstanders van het vredesverdrag met getrokken messen tegenover elkaar stonden? Of kwam hij na de beroering mededelen dat de Bruggelingen het niet eens waren geworden en dat ze zowel voor- als tegenstanders van het verdrag naar Parijs gingen sturen?

36 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 1711.

37 Zoals altijd moeten we echter rekening houden met homoniemen en het staat vast dat er verschillende Bruggelingen met de naam Michiel van Lo rondliepen. In 1311 werd bijvoorbeeld een Michiel van der Lo uit Snellegem poorter van Brugge en in 1328 werd een schoenmaker Michiel van Lo opgeëist als gijzelaar

38 OCMW-Archief Brugge, Sint-Janshospitaal, Charters, nr. 52 (1276).

39 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.* p. 395, 1272.

40 C. WYFFELS m.m.v. J. DESMET, *a.w.*, p. 530, 584, 665, 780.

41 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 285-286, 585, 1216.

42 *Ibidem*, p. 1176, 1222.

Zou het kunnen dat Michiel van Lo in Kortrijk tijdens het gesprek met Robrecht van Kassel toch bepaalde zaken heeft gezegd die bij sommige Bruggelingen niet in goede aarde zijn gevallen en wellicht werd hij om die reden op 24 april doodgeslagen door oproerlingen? Want het kan geen toeval zijn *dat upten dach dat Michiel van Lo geheslegghen was*, Andries van Stijvelde ook werd aangevallen en verwond.⁴³ De twee gezanten die op 26 maart hadden onderhandeld met Robrecht van Kassel blijken dus tijdens het oproer van 24 april gevisieerd te zijn door de amokmakers. De Gentse minderbroeder had al na het verdrag van Athis-sur-Orge (1305) geschreven dat de bevolking toen het bloed kon drinken van de onderhandelaars en dat “ze in doodsgevaar verkeerden omdat het gewone volk hen wilde doodslaan”.⁴⁴

Schepen Andries van Stijvelde herstelde van zijn verwondingen. De kosten voor zijn geneeskundige zorgen, 20 pond *ersater ghelde*, werden terugbetaald door de stad en tijdens het zoengeding kreeg hij van de stad een schadevergoeding van ruim 162 pond. We kennen de namen niet van de personen die beide schepenen hebben aangevallen maar blijkbaar werd de stad medeverantwoordelijk gesteld voor de geweldplegingen. De burgemeester nam naar aanleiding van het onderzoek naar de dood van Michiel van Lo zelfs een *taelman*, Diederic van Snepgate, in dienst.⁴⁵

De dood van de diplomaat Michiel van Lo lijkt dus een politiek geïnspireerde moord of doodslag te zijn geweest. Maar misschien speelde er ook een geschil met sommige bestuurslieden een rol in het gebeuren.

Kort voor hij gedood werd, had Michiel van Lo namelijk een ernstig *discorde* of onenigheid gehad met de gewezen burgemeester van de schepenen Jacob uten Sacke en het gewezen raadslid Jan van den Stene. Er werd blijkbaar op geen inspanning gekeken om beide partijen te verzoenen, waarbij de honderdmannen en de “raden” van de honderdmannen een belangrijke rol speelden. Uiteindelijk kwam het toch tot een *pays ent soending* tussen Michiel van

43 *Ibidem*, 1310, 1376.

44 H. JOHNSTONE (ed.), *a.w.*, p. 86.

45 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, 1190, 1310, 1376.

Lo en Jacob uten Sacke. De stadsrekeningen laten niets los over de aard van het geschil. Er werden wel verschillende charters met betrekking tot deze zaak geschreven maar ze lijken niet bewaard te zijn gebleven.⁴⁶

In het begin van het jaar 1309 was er bovendien een ernstig geval van corruptie aan het licht gekomen dat de Bruggelingen sterk zal beroerd hebben en dat aanleiding gaf tot drastische maatregelen. Misschien was het *discorde* tussen Michiel van Lo en oud-burgeoismeester Jacob uten Sacke hiervan zelfs een uitvloeisel.

Begin 1309 werden namelijk de thesauriers Heinric van Hertsberghe en Pieter Uten Sacke op het matje geroepen omdat er onregelmatigheden bij het beheer van de stadsfinanciën waren vastgesteld. Beide mannen waren tijdens het dienstjaar 1308 (2 februari) – 1309 (1 februari) de twee thesauriers van de stad geweest en het jaar daarop namen ze opnieuw deze functie waar, maar ze werden heel snel vervangen door een comité van acht personen die een jaar lang de dienst zullen uitmaken op het gebied van de stadsfinancien.⁴⁷ De rekeningen van Heinric van Hertsberghe en Pieter uten Sacke werden op 28 februari 1309 nauwgezet gecontroleerd en later opnieuw door een groep notabelen die daarvoor vijftien weken uittrokken. Bezittingen in Ruddervoorde van Heinric van Hertsberghe werden zelfs op bevel van het stadsbestuur verkocht. Dat zal gebeurd zijn om het verduisterde geld terug te winnen.⁴⁸ Hij betaalde ook 2500 pond terug die ontbraken in zijn rekening. Ook van Pieter uten Sacke werd 1500 pond *van dat hem gebrac van siere rekeninghe* teruggevorderd. Het werd door heer Wouter Bonin overhandigd terwijl Heinric van Hertsberghe dat in eigen persoon deed. Pieter uten Sacke mocht ook niet meer vrij beschikken over zijn goederen. Zijn geldzaken werden beheerd door de stad die onder andere geld teruggaf aan personen die geld aan hem hadden geleend of nog geld tegoed hadden van hem.⁴⁹

Nog drie andere bestuurslieden lijken bij deze corruptiezaak te

46 *Ibidem*, 1174, 1191, 1306.

47 *Ibidem*, p. 1095, 1167-1168, 1180, 1236.

48 *Ibidem*, p. 1177, 1185, 1191.

49 *Ibidem*, p. 1184, 1219-1220.

zijn betrokken want ook hun geldzaken werden zoals bij Pieter uten Sacke beheerd door de schepenen. Bovendien werden zelfs hun bezittingen aangeslagen en verkocht. Het gaat om burgemeester van de schepenen Jacob uten Sacke, burgemeester van de raden Pieter f. Mercelien (of Ma(e)rcelis) en schepen Jan van (den) Hoye.⁵⁰ Zij hadden het bestuur van de stad waargenomen in het dienstjaar (1308-1309) toen Pieter uten Sacke en Heindrik van Hertsberghe thesauriers waren geweest.⁵¹ Wat deze drie magistraten mispeuterd hadden, wordt nergens nadrukkelijk vermeld maar de aard van de bestraffing en het feit dat ze tegelijk met de twee corrupte thesauriers werden aangepakt, lijken te wijzen op een groot corruptieschandaal.

De bezittingen van Jacob uten Sacke werden dus openbaar verkocht. Het ging om koren ter waarde van ruim 133 pond, fruit uit zijn hof en de inboedel van zijn woning. Contant geld werd in beslag genomen en geld dat hij uitgeleend had, werd teruggevorderd. Het bracht in totaal 313 pond 19 schellingen op. De goederen, waaronder huizen, van Jan van den Hoye en Pieter f. Marselis werden eveneens verkocht. In het geval van Jan van den Hoye bracht de verkoop en inbeslagneming in totaal 575 pond 17 schellingen en 4 denieren op. Zijn twee huizen in de Moerstraat en de Zilverstraat werden opgekocht door respectievelijk Christiaan Potterie en Wouter van Hansbeke. De inbeslaggenomen bezittingen van de voormalige burgemeester van de raad Pieter f. Marcelis waren 247 pond waard. Hij had ook een huis maar dat wordt niet nader gesitueerd. Een *eester* van Jacob uten Sacke bleef eigendom van de stad die het verhuurde.⁵² De bezittingen van Pieter uten Sacke lijken niet openbaar te zijn verkocht of tenminste er wordt daar geen melding van gemaakt in de stadsrekeningen.

Het *discorde* dat Michiel van Lo had met Jacob uten Sacke en Jan van den Steene, die respectievelijk burgemeester en raadslid waren geweest in het corrupte stadsbestuur, kan misschien in verband gebracht worden met het corruptieschandaal. Was Michiel van Lo

50 *Ibidem*, p. 1197-1198, 1219.

51 *Ibidem*, p. 1140.

52 *Ibidem*, p. 1196-1197, 1274.

misschien betrokken bij de vervolging van de corrupte lieden of heeft hij zelf de bal aan het rollen gebracht? Wanneer de honderdmannen worden vergoed *omme tachter haelne der stede goet in ser Heinrix rekeninghe van Hertsberghe ende Pieters hutten Sacke ende hare selves bederve achter lieten* worden toevallig in één adem ook hun inspanningen vermeld om te zorgen dat Michiel van Lo en Jacob uten Sacke zich zouden verzoenen.⁵³ Beide incidenten gebeurden dus kort na elkaar en lijken met elkaar in verband te staan. Bovendien zal de onvrede die deze corrupte handelingen van verschillende bestuurslieden teweeg zal gebracht hebben bij de bevolking ook wel een rol hebben gespeeld in de oproeren van 26 maart en 24 april 1309. Want op 24 april komt niet alleen Michiel van Lo maar ook Pieter uten Sacke op gewelddadige wijze om het leven en dat kan geen toeval zijn.

DE VERMOORDE PIETER UTEN SACKE,
DE TEMPELIER OF DE THESAURIER ?

Op 23 april 1310 verklaren de schepenen van Brugge dat Pieter uten Sacke op 24 april (*up Sinte Maercx avende*) 1309 gestorven is en dat het de graaf vrij staat om dat overlijden te onderzoeken, *inquisitie te doen up de vorseide dood*. Eén jaar na de feiten mag hij gebruik maken van zijn recht om een onderzoek in te stellen.⁵⁴ Het gaat dus om een verdacht overlijden in Brugge en blijkbaar is die Pieter uten Sacke slachtoffer geworden van een geweldpleging. Volgens P. Rogghé zou het gaan om de Brugse tempelier Pieter uten Sacke, die in de periode 1280-1297 commandeur was van de Vlaamse tempeliers en alleszins tot in 1303 lid was van de tempeliersorde. Doch hij poneert deze stelling zonder hiervoor enig bewijs te geven. Deze bewering blijft sindsdien als een vaststaand feit opduiken in alle mogelijke en ook recente publicaties over de tempeliers. Doch in feite is deze identificatie niet meer dan een veronderstelling die sterk in twijfel kan getrokken worden. In die oorkonde van

53 *Ibidem*, p. 1191.

54 P. ROGGHE, *De orde van de tempelridders en haar geschiedenis in het oude graafschap Vlaanderen* (Gent, 1973), p. 100-101. J. DE SAINT-GENOIS, *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre* (Gent, 1843-1846), p. 349-350.

23 april 1310 wordt het slachtoffer namelijk gewoon omschreven als “Piet(er) Uten Zacke” zonder enige toevoeging bij zijn naam.⁵⁵ We hebben dus geen enkele aanwijzing dat het hier zou gaan om de gewezen commandeur van de tempeliers. Het slachtoffer kan o.i. evengoed geïdentificeerd worden als de corrupte thesaurier Pieter uten Sacke. In het begin van de 14de eeuw waren er namelijk verschillende Bruggelingen die Pieter uten Sacke heten.

Allereerst dus de tempelier Pieter uten Sacke, telg uit een Brugse patriciërsfamilie, die voor 1272 toetrad tot de orde van de tempeliers. Hij had volgens P. Rogghé een broer Oste genaamd en een halfbroer die Jan heette. Vanaf 1280 tot 1297 was hij commandeur van Vlaanderen. In 1303 was broeder Pieter uten Sacke betrokken bij de controle van de rekeningen van de Brugse ontvanger Clais Vlieghe.⁵⁶ Op 14 mei 1305 leefde *broeder* Pieter uten Sacke nog want hij wordt samen met Jan van Doornik en heer Gillis die Clerc gerekend tot *mijns here Philips lieden*, dus blijkbaar raadgevers of vertegenwoordigers van Filips van Chieti, zoon van Gwijde van Dampierre en in 1305 ruwaard van Vlaanderen.⁵⁷

In begin van de 14de eeuw leefde er tenminste nog één Bruggeling en blijkbaar zelfs twee personen die naar dezelfde naam als de tempelier luisterden.

In 1302 bewaakte Pieter uten Sacke samen met enkele andere Bruggelingen zeventien gevangenen in het huis van Jan Scinkel.⁵⁸ Deze opdracht voerden ze wellicht uit kort voor of na de Guldensporenslag. Deze Pieter uten Sacke was blijkbaar een jongeling want zijn voornaam wordt een keer geschreven als Pieterkine maar komt ook in volle vorm voor. Vanaf 1306 duikt in de stadsrekeningen een Pieter uten Sacke op die wisselaar was en voor een korte periode (1307-1309) betrokken geraakte bij het bestuur van de stad. Zijn naam vinden we voor het eerst terug in een lijst van wisselaars gedateerd op 13 november 1306. Burgemeester Jacob uten Sacke was trouwens ook wisselaar van beroep.⁵⁹

55 GENT, Rijksarchief, *Oorkonden van de graven van Vlaanderen*, Fonds J. de Saint-Genois, nr. 1214.

56 P. ROGGHÉ, *a.w.*, p. 98-101 De auteur geeft ook een biografie van de tempelier.

57 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 712

58 *Ibidem*, p. 104, 294.

59 *Ibidem*, p. 993, 1038.

In de periode 1307 (2 februari) - 1308 (2 februari) was Pieter uten Sacke aangesteld als schepen van Brugge. In deze hoedanigheid nam hij deel aan enkele parlementaire bijeenkomsten (in Kortrijk, Deinze en Aalst) en trok hij een paar keren op missie naar andere steden.⁶⁰ Op 20 januari 1308 bekrachtigde hij als Brugse schepen een geldoverdracht. Op 25 maart 1308 overhandigde hij samen met de andere Brugse thesaurier een grote geldsom aan de ontvanger van de koning van Frankrijk.⁶¹ Hij was, zoals reeds vermeld, thesaurier van Brugge in 1308-1309. Begin 1309 werd Pieter uten Sacke aangepakt wegens corruptie. Daarna lijkt hij van de aardbodem te zijn verdwenen want zijn naam duikt alleszins niet meer op in de stadsrekeningen; toch niet voor wat de periode 1310-1319 betreft.

In 1306, een jaar voor dat hij schepen was, wordt er evenwel wezengeld uitbetaald aan een Pieter f. Osten uten Sacke. In 1309 en 1318 krijgt deze Pieter nog steeds wezengeld uitbetaald.⁶² Ons inziens lijkt het hier te gaan om nog een andere Pieter uten Sacke. In 1326 koopt een Pieter uten Sacke een rente.⁶³ Wellicht gaat het hier dan om die zoon van Oste.

Dat er in het begin van de 14de eeuw twee Pieter uten Sackes rondliepen in Brugge blijkt ook uit een belastingslijst van 1327. Zowel Pieter uten Sacke als de weduwe van Pieter uten Sacke betaalden toen *poorters pointingen* om de uitgaven van krijgstochten te helpen bekostigen.⁶⁴ Deze weduwe zou de echtgenote kunnen geweest zijn van de thesaurier.⁶⁵

Alhoewel het probleem van homoniemen het niet altijd mogelijk maakt het onderscheid te maken tussen diverse personen met de-

60 *Ibidem*, p. 1062, 1075-1079, 1085.

61 A. SCHOUTEET, *Regesten op de oorkonden*, deel 2 (Brugge, 1978), p. 63.

62 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 1026, 1249, 1677.

63 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, dl.VI (Brugge, 1876), p. 510.

64 BRUGGE, Stadsarchief, Oud archief, 272: *Rekening heervaard 1327-1328*, f. 5, f. 7v.

65 L. Gilliodts-Van Severen meent in een document van 1356 de weduwe van de gewezen thesaurier Pieter uten Sacke te ontwaren (*Inventaire*, dl. II (Brugge, 1873) p. 26) maar blijkt de tekst verkeerd gelezen te hebben. Er staat niet meer of minder dan dat de toenmalige thesaurier (wiens naam niet wordt vermeld) geld tegoed had van de vrouw van Pieter uten Sacke wiens beroep of functie niet vermeld wordt (zie de transcriptie in A. Schouteet, *Regesten op de oorkonden*, 316)

zelfde naam, lijkt het ons zeer aannemelijk dat de op 24 april 1309 in verdachte omstandigheden overledene Pieter uten Sacke de Brugse wisselaar en thesaurier is en niet de gewezen commandeur van de tempeliers. Wanneer de twee corrupte thesauriers het achtergehouden geld teruggeven, doet Heinric van Hertserbergh dat persoonlijk maar het bedrag verschuldigd door Pieter uten Sacke wordt door een tussenpersoon overhandigd. Dat kan er op wijzen dat de gewezen thesaurier toen niet meer leefde. En zijn bezittingen werden niet aangeslagen, in tegenstelling tot de vier andere corrupte bestuurslieden. Gebeurde dat omdat hij niet meer in leven was en men anders zijn weduwe zou treffen? In 1327 woonde in Brugge alleszins een *vid(ua) Pieter huten Zacke* en dus was er een tijd voordien een Pieter uten Sacke gestorven. Bovendien zullen sommige heethoofden tijdens een oproer gericht tegen het vredesverdrag die gepaard ging met geweldplegingen tegen leden van het stadsbestuur, van het tumult hebben geprofiteerd om toch eerder een corrupte thesaurier aan te pakken dan een tempelier. We weten niet wie Pieter uten Sacke heeft gedood maar dat het gebeurde op de dag dat er in Brugge een oproer plaatsvond lijkt erop te wijzen dat de oproerlingen op 24 april 1309 niet alleen een schepen vermoordden en een ander schepen, Andries van Stijvelde, aanvielen maar tevens een corrupte thesaurier doodden. Waarom zouden oproerlingen zich trouwens gekeerd hebben tegen een tempelier als bestuurslieden het mikpunt waren van de volkswoede? Daarenboven mogen we ook aannemen dat de Brugse wisselaar en gewezen thesaurier op 24 april 1309 in Brugge aanwezig zal zijn geweest, terwijl we niet weten waar de tempelier Pieter uten Sacke op dat moment vertoefde. We weten zelfs niet eens of hij toen nog leefde want de laatste keer dat zijn bestaan door een bron wordt bevestigd is op 14 mei 1305.

De oproeren in 1309 waren gericht tegen het vredesverdrag van Athis-sur-Orge en de amokmakers hadden het gemunt op bestuurslieden en vooral deze die betrokken waren bij de vredesonderhandelingen en blijkbaar de zaak van het "gemeente" hadden geschaad door te toegeeflijk te zijn. Het corruptieschandaal begin 1309 zal eveneens de gemoederen verhit hebben en de oproeren mee in de hand hebben gewerkt. Bovendien bestond er misschien

zelfs een vendetta tussen de familie Uten Sacke en Michiel van Lo en hun aanhangers gezien de hierboven beschreven *discorde*. Vetes tussen clans blijken soms verweven te zijn met de strijd om de politieke macht.⁶⁶ Kortom, een stad in oproer bood genoeg gelegenheden om tijdens het tumult oude rekeningen te vereffenen. Het was ontegensprekelijk een tijd van bloedige afrekeningen. In 1303 werd in Brugge een Arnoud van Lo doodgeslagen, misschien een familielid van Michiel. In 1309 werd de Bruggeling Heinric vander Matte vermoord. Hij was in 1302 leider geweest van een bende krijgslieden, de *grisen frocken*, die tegen de Fransen hadden gestreden. De dader Mattheeus vander Gote en zijn trawanten kwamen er vanaf met het betalen van zoengeld.⁶⁷ Zoals reeds vermeld vermoordde Jan Breidel in 1308 ridder Gillis de Clerck omdat hij hem haatte. De schrijver van de *Annales Gandenses* schreef dat het toen een tijd was van "oog om oog" en dat er vele en verschrikkelijke moorden plaatsvonden in de steden en dorpen.⁶⁸ Twee van die vele slachtoffers waren schepen Michiel van Lo en Pieter uten Sacke, zeer waarschijnlijk de corrupte thesaurier, en allebei vermoord tijdens een oproer in Brugge op 24 april 1309 gericht tegen de nadelige gevolgen van de vrede van Athis-sur-Orge.

66 W. BLOCKMANS, *Een middeleeuwse vendetta, Gent 1300* (Houten, 1988)

67 C. WYFFELS m.m.v. A. VANDEWALLE, *a.w.*, p. 224, 846, 1190.

68 H. JOHNSTONE (ed.), *a.w.*, p. 94.

Onze Lieve Vrouw van de Potterie
© Hugo Maertens, Brugge

Marijke De Boodt

DE STAANDE LIEVE VROUW VAN DE POTTERIE DE RESTAURATIE VAN HET BEELD IN 1917 EN HET IVOREN BEELD VAN DE SAINTE CHAPELLE IN PARIJS

De Lieve Vrouw met Kind staat boven het altaar van de zijbeuk in de kerk Onze-Lieve-Vrouw ter Potterie in Brugge.¹ Het staande beeld is gekapt in witte kalksteen en is 156,5 cm hoog. De Lieve Vrouw van de Potterie wordt van oudsher geëerd en is volgens de jezuiet Philippus Franciscus Taisne het *Oudste Mirakuleus Beeldt van ons Nederlandt*.² Een interessante reeks pentekeningen, wandtapijten, glasramen, marmeren gedenkplaten, devotieportretten, koperen kandelaars en vooral wat overblijft van een indrukwekkende zilverschat getuigen van de eeuwenoude devotie voor dit mirakelbeeld.

Deze kunstvoorwerpen worden niet alleen in de kerk maar ook in het museum van Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie bewaard. Na de restauratiewerkzaamheden en herinrichting van het museum in 1982, maakt de kerk deel uit van het museumcircuit.³ Het beeld van de Staande Lieve Vrouw met Kind heeft zodoende niet alleen een devotionele maar ook een museale functie.

De Staande Lieve Vrouw met Kind is gekroond als Hemelkoningin. De kroon dateert van de restauratie van het beeld in 1917, de originele kroon is verdwenen. De Lieve Vrouw draagt een sluier die als een hoofddoek om haar hoofd gedrapeerd is. De sluier bedekt schouderlang golvend haar. In de middeleeuwse beeldhouw-

1 BRUGGE, Stedelijke Musea, inv. O.P1041 VI.

2 P.F. TAISNE, *Onse Lieve Vrouwe van Potterye. Toeulucht der Sondaeren en van alle behoefteghe menschen. Het Oudtste Mirakeleus Beeldt van ons Nederlant, Door veel Jonsten vermaert, ende te Brugghe besonderlyck vereert*, Brugge, 1666, p. 6. De status van *Oudtste Mirakeleus Beeldt van ons Nederlant* is betwistbaar en wordt o.m. in twijfel getrokken door J. BEUN, 'Hoe oud is Onze Lieve Vrouw van Mesen', in: *Iepers Kwartier*, (1980), p.41, die wijst op de verering van Onze-Lieve-Vrouw van Mesen sedert 1057.

3 H. LOBELLE, 'De herinrichting en heropening van het museum van de Potterie', in: *Jaarboek 1982, Stad Brugge Stedelijke Musea*, Brugge, 1983, p.110.

kunst is de sluier een symbool van maagdelijkheid.⁴ Het gezicht is lang, ovaal en regelmatig plastisch volumineus uitgewerkt. De wenkbrauwen zijn in een boogvorm vanuit de rechte lijn van haar neus afgetekend.

De ogen zijn amandelvormig. Ze heeft een kleine mond en een stevige kin. Haar glimlach verzacht haar gelaat.

Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie draagt een los gedrapeerd bovenkleed met nauw aansluitende mouwen, waaronder de plasticiteit van haar arm en elleboog duidelijk zichtbaar is. Een ceintuur omgordt haar kleed dat in soepel vallende pijpplooien zorgvuldig geëtaaleerd wordt op de sokkel. De schuin opgaande diep uitgesneden plooien van haar mantel contrasteren sterk met de recht neervallende plooien van haar kleed. Alleen de toppen van haar puntvormige schoenen zijn zichtbaar onder de mantel en het kleed. Zij draagt haar Kind hoog op de linkerarm, terwijl ze het met haar rechterhand behoedzaam ondersteunt. De lange smalle hand van de Lieve Vrouw is duidelijk zichtbaar op de borst van haar Kind. Het Kind houdt zijn hoofd schuin als om de compositie weer in evenwicht te brengen. Het Kind heeft een rond glimlachend gezicht en krullend haar. Het draagt een loshangend kleedje en heeft blote voeten.⁵ Het Kind maakt met zijn rechterhand een zegenend gebaar. Duim en middelvinger zijn afgebroken. In zijn linkerhand houdt het Kind een wereldbol.

De dynamische opwaartse beweging van de Lieve Vrouw wijst in de richting van het Kind: haar hoofdbeweging, het *drapé* van haar sluier, de beweging van haar rechterarm waarbij haar elleboog naar voor komt en de schuin opwaarts gaande diep uitgesneden plooien van haar mantel. Het Kind staat centraal in de compositie. De Lieve Vrouw toont haar Kind, als ware het een kostbare relik. Haar houding wekt herinneringen op aan de klassieke *contrapposto*.⁶

4 J.J.M. TIMMERS, *Christelijke symboliek en iconografie*, Houten, 1987, p.129.

5 E. MÂLE, *L'Art Religieux du XIIIe siècle en France*, Paris, 1918, p. 147. Het Kind draagt een loshangend kleedje overeenkomstig de iconografische traditie van de 13de eeuw. Vanaf de 14de en zeker de 15de eeuw wordt het kind ook halfnaakt of naakt voorgesteld.

6 *Contrapposto*, de Italiaanse term voor contrapost, is de asymmetrische harmonie van een ontspannen natuurlijke houding, waarbij het volle lichaamsgewicht op het steunbeen rust en het andere been lichtjes naar achter staat. Deze houding weerspiegelt het schoonheidsideaal van het menselijk lichaam in de klassieke

Het rechterbeen van de Lieve Vrouw staat naar achter, terwijl het volle lichaamsgewicht op haar linkerbeen steunt. Het is een natuurlijke houding in rust van een moeder die haar kind op de arm draagt. Deze houding wordt ook omschreven als de *S-lijn* of de *heupstand* van de Lieve Vrouw.⁷ In de Franse literatuur spreekt men over *les vierges déhanchées*.

Het beeld van de Potterie is stilistisch verwant aan de archi-volt-beeldjes van het Mariaportaal van het Sint-Janshospitaal te Brugge. Vooral het sterk plastisch gebroken plooienspel van de mantel van Sint-Jacob de Mindere (rechterdeel, tweede van links) en van de apostel (linkerdeel, tweede van links) is gelijkaardig.⁸

DE RESTAURATIE VAN HET BEELD IN 1917

Tijdens de Eerste Wereldoorlog, in 1917, valt een bom in de tuin van de Potterie. De bom valt precies naast het eerste glasraam van de zijbeuk van de kerk, ter hoogte van het altaar.

De 19de-eeuwse glasramen die de originele 17de-eeuwse glasramen vervangen met de voorstelling van de mirakelen van O.L.Vrouw van de Potterie zijn in scherven gevallen.⁹

Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie is gebarsten. Mevrouw Berchmans, overste van de zusters Augustinessen van de Potterie, vertrouwt de herstelling van het beeld toe aan de beeldhouwer Alfons De Wispelaere.¹⁰

Het beeld staat dan al meer dan tweehonderd jaar negen meter hoog boven het altaar op een wereldbol in witte marmer. In 1692 werd

beeldhouwkunst. Het oudste voorbeeld is de Doryphoros of de Lansdrager (450-550 AD) van de Griekse beeldhouwer *Polykleitos*.

7 Het 14de-eeuwse beeld in de Onze-Lieve-Vrouwewerk-over-de-Dijle te Mechelen wordt *Onze Lieve Vrouw met de Scheve Lee* genoemd. De legende verhaalt dat de koster op zekere dag niet op tijd opgestaan was om het Angelus te luiden en de kerkdeur open te doen. Onze Lieve Vrouw heeft de taak van de slordige koster dan maar op zich genomen en zelf de klok voor het Angelus geluid. Sedertdien is ze in deze 'scheve' houding blijven staan. Zie: H. MAHO, *La Belgique à Marie, Belgium Marianum*, Brussel, 1927, p. 121.

8 J. STEYAERT, 'De middeleeuwse beeldhouwkunst', in: *Tentoonstellingscatalogus: Sint-Janshospitaal 1188/1976*, Brugge, 1976, p. 444.

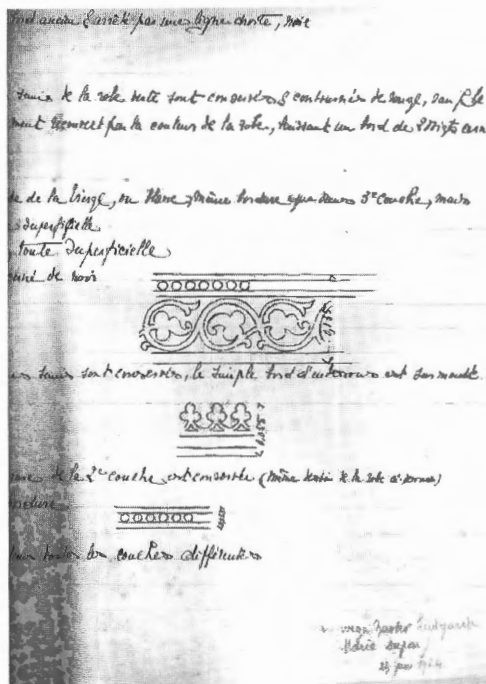
9 A. MAERTENS, *Onze Lieve Vrouw van de Potterie*, Brugge, 1937, p. 184-185. De 19de-eeuwse glasramen waren afkomstig uit het atelier van J. Pluis te Mechelen en H. Dobbelaere te Brugge.

10 A. MAERTENS, *Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie*, p. 185.

BRUGGE, OCMW-archief, doos 378, dossier 20. De foto is waarschijnlijk van de heer Watteyne, een opname van 1917. © Watteyne, Brugge.

BRUGGE, OCMW-archief,
Tekeningen uit het verslag
van Alfons De Wispelaere.

BRUGGE, OCMW-archief,
Uittreksel uit het verslag van
Maria Dupon (1917), met
aanduiding van de tekening
op de mantel van de Lieve
Vrouw, zoals op de foto
(afb. 1).

de Staande Lieve Vrouw met Kind op de marmeren wereldbol van het nieuwe barokaltaar in witte en zwarte marmer geplaatst. Dit nieuwe altaar kwam in de plaats van het eenvoudige, eikenhouten altaar geschonken door Jan Lucas van Brugge in 1625.¹¹

Het schriftelijk verslag van beeldhouwer Alfons De Wispelaere opgemaakt op 12 september 1917 bleef bewaard en bevat schetsen van het beeld vóór en na de herstelling.¹² De Staande Lieve Vrouw had vóór de herstelling een onnatuurlijk rechte houding.¹³ Wellicht heeft Karel Verschelde zich bij de restauratie van de kerk en het museum van Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie in 1880-1881 geïnspireerd op de onnatuurlijke houding van de Lieve Vrouw bij het ontwerp van het beeld op de deurnaald van de kerk.¹⁴

In een brief van 10 december 1947 aan de Commissie van Openbare Onderstand (OCMW) beschrijft Alfons De Wispelaere nogmaals de herstelling van het beeld in 1917.¹⁵ In deze brief herhaalt hij dat het beeld gebroken was. Het beeld was zeer onregelmatig gevoegd en weer aaneengezet met een groot bilbeen (L. 26 cm) van een koe of een paard en aan de andere kant met een baksteen aangevuld. Alfons De Wispelaere schrijft verder dat het gebruik van een groot bilbeen van een koe of een paard niet zo gewoon was. Voor grote en kleine herstellingen van stenen beelden werden dierlijke beenderen gebruikt. De herstelling van het beeld kostte 700 Belgische frank, de draagberrie voor het verplaatsen van het beeld 17 frank en de zwarte marmeren gepolierde sokkel 517 frank.¹⁶

Vóór de restauratie door Alfons De Wispelaere werd het beeld toevertrouwd aan Maria Dupon, kunstschilder. Zij heeft de verf-

11 A. MAERTENS, *Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie*, p. 177-178.

12 BRUGGE, OCMW-archief, Commissie Burgerlijke Godshuizen, Commissie Openbare Onderstand, doos 378, dossier 20, document 22. Zie bijlage 1.

13 Zoals te zien is op foto die bewaard wordt in het archief van 1.

14 A. DUCLOS, 'Mr Verschelde's werk aan de Potterie', in: *Rond den Heerd*, 17 (8 januari 1882), nr. 7, p. 49.

15 BRUGGE, OCMW-archief, Commissie Burgerlijke Godshuizen, Commissie Openbare Onderstand, doos 378, dossier 20.

16 Rekening van Alfons De Wispelaere, in: BRUGGE, OCMW-archief, COO, Eigendommen, CA/19 (1917).

17 BRUGGE, OCMW-archief, Commissie Burgerlijke Godshuizen (CBG), (COO), doos 378, dossier 20.

lagen één voor één verwijderd. Van haar bleef een brief van 12 januari 1924 bewaard waarin ze eraan herinnerde nog niet te zijn betaald ... *voor het afnemen der kleuren van het beeld O.L.Vrouw ter Potterie. ... alsook het opmaken voor het rapport van de archieven. ... volgens mijne herinnering heb ik daar omtrend 3 weken aan bezig geweest.* Op het mandaat van binnengekomen goederen nr 749 van 24 juni 1924 staat de betaling aan de zus van Maria, Martha Dupon (mevrouw Elias Couvreur) voor een bedrag van 550 oude Belgische frank.¹⁷ Het betaalde bedrag stelt Martha ter beschikking van het missiewerk van haar zus Maria.¹⁸

Het verslag van Maria Dupon wordt bewaard in het OCMW-archief.¹⁹ Zij beschrijft omstandig de kleur van elke verflaag met een bijgaande materiële kleuraanduiding in verf.

De decoratieve motieven die op elke verflaag voorkomen, zijn zorgvuldig met Chinese inkt uitgetekend. De decoratieve motieven van de laatste verflaag (*Tière couche toute superficielle*) zijn zichtbaar op de foto van het beeld vóór de restauratie.

Het opmerkelijk restauratieverslag van Maria Dupon geeft uitsluitel over de oorspronkelijke polychromie van het beeld. Het was volledig verguld, uitgezonderd de carnaties (vleeskleur) van gezicht en handen en de witte sluier. Goud was het belangrijkste en kostbaarste bestanddeel van de middeleeuwse polychromie.²⁰ De gouden haarkleur van de Lieve Vrouw bleef verschillende verflagen lang gerespecteerd.

IVOORKUNST EN MONUMENTALE BEELDHOUWKUNST

Alfons de Wispelaere vermeldt in zijn verslag dat hij voor deze restauratieopdracht het advies inwint van kannunnik Adolf Duclos (1841-1925). Na het verwijderen van het bilbeen van koe of paard en de baksteen, meent Duclos dat de oorspronkelijke hou-

18 Na de Eerste Wereldoorlog vertrekt Maria Dupon als zuster Lutgarda met de Witte Zusters van Onze Lieve Vrouw van Afrika naar Algerije. In: BRUGGE, OCMW-archief, Commissie Burgerlijke Godshuizen (CBG), Eigendommen, CA/19 (1917).

19 BRUGGE, OCMW-archief, Commissie Burgerlijke Godshuizen (CBG), Eigendommen, CA/19 (1917).

20 M. BUYLE, 'De symboliek van de kleuren', in: *De beeldentaal van de symbolen. Monumenten en Landschappen*, (Cahier 7), Brussel, 2002, p. 58.

ding van het beeld de schuine heupstand of *contrapposto* moet geweest zijn. Hij dateert het beeld in 't laatste van 1200 of 't begin van 1300.

Het gerestaureerde beeld van de Potterie is een uniek voorbeeld van monumentale gotische beeldhouwkunst. Het beeld is samen met het Mariaportaal van het Sint-Janshospitaal één van de belangrijkste gotische sculpturale ensembles te Brugge.²¹

Reeds in 1666 besteedt Philippus Franciscus Taisne alle aandacht aan dit beeld.²²

Michiel English beschrijft het beeld in verschillende publicaties tussen 1929 en 1954.²³

Ook in zijn uitvoerige historische studie over het hospitaal in 1937 bespreekt Alfons Maertens, pastoor van de Potterie, uitvoerig het beeld.²⁴ In 1965 dateert Luc Devlieghe het beeld einde 13de eeuw.²⁵

Archivalisch onderzoek heeft tot nu toe geen verdere aanwijzingen opgeleverd over de mogelijke datering, herkomst of beeldhouwer/atelier waarvan het beeld afkomstig is.

John Steyaert (1976) en Robert Didier (1977) wijzen op de opvallende verwantschap tussen Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie te Brugge, het beeld van Saint-Amand-les-Pas (Pas-de-

21 Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie en het Mariaportaal van het Sint-Janshospitaal als zeldzame getuigenissen van gotische beeldhouwkunst worden vermeld in: J. STEYAERT, 'De middeleeuwse beeldhouwkunst', p. 444; R. DIDIER, 'La sculpture gothique', in: *La Wallonie. Le pays et les hommes. Lettres, art, culture. Tome 1. Des origines à la fin du Xve siècle*, Brussel, 1977, p. 393; R. DIDIER, CH. FONTAINE-HODIAMONT, L. KOCKAERT, 'Reliefs du tympan de la Passion de l'église Saint-Nicolas à Gand (XIIIe siècle). Etude et traitement', in: *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, 23 (1990/1991), p. 5; V. VERMEERSCH, *Brugge. Duizend Jaar Kunst*, Antwerpen, 1981, pp. 79-80; L. DEVLIEGHER, 'Brugge. De stad van Breydel en De Coninck.' in: R.C. VAN CAENEGEM, *1302. Feiten & mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen, 2002, pp. 151 en 153.

22 P. F. TAISNE, *Onse Lieve Vrouwe van Potterie*.

23 M. ENGLISH, 'Middeleeuwse Mariabeelden te Brugge', in: *Kunst Adelt*, 7 (15 april 1929), nrs. 3-4, pp. 7-27; M. ENGLISH, 'Het H. Geesthuis en de Potterie', in: *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis, Société d'Emulation te Brugge*, LXXXI (1938), pp. 69-90; M. ENGLISH, 'Westvlaamse Madonna's', in: *West-Vlaanderen*, 3 (1954), pp. 84-91.

24 A. MAERTENS, *Onze Lieve Vrouw van de Potterie*.

25 L. DEVLIEGHER, *Beeld van het kunstbezit. Inleiding tot een inventarisatie*, Tielt/Den Haag, 1965, p. 60 (*Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, 1).

Calais) en de Staande Lieve Vrouw met Kind van Stamburges (ca. 1270-1280).²⁶

Onze Lieve Vrouw van Stamburges
© Foto auteur

Onze Lieve Vrouw van
Saint-Amand-les-Pas
© Foto auteur

- 26 Het beeld van Saint-Amand-les-Pas staat in de kapel van het kerkhof van Saint-Amand-les-Pas (Artois). Het beeld is gekapt in witte kalksteen en is 140 cm hoog. Er zijn resten van polychromie met rood, blauw en goud. Een gedeelte van de kroon van de Lieve Vrouw, het hoofd en de handen van het Kind zijn verdwenen. Het beeld is niet gerestaureerd. De Staande Lieve Vrouw met Kind van Stamburges staat in de Saint-Servaiskerk te Stamburges, een deelgemeente van Beloeil in de provincie Henegouwen. Het is een eikenhouten beeld met een hoogte van 120 cm. Het beeld wordt in de volksmond en in plaatselijke publicaties *Notre Dame de Messines* genoemd of *Onze Lieve Vrouw van Mesen*. Het Kind zou het H. Kruis met beide handen kunnen getoond hebben als een reliek. Deze hypothese zou kunnen verwijzen naar de verering van het H. Kruis in de middeleeuwse abdij van Mesen, met als hoogtepunt de Grote Keer of de grote ommegang van Mesen van 14 tot 22 september.

Het niet gerestaureerde beeld van Saint-Amand-les-Pas is stilistisch nauw verwant aan Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie. De Staande Lieve Vrouw met Kind heeft een natuurlijke houding in *contrapposto*. Haar glimlach animeert haar gezicht. De plastisch diep uitgewerkte plooien accentueren de beweging en de dynamiek van het beeld.

De verwantschap is eveneens thematisch. De Lieve Vrouw legt haar rechterhand op de borst van het Kind en toont het als een relik. Taisne schrijft ... *de H. Moeder houdt haar rechte handt op de borst van 'tselve Kindeken, als troetelende haar lief Kindt, en heeft haar aensicht eenigszins naar hem gekeerd...* (1666).²⁷ Dit thema komt letterlijk voor in het *Salve Regina*, één van de beroemdste middeleeuwse antifonen: ... *et Jesum, benedictum fructum ventris tui, nobis post hoc exilium ostende. O clemens, O pia, O dulcis Virgo Maria.*²⁸

De afstamming van het beeld van Saint-Amand-les-Pas en van de Staande Lieve Vrouw met Kind van de Potterie, vooral wat betreft de dynamische opwaartse beweging die wordt geaccentueerd door schuin opwaarts gaande diep uitgesneden plooien van het kleed, gaat terug tot de ivoorkunst in Parijs in het derde kwart van de 13de eeuw.²⁹ Wat het thema betreft van de Lieve Vrouw die haar hand op de borst van haar Kind legt wordt een gelijkaardig ivooren beeld in het museum van het Louvre bewaard, gedateerd ca. 1250-1260.³⁰

De afstamming van de Staande Lieve Vrouw met Kind van Saint-Amand-les-Pas en van de Potterie gaat niet alleen terug tot de ivoorkunst maar ook tot de monumentale beeldhouwkunst in het derde kwart van de 13de eeuw.³¹ Het oudste voorbeeld is de Staande

27 P.F. TAISNE, *Onse Lieve Vrouwe van Potterie*, p. 29.

28 "...Toon ons Jezus, de gezegende vrucht van uw lichaam, na onze verbanning. O zachtmoedige, O vrome, O zoete maagd Maria." : het slot van het *Salve Regina*, een 11de-eeuws antifoon, vanaf de 13de eeuw veel gezongen onder impuls van Bernardus van Clairvaux, de nieuwe kloosterorden en de heropleving van de Mariaverering. Zie: F. FERRAND, *Guide de la musique du moyen âge*, s.l., 1999, p. 244-245.

29 B. DE CHANCEL-BARDELOT, 'La Vierge et l'Enfant. Eglise du Pas-de-Calais', In: *L'art au temps des rois maudits Philippe le Bel et ses fils, 1285-1328*, Parijs, 1998, p. 59.

30 PARIJS, Musée du Louvre, *Ancienne Collection Timbal*, OA 2583 (H 18,5 cm). Zie B. DE CHANCEL-BARDELOT, 'La Vierge et l'Enfant. Eglise du Pas-de-Calais', p. 59.

31 B. DE CHANCEL-BARDELOT, 'La Vierge et l'Enfant. Eglise du Pas-de-Calais', p. 59.

Lieve Vrouw aan het noordportaal van de kathedraal Notre-Dame te Parijs (ca. 1250).³² Het beeld is belangrijk in de evolutie van de gotische beeldhouwkunst naar een meer natuurlijke voorstelling van Moeder en Kind, waarbij de moederlijke tederheid tot uiting komt in het gebaar van de Lieve Vrouw die *behoedzaam* haar hand op de borst van haar Kind legt.³³ De Staande Lieve Vrouw met Kind aan het zuidportaal van de kathedraal van Saint-Omer is een illustratie van hetzelfde thema.³⁴

De monsters onder de voeten van de Lieve Vrouw zijn zowel te zien in de monumentale beeldhouwkunst (de Lieve Vrouw van het noordportaal van de Notre-Dame te Parijs, de beelden van Saint-Amand-les-Pas en Saint-Omer) als in de ivoorkunst (het beeld van de *Ancienne Collection Timbal*). Deze monsterlijke creaturen kunnen een verwijzing zijn naar Psalm 91 vers 13: "Op slang en adder zult Gij treden, leeuwenwelp en draak vertrappen."³⁵

DE STAANDE LIEVE VROUW MET KIND VAN DE SAINTE CHAPELLE IN PARIJS

Vanaf het midden van de 13de eeuw wordt Parijs het centrum van de ivoorkunst met als meesterwerk de Staande Lieve Vrouw met Kind van de Sainte Chapelle. Het ivoeren beeld wordt bewaard in het museum van het Louvre (*Objets d'Art*).

De Sainte Chapelle werd van bij het begin beschouwd als het absolute hoogtepunt van de gotische architectuur. De verdieping, *la chapelle haute*, was voorzien voor de Franse koning Lodewijk IX en zijn familie. Op de tribune stond een gouden, rijkelijk met edelstenen bezet reliëfschrijn met de passierelieken van Christus. Heel waarschijnlijk stond hier ook het ivoeren beeld van de Staand-

32 W. SAUERLÄNDER, *La sculpture gothique en France, 1140-1270*, Parijs, 1972, pp.151-152.

33 R. SUCKALE, *Studien zu Stilbildung und Stilwandel der Madonnenstatuen der Ile-de-France zwischen 1230 und 1300*, (Doctoraal Proefschrift), München, 1971, p. 100 : "Neu aber ist, dass die Madonna nicht mehr den rechten Arm vom Körper abwinkelt und etwas hält oder zeigt, sondern ihn behutsam auf den Körper des Kindes gelegt hat. Ikonographisch ist dass ein zärtliches Motiv zum Ausdruck der Mutterlichkeit."

34 B. DE CHANCEL-BARDELOT, 'La Vierge et l'Enfant. Eglise du Pas-de-Calais', p. 59.

35 B. DE CHANCEL-BARDELOT, 'La Vierge et l'Enfant. Eglise du Pas-de-Calais', p. 59.

de Lieve Vrouw met Kind. De Sainte Chapelle werd ingewijd in 1248.³⁶

Het ivooren beeld is één van de meest perfecte realisaties van de gotische ivoorkunst te Parijs. Vooreerst is het beeld met zijn hoogte van 41 cm uitzonderlijk omwille van zijn afmetingen. Daarenboven maakt ook de kwaliteit van het ivoor dit beeld uitzonderlijk: wit, zijdeachtig en met een dichte korrel. De kwaliteit van het ivoor wordt opgewaarderd door het vergulde parement van de kledij en de lichte sporen van polychromie die nog te zien zijn aan ogen, neus en mond.³⁷ Ten slotte en vooral getuigt het beeld van het uitzonderlijk meesterschap van de ivoorwerker.

De vorm van de slagrand van de olifant heeft de kunstenaar gebruikt om in de holte de schuine houding van de Lieve Vrouw uit te snijden. De dynamiek en de houding van het beeld wordt niet bepaald door de vorm van de slagrand van de olifant zoals wel eens beweerd wordt, maar door de stijlkenmerken van de hooggotische stijl.³⁸

Van bij het begin is het hoofd van de Lieve Vrouw zo gevormd dat ze een kroon kan dragen. Oorspronkelijk draagt ze een kroon in verguld zilver. In de 14de eeuw liet Karel V (1364-1380) deze kroon vervangen door een kroon bezet met parels en kostbare edelstenen.³⁹

De Lieve Vrouw heeft een hartvormig gezicht met een zachte glimlach. Ze heeft een hoog voorhoofd, amandelvormige ogen, een fijne rechte neus, een duidelijk afgetekende mond, een kleine stevige kin. Een korte sluier bedekt haar schouderlang golvend haar.⁴⁰

Het vrouwelijk schoonheidsideaal aan het koninklijk hof werkte wellicht inspirerend voor de kunstenaars van de koninklijke ate-

36 H. WOLTER-VAN DEM KNESEBECK, 'Gotisch edelsmeedwerk', p. 486 en J. DURAND, 'Le trésor. Les reliques de Constantinople', in: *La Sainte-Chapelle (Dossiers d'Archéologie, 2001, n° 264)*, p. 61.

37 D.GABORIT-CHOPIN, 'Le trésor. La Vierge à l'Enfant d'ivoire de la Sainte Chapelle', p. 74.

38 D.GABORIT-CHOPIN, 'Les ivoires: matières, métiers et formes', in: *Les matériaux de l'art à propos des arts précieux du Moyen Âge. Louvre. Visite jeune public*, Paris, 1997, p. 45 en M. ENGLISH, *Westvlaamse Madonnas*, pp. 85-87.

39 D. GABORIT-CHOPIN, 'Le trésor. La Vierge à l'Enfant d'ivoire de la Sainte Chapelle', p. 74.

40 D. GABORIT-CHOPIN, 'Le trésor. La Vierge à l'Enfant d'ivoire de la Sainte-Chapelle', pp. 76-77.

liers op het *Île-de-France*. Deze hofcultuur kreeg een belangrijke impuls door de hoofse literatuur. Ook devotionele teksten zoals *Les Miracles de Notre Dame* (ca. 1220) van Gauthier de Coincy, kannunnik te Soissons, hadden invloed op de beeldvorming. De Lieve Vrouw wordt in deze gedichten op rijm beschreven als *la fleur de lys, la fresche rose ou toute courtoisie est enclose*.⁴¹

De monumentale Staande Lieve Vrouw met Kind, *La Vierge Dorée* (1259-1269), aan het zuidportaal van de kathedraal van Amiens,

Staande Lieve Vrouw met Kind
(Parijs, Sainte Chapelle)

Ivoren Onze Lieve Vrouw
(Parijs, Musée du Louvre,
Ancienne Collection Timbal)

⁴¹ W. SAUERLÄNDER, *Le siècle des cathédrales, 1140-1260*, Parijs, 1989, p. 263; W.D.WIXOM, 'Medieval sculpture at the Metropolitan, 800 to 1400', in: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Spring 2005, p. 4. De lelie en de roos staan symbolisch voor de zuiverheid en de maagdelijkheid van de Lieve Vrouw.

weerspiegelt hetzelfde hoofse ideaal. De Lieve Vrouw is een glimlachende jonge Moeder die haar Kind op haar linkerarm draagt.⁴² De glimlach is het kenmerk bij uitstek van de vernieuwing in de gotische beeldhouwkunst.⁴³

Het ivoren beeld staat op een vijfhoekige sokkel, uit hetzelfde blok ivoor gesneden als het beeld. Het kleed van de Lieve Vrouw heeft nauw aansluitende mouwen en is omgord met een fijn bewerkte ceintuur. De zware stof van haar mantel valt in lange diep uitgesneden rechte plooien naar beneden in contrast met de schuin opgaande plooien, die het rechterbeen modelleren dat naar achter staat. De houding van de Lieve Vrouw kan stilistisch ingeschreven worden in de klassieke sculpturale traditie van de *contrapposto*.

Op de rug valt haar mantel vanuit de linkerschouder open in een waaier van ruime soepel vallende plooien.⁴⁴ Het Kind heeft een rond glimlachend gezicht, krullend haar en draagt een kleedje. De Lieve Vrouw heft haar Kind hoog terwijl ze het met haar rechterhand een appel aanreikt. Het zwierig élan wordt geaccentueerd door de schuin opgaande plooien van haar mantel in de richting van het Kind. Deze opgaande spiraal geeft het beeld een krachtige dynamiek en monumentaliteit.⁴⁵

Item ung image de Nostre Dame d'ivoire, wordt gedetailleerd beschreven in de inventaris van de schat van de Lodewijk IX. De eerste inventaris, het *memorandum*, is opgemaakt tussen 1268 en 1285.⁴⁶ Omwille van deze datering geldt het ivoren beeld als stilistische en chronologische referentie van de Staande Lieve Vrouw met Kind zowel in de ivoorkunst als in de monumentale beeldhouwkunst.

42 B. DE CHANCEL-BARDELOT, 'La Vierge et l'Enfant', p. 59.

43 *Le Sourire de Reims*, de glimlach van de Engel van de Boodschap (1245-1255) van de kathedraal Notre-Dame te Reims is in dit opzicht spreekwoordelijk geworden, zie: J.R. GABORIT, *Art gothique. Histoire mondiale de la sculpture*, Parijs, 1978, pp. 36 en 118-119.

44 D. GABORIT-CHOPIN, 'Le trésor. La Vierge à l'Enfant d'ivoire de la Sainte-Chapelle', pp. 76-77.

45 D. GABORIT-CHOPIN, 'Le trésor. La Vierge à l'Enfant d'ivoire de la Sainte-Chapelle', p. 79.

46 *Louvre. Les objets d'art. Moyen Age et renaissance. Guide du visiteur*, Parijs, 1993, pp. 44-45 en D. GABORIT-CHOPIN, *Ivoires médiévaux, Ve-XVe siècle (Musée du Louvre. Département des Objets d'Art. Catalogue)*, Parijs, 2003, p. 293.

Met Lodewijk IX (1226-1270), *Saint Louis*, werd Parijs de bakermat van de hooggotische kunst. De vruchtbare kruisbestuiving tussen de eerste universiteiten en de kunstateliers gaf de culturele uitstraling van Parijs een universeel élan. *L'Art Royal* of de koninklijke kunst van het *Île-de-France* werd niet alleen toonaangevend in de leengebieden van de Franse koning, haar invloedssfeer strekte zich vanaf het midden van de 13de eeuw uit over heel Europa.⁴⁷ Ivoren beelden met als prototype de Staande Lieve Vrouw met Kind van de Sainte Chapelle stonden wellicht model voor de ivoorwerkers vanaf de tweede helft van de 13de eeuw.⁴⁸

De beelden waren vaak bestemd voor privé-altaren en meditatie. Het geringe formaat, de lichtheid, mobiliteit en intimiteit van de ivooren beelden zal de verspreiding van de stijlkenmerken van de hooggotische beeldhouwkunst in sterke mate bevorderd hebben.⁴⁹

BESLUIT

Literatuurgegevens in verband met Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie verwijzen systematisch naar de stilistische verwantschap van de monumentale beelden met de ivoorkunst.⁵⁰ Het beeld van de Potterie kan ingeschreven worden in de rechtstreekse afstammingslijn van de Staande Lieve Vrouw met Kind van de Sainte Chapelle. De opvallende stijlverwantschap laat vermoeden dat bekendheid met *l'Art Royal* te Parijs of met de dichterbij gelegen kunstateliers te Doornik de beeldhouwer en zijn atelier geïnspireerd hebben.

47 A. ERLANDE-BRANDENBURG, 'Un art qu'on ne savait pas aussi vivant', in: *Paris, Foyer d'art au moyen âge. (Document Archeologica n°3, 1973)*, p. 8.

48 D. GABORIT-CHOPIN, 'Le trésor. La Vierge à l'Enfant d'ivoire de la Sainte-Chapelle', p. 78.

49 W.D. WIXOM, 'Medieval sculpture at the Metropolitan, 800 to 1400', in: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Spring 2005, p. 4.

50 M. ENGLISH, *Westvlaamse Madonna's*, pp. 85-88; E. MÂLE, *L'Art Religieux du XIII ième siècle*, p. 147; *Sculptures romanes et gothiques du nord de la France*, p. 127; *L'Art au temps des rois maudits. Philippe le Bel et ses fils, 1258-1328*, Parijs, 1998, p. 59; D. GABORIT-CHOPIN, 'Le trésor. La Vierge à l'Enfant d'ivoire de la Sainte-Chapelle', pp. 74-79; W. FORSYTH, 'The Virgin and Child in French fourteenth century sculpture. A method of classification', in: *The Art Bulletin*, 34 (1957), p. 172; W. SAUERLÄNDER *La sculpture gothique en France, 1140-1270*, pp. 171-172 en R. SUCKALE, *Studien zu Stilbildung und Stilwandel der Madonnenstatuen der Ile-de-France zwischen 1230 und 1300*, p. 109.

Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie kan zoals het beeld van Saint-Amand-les-Pas gedateerd worden ca.1270-1280.

Het vroegere hospitaal Onze-Lieve-Vrouw ter Potterie speelde, zoals het Sint-Janshospitaal, in de dertiende eeuw een belangrijke rol bij de opvang en verzorging van passanten, pelgrims, zieken en bejaarden.

De stad Brugge als cosmopolitisch handelscentrum in het graafschap Vlaanderen, leen van de Franse koning, lijkt de ideale voedingsbodem geweest te zijn voor de culturele uitstraling van de stad Parijs.

Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie kan daarom beschouwd worden als een uniek cultuurhistorisch document, een zeldzame getuigenis van hooggotische beeldhouwkunst in het graafschap Vlaanderen in het derde kwart van de dertiende eeuw.

BIJLAGE 1

SCHRIFTELIJK VERSLAG VAN ALFONS DE WISPELAERE, 12 SEPTEMBER 1917

Hoe het beeld van O.L.V. ter Potterie hersteld werd

Het beeld van O.L.V. ter Potterie die sinds honderde jaren, negen meters hoog stond, op een marmeren wereldbol, midden motief van het altaar, word in Juny van 't oorlogsjaar 1917, afgehaald en beneden geplaatst.

Door het ontploffen eener bom werd de aandacht gevestigd op het beeld dat teekens droeg van brake. Het beeld werd door de zorgen van den Heer toeziens Mr Van den Byke, naar beneden gehaald in twee delen Vervolgens door Mr Anthone metsers-aannemer voorlopig op malkaar geplaatst een weinig boven het tabernakel op midden sokkel van het Kruis.

'T Is van dit oogenblik af dat ondergetekende als vakman gelast werd met de herstelling van het beeld, en met 't opmaken der noodige plannen voor uitvoering van een marmeren voetstuk waar 't beeld zou op geplaatst worden.

Mr Watteyne trok dan photos die zouden dienen tot verder benadering. Het beeld vervolgens op den vloer gebracht werd met geheel zijn verbroekeling geplaatst rechts nevens de kerk in een klein zij-kamertje die verder dienen zou tot werkplaats binst gansch de herstelling.

Eerst nog werd door schilder met de noodige vakkennis. De volledige documenten genomen van het opeenvolgend schilderwaerk der figuur.

Na dit is de herstelling begonnen 't was op 't einde July.

Het beeld in zeer zachten witten steen was in twee groote stukken gebroken en in vier minder deelen geschilferd. Sinds vele jaren in gebroken staet was het oopen gezet met een been van omtrent 0,26 m lang in zeer goeden staat bewaard, veel te kort zijnde om voorts op die plaats gebruikt te worden, is het been doorgezaagd geweest om een zijsteek op te doen rusten.

... 't Eerste werk was voor mij de figuur een stand, een voet te geven waarmede het verder kon verhandeld worden. Een sokkel in eikenhout was mij daarvoor best geschikt 0,50 m lang, 0,37m breed en 0,10 m hoog. Met twee koperen doken van 0,25 m lang 0,02 m vierkant werd dien blok aan het steen opgegoten... Dien houten blok van eersten was geschikt als bovendeel van 't eigenlijk voetstuk in klassieken trant zoals het altaar en zou in zwart geschilderd mee worden met 't zwart marmeren voetstuk...

De zijstukken werden zorgvuldig met koperen verbindingen vast opgegoten, een koperen staaf van 0,03 vierkant op 0,50 cm lang werd in 't onderste gedeelte vast gegoten.

En 't bovenlijf opgeplaatst zoekende naer het echt voortloopen der vormlijnen In de eerste houding (gekende) was het totaal onmogelijk en heeft nooit kunnen als doorlopende vormen voldoening geven. In tegenstelling, zoowel langs vooren, langs achter en beide kanten is bevestigd dat het beeld van aud's met opzet gebroken was om recht te staan, en dat die valsche gothieke houding als rechte lijn beter t'huis was met de klassieke trant van het altaar.

Z.E.H. Kan. Duclos op dit ogenblik bijgeroepen ondersteunde 't gevondene, merkte daarbij op dat het beeld veel sprak van 't laatste van 1200, ofwel 't begin van 1300. Dat het O.L.V. beeld een prachtig schoon wezen had, buitengewoon van handen en andere alle oogpunten een type was van een allerbeste school.

Het beeld is in die houding met koperen dook opgegoten, al de afgebrokkelde deelen bijgevoegd... De oude vorm is vooral eerbiedigd geworden...

't Beeld van O.L.V. ter Potterie is op 7 september om 10u30 op het voetstuk gestegen in 't bijzijn van Eerw. Heer Pastoor, Eerw. Moeder Overste en een groot aantal zusters.

BIJLAGE 2

SCHRIFTELIJK VERSLAG VAN MARIA DUPON, 1917

Rapport de la polychromie de la statue "Vierge de la Poterie"

Au moyen du procédé «the paintbiter» 2 couches superficielles ont pu être enlevées successivement jusqu'à la couche de vernis, recouvrant la 3ième couche, allant de la surface à la profondeur. A cause du vernis durci & cassant comme le verre, il a été impossible d'utiliser «the paintbiter» dan la suite. Les autres couches profondes ont dues être grattées au moyen d'outils jusqu'à la rencontre d'une matière grise, très dure, de nature chimique, recouvrant complètement la couche primitive.

De la profondeur vers la surface :

Couleur primitive

Toute dorée sur un fond de minium-au bord du manteau, en un seul endroit au devant, une tracée de quadrillage noire formant bordure ; ailleurs pas.

La carnation & toile de la vierge, seuls au naturel- cheveux, doré- le toile blanc-verdâtre, orné de deux simples filets, rouge et vert, entre lesquels un espace blanc.

La matière grise,

recouvre même toutes les modifications de plâtre apportées à la statue ; c'était probablement le moyen pour durcir & consolider la pierre de la statue, de nature très douce.

La matière dure a été recouverte par plusieurs couches de couleurs, évaluées à 2 ou 3, dont une rouge pour la robe de la vierge (impossible de les fixer, puisque les couleurs ont dues être grattées à la suite du vernis recouvrant la 3ième couche superficielle.

De la surface vers la profondeur :

3 couches superficielles très distinctes

3ième couche (la vernie)

Manteau de la Vierge :

Bleu indigo ou prusse foncé, garni d'une large bordure or cerné de noir.

Robe, vert cinabre, orné d'un bord or avec 2 filets, noir et surmonté d'un crêtage or cerné de noir, allant du gauche au grand pli du devant semés partout.

Une ceinture dans la taille, or cerné de noir, large de 0,03 m, de même qu'aux poignets.

Souliers de la Vierge, noir.

Robe de l'Enfant Jésus, rouge foncé, anglais et vermillon, bordure unie, or, large de 0,03m cerné d'un filet noir.

La carnation fort jaunie-lèvres, rouge très prononcé-sourcils & yeux, brun prononcé-narines, vermillon vif-cheveux, doré.

2ième couche superficielle

Manteau de la Vierge

Bleu de prusse moyen, peint jusqu'à 0,03m du bord ancien & arrêté par une ligne droite, noir

Robe, rouge vermillon de Chine, ton moyen, les semés de la robe verte sont conservés et contournés de rouge.

L'Enfant Jésus, rouge plus foncé que robe de la Vierge, ou blanc, même bordure que dans

3ième couche, mais surmonté de crêtage conservé sur la 1ière couche superficielle.

1ière couche toute superficielle

Manteau, bleu vert orné d'un dessin or cerné de noir

Robe, rouge vermillon, les mêmes semés sont conservés, le simple bord d'endessous est surmonté d'un crêtage.

L'Enfant Jésus, peint en blanc, la dorure de la 2e couche est conservée (même dessin de la robe ci-dessus)

Voile de la Vierge, blanc garni de la bordure.

Les cheveux en doré ont été respectés dans toutes les couches différentes.

Ronald Van Belle

Het bewijs van adel
van Felix Bartolomé van Postel
Een onvermoede (kunst)historische bron
voor het 17de-eeuwse Brugge

INLEIDING

‘Op 10 september 1696 verscheen de Brugse schepen Pieter Ignaas van de Velde de Oude, voor de consuls in de kamer van audiënties en van rechtspraak van de Spaanse Natie in Brugge waarvoor Don Ignacio de Aranda als secretaris optrad.¹ Pieter Ignaas vande Velde legde een verzoek neer, samen met een volmacht en een vragenlijst’. Zo begint het *Libro de pruebas* . . ., het ‘Boek van bewijzen van de adellijke afkomst en afstamming van de edele heer Felix Bartolomé van Postel Massue y Blanco geboren te San Lucar de Barrameda in Spanje, gemaakt op zijn verzoek in de stad Brugge in het graafschap Vlaanderen in het jaar 1697’.²

Het originele document, een katern van 40 bladen papier, wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Dit *Libro* is in het Spaans gesteld, met enkele aanhalingen in het Latijn en het Nederlands. Wapenschilden van de familie Bartolomé van Postel en aanverwante families vormen de illustraties. Voor wie de akte uiteindelijk bestemd was, zegt Felix Bartolomé van Postel niet, maar we kunnen aannemen hij zich richtte tot de hoogste Spaanse instanties. Vanuit Brugs historisch en kunsthistorisch oogpunt is deze bron bijzonder interessant. De zorgvuldig getekende grafmonumenten en schilderijen, ingelast als bewijs van adellijke af-

- 1 Over de verschillende consulaten, zie MARECHAL, J., ‘La colonie espagnole de Bruges, du XIVE au XVIe siècle’, in: *Revue du Nord*, XXXV (1953), pp. 5–40; CASADO ALONSO, H., ‘La nation et le quartier des Castellans de Bruges (XVe et XVIe siècles)’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 133 (1996), pp. 61–77.
- 2 BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, Fonds F.V. Goethals, ms. 1210 : *Libro de pruebas de la noble descendencia y filiación del Señor Don Felix Bartolome Van Postel Massue y Blanco Natural de la ciudad de San Lucar de Barrameda en España Hecho a su pedimiento en la ciudad de Brugas en el contado de Flandes Año M.DC.XCVII*.

stamming, hebben immers betrekking op kunstvoorwerpen die vandaag bijna alle zijn verdwenen.

Onze studie omvat drie delen. In het eerste deel staat het verzoek van Felix Bartolomé van Postel centraal. Het betreft een complexe procedure om een adellijke afkomst te bewijzen, met de getuigen, de vragen, de vaststelling van de lokale bewijzen, het onderzoek van documenten en ten slotte de legalisering van het bewijs van adel. In het tweede deel verlaten wij het particuliere en wordt de algemene procedure voor het verkrijgen van adelscertificaten besproken. Bijzondere aandacht gaat hier uit naar het wettelijk kader. In het derde deel worden twee merkwaardige triptieken besproken die in het *Libro* als bewijsstukken werden aangevoerd maar vandaag niet langer zijn bewaard.

HET VERZOEK VAN FELIX BARTOLOMÉ VAN POSTEL³

Op 21 juni 1696 vaardigde Felix Bartolomé van Postel in Sevilla een volmacht uit, waarmee hij Pieter Ignaas van de Velde de opdracht gaf bewijzen te verzamelen voor zijn adellijke afstamming. De daarbij gebruikte geijkte terminologie *filiación hidalguía y nobleza* betekent dat hij zonder bloedvermenging diende af te stammen van ouders van adel en dat hijzelf de adellijke staat moet bezitten.⁴

De familie Felix Bartolomé van Postel was afkomstig uit Italië en Spanje en was door huwelijk verwant met families uit Brugge en omgeving. Felix Bartolomé, de opdrachtgever van het onderzoek, verbleef in Spanje en was een kapitein in militaire Spaanse dienst. Zelf verklaart hij geboren te zijn in San Lucar de Barrameda en eenendertig jaar oud te zijn. Hij voegde daar nog zijn stamboom aan toe, geïllustreerd met de wapenschilden van zijn voorouders. Felix Bartolomé kon niet langer zijn adellijke titel bewijzen omdat, ondermeer door de godsdiensttroebelen, de aantekeningen en documenten van zijn voorouders verloren waren gegaan. Daar hij

3 De biografische en familiale gegevens haalden we uit het document zelf; aanvullende gegevens krijgen een plaats in de voetnoten.

4 GERLI, E.M., *Medieval Iberia, an encyclopedia*, London, 2003, pp. 616–618 ('Nobles and nobility'); THOMPSON, I.A., 'Neo-noble Nobility concept of hidalguía in Early Modern Castile', in: *European History Quarterly*, 15 (1985), pp. 379–406.

in Spanje woonde, ontbraken de nodige getuigen en personen die zijn adellijke afkomst konden bevestigen. Bijgevolg stelde hij zijn hoop op Pieter van de Velde om in Vlaanderen alle middelen aan te wenden om die afkomst te bewijzen. Pieter diende daartoe getuigenissen van burgers, geestelijken en edellieden te verzamelen. Hij vroeg daarbij de medewerking van de consuls van de Spaanse Natie om de nodige verklaringen te noteren en te valideren.

FELIX BARTOLOMÉ VAN POSTEL
STELT ZIJN EIGEN GENEALOGIE SAMEN

Pieter van de Velde kreeg enkele authentieke akten mee, met name de testamenten van Adriaan Massue en Anna Verpoort, van Juan Massue en Anna de Witte, en van Juan Verpoort en Maria van Nieuwenhoven. In deze akten werd reeds telkens verwezen werd

naar de wettelijke afstamming. Het verzoek van Felix Bartolomé van Postel Massue y Blanco omvatte tien vragen, die zich hoofdzakelijk richtten naar de wettelijkheid van de in de stamboom vermelde huwelijken, de afstamming en het recht op het voeren van de wapenschilden.

Heel in het bijzonder drong Felix Bartolomé van Postel aan op het raadplegen van doopregisters en op het met eigen ogen onderzoeken van graven en wapenschilden. De consuls van de Spaanse natie in Brugge stemden in met het verzoek om hun secretaris, Ignacio de Aranda, te belasten met het geheime onderzoek.⁵ Evenzeer werd beslist de nodige notabelen en andere personen als getuigen te dagvaarden. Een heuse rechtsprocedure met getuigen, eedaflegging en verhoren werd dan opgestart.

De getuigen

Twaalf notabelen beantwoordden tussen 12 en 26 september 1696 hun dagvaarding en legden een getuigenis af. Het waren:

- Pieter Lootin, ridder, heer van Nieuwkerke⁶,
- Antoon Blanckaert, schatbewaarder van de stad en gezworene van de handelskamer⁷
- Joseph Beerblock, abt van de Eeckhoutabdij⁸
- Franciscus Keijnoghe, burger van Brugge

5 Pedro en Ignacio de Aranda waren de laatste twee consuls; in 1705 namen beiden het Brugs poorterschap aan en werd de Spaanse Natie ontbonden. VANDEWALLE, A., 'De Spanjaarden te Brugge, de trouwste vreemde kolonie 13de-18de eeuw', in: *Het Sint-Franciscus Xaveriusziekenhuis*, Brugge, 1985, pp. 9-24. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, G., 'Spaans Brugse geslachten in de Spanjaardstraat, Spaanse loskaai en Oosterlingenplaats', in: *a.w.*, pp. 27-31. VAN NIEUWENHUYSE, K., 'De integratie van de Castiliaanse familie de Aranda in Brugge 1500-1765', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 137 (2000), pp. 95-125

6 Volgens het document was Pieter Lootin licentiaat (in de rechten), genealoog, en de oudste schepen en eerste raadgever van de magistraat van de stad Brugge. Over deze familie, ook 'Looten' of 'Lootyns', zie VAN DE PUTTE, F., 'Pierre et Louis Lootyns', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 5 (1843), pp. 175-181. *Biographie Nationale*, dl. XII, kol. 397-400. DE SCHIETERE DE LOPHEM, A., 'Iconographie brugeoise. L'hôpital St-Jean', in: *Tablettes des Flandres*, dl. 6 (1955), p. 341.

7 Antoon Blanckaert was voormalig schepen en gezworene van de kamer van handel en scheepvaart in konvooien.

8 Joseph Beerblock, geboren in Brugge in 1613, abt gewijd op 26 juli 1671 en gestorven op 19 juni 1702. Zie HUYGHEBAERT, N., 'Abbaye Saint-Barthélemy de l'Eeckhout à Bruges', in: *Monasticon belge, Flandre Occidentale*, vol. III, dl. 3, Luik, 1974, pp. 792-793.

- Placide de Decker, abt van de St.-Andriesabdij⁹
- Emanuel Sigismund Baldebasques (sic voor 'Baelde Vasques'), heer van Serpencourt, eertijds kapitein van de stad Brugge en nadien priester
- Jan Winckelman, heer van Beuckemare en voormalig kapitein-commandant van de stad Brugge¹⁰
- Jan Deghels, kanunnik van het kapittel van de O.-L.-Vrouwekerk
- Don Esteban García y Otero, adjudant-generaal van het graafschap Vlaanderen en van de stad Brugge
- Don Joachim Joseph Dammerin, heer van Leestkens, Schoondijke, Roodenheijs en van het eiland Wulpen, kampmeester van een Waals infanterieregiment (*tercio*) en gouverneur van het koninklijk fort St.-Donaas bij Brugge¹¹
- Lodewijk Bonthe, dominicaan in Brugge
- en Christiaan de Grave, notaris bij de Raad van Vlaanderen.

De tien vragen

De ondervraging van deze tien getuigen leverde veel informatie op over de sociale positie, het familiale netwerk en vooral de Ita-

- 9 Placide de Decker werd geboren in 1638; abt gewijd op 2 juli 1679, gestorven op 7 mei 1703. Zie HUYGHEBAERT, N., 'Abbaye de Saint-André-lez-Bruges', in: *Monasticon belge, Flandre Occidentale*, vol. III, dl. 1, Luik, 1974, p. 123.
- 10 Over deze familie, zie GAILLARD, J., *Bruges et le Franc, ou Leur magistrature et leur noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*, Brugge, 1857-1864, 6 dln., dl. 2, pp. 85-105. Het betreft Jan Wyncelman, zoon van Gaspard (p. 92). Volgens het document had Jan Winckelman op jeugdige leeftijd graaf de la Motery [sic, voor Motterie] gediend. Claude de Lannoy (geboren ca. 1580), de latere graaf de la Motterie, nam op 15-jarige leeftijd dienst bij het leger. Hij streed in 1600 bij Nieuwpoort en werd er gevangen genomen. Na deelneming aan tal van militaire operaties en een schitterende militaire carrière werd hij in 1634 door Filips IV tot ridder van het Gulden Vlies benoemd. In 1641 werd hij tot gouverneur, soeverein baljuw en kapitein-generaal van het graafschap Namen aangesteld. Hij stierf in 1643, zie BAURIN, G., *Les Gouverneurs du Comté de Namur 1430 - 1794*, Namen, 1984, pp. 182-187.
- 11 Joachim Dammerin (Damarin) was gehuwd met Isabella Laurin. Zij was de dochter van Jan Laurin, heer van Leestkens. Door zijn huwelijk met Isabella, de laatste overlevende dochter met de naam Laurin, eigende Joachim Dammerin zich alle titels van Jan Laurin toe. Zie ook GAILLARD, J., *a.w.*, dl. 1, p. 367 (die verkeerdelijk spreekt van Jerome Laurin). Er was een gemeenschappelijke zerk voor Jan Laurin, echtgenote Marie Devos, Joachim Damarin en echtgenote Isabella Laurin in de St.-Jacobskerk in Brugge, zie DEWULF-HEUS, R. L. e.a., *Grafschriften te Brugge, dl. 1, De Sint-Jacobskerk*, Brugge, 1982, pp. 35-36.

liaans-Vlaams-Spaanse relaties van de familie Bartolomé van Postel.

1. Wisten zij dat Don Diego Bartolomé, ridder met gulden sporen en overgrootvader aan vaderskant van kapitein Felix Bartolomé van Postel, als wapen voerde: een berg vergezeld van twee sterren op een veld van azuur en als helmteken een ster van goud? Dat hij gehuwd was met Maria de Baenst, dochter van Jan, die als wapen voerde: een dwarsbalk met drie vogels [eigenlijk 'merlettes'] op een veld van sabel. Dat beiden binnen dat wettelijke huwelijk onder meer een zoon, Don Juan Bartolomé, hadden verwekt?

De getuigen antwoordden bevestigend en verwezen daarbij naar het graf van de ouders in de St.-Andriesabdij, naar graven in de dominicanenkerk en de St.-Salvatorskerk. Pieter Lootin voegde daaraan toe dat hij dit wist uit zijn genealogische notities.

2. Wisten zij dat Adriaan van Postel, schildknaap, overgrootvader aan moederskant van kapitein Felix Bartolomé van Postel, als wapen droeg: een dwarsbalk van goud en drie schelpen op een veld van sabel en als helmteken een schelp van goud [wat nadien doorgestreept werd, aangezien op het wapenschild in de marge een leeuw als helmteken prijkt]? Was deze Adriaan gehuwd met Jacoba Bave die een wapen voerde, met in het bovenste deel drie bomen, en onderaan zes bloemen van goud? Dat binnen dit wettelijke huwelijk een dochter, Francisca van Postel, was verwekt?

Ook hier antwoordden de getuigen bevestigend. Ze verwezen daartoe naar de grafschriften en epitafen in de St.-Jacobskerk en de dominicanenkerk en naar genealogische notities en getuigenissen van edelen.

3. Was Juan Bartolomé wettelijk gehuwd met Francisca van Postel? Had hij bij haar o.a. een wettelijke zoon verwekt genaamd Jaqués [sic Jacob] Bartolomé, die in zijn jeugd naar Spanje trok en zich had gevestigd in San Lucar de Barrameda? Liet die zoon zich in het Spaans Don Diego Bartolomé noemen, wat hetzelfde betekent als heer Jaqués in het Vlaams?

Opnieuw was het antwoord bevestigend, met verwijzing naar de graven van de ouders in de kerk van het Brugse dominica-nenklooster, naar genealogische notities, en naar getuigenissen van kooplui die op Spanje handelden en Diego Bartolomé daar hadden gekend. Franciscus Keijnoghe voegde daar aan toe dat Diego Bartolomé in San Lucar de Barrameda een tijd lang had samengewoond met kapitein Gaspar Keijnoghe, consul van de Vlaamse Natie in San Lucar van 1634 tot 1642.

4. Droeg Adrian Massue, zoon van Juan en Anna de Witte, als wa-pen twee gekruiste knotsen van goud en een gouden kroon op een veld van keel? Was hij wettelijk gehuwd met Anna Verpoort, dochter van Jan, schildknaap, en Maria van Nieuwenhove? Had-den zij een wettelijke zoon verwekt, Don Lorenzo Massue? De getuigen bevestigden dit alles en verwezen daartoe naar het grafschrift in de Eeckhoutabdij, getuigenissen van oude Span-jehandelaars uit Brugge die Lorenzo nog hadden gekend in San Lucar, en genealogische notities. Joseph Beerblock, de abt van Eeckhoutabdij, trad hier als bevoorrechte getuige op. Adriaan en Anna lagen begraven in zijn abdijkerk en oudere kanunni-ken, bevestigd door handgeschreven notities, herinnerden hen als belangrijke weldoeners van de abdij.
5. De vijfde vraag betrof het vertrek van de jeugdige Lorenzo Mas-sue naar Spanje, zijn verblijf in San Lucar de Barrameda, zijn huwelijk met Antonia Blanco, hun dochter Doña Adriana Mas-sue Blanco en zijn reputatie. Ook hier was het antwoord beves-tigend. De getuigen zegden dat te weten 'volgens het zeggen van oudere personen die handel dreven tussen Spanje en Brug-ge' en uit genealogische notities.
6. Op de zesde vraag antwoordden de getuigen dat Diego Barto-lomé, geboren in Brugge, ging wonen in de stad San Lucar de Barrameda, er huwde met Dona Adriana Massue Blanco en dat Felix Bartolome van Postel Massue y Blanco hun zoon was. Opnieuw werden deze inlichtingen geleverd door bejaarde Spanjehandelaars. Joachim Joseph Dammerin zegde dat te we-ten van zijn vader, die goede relaties onderhield met de familie Bartolomé.

7. De getuigen bevestigden hun leeftijd: Pieter Lootin: 63 jaar, Antoon Blanckaert: 67 jaar, Joseph Beerblock: 83 jaar, Franciscus Keijnoghe: 78 jaar, Placide de Decker: 58 jaar, Emanuel Sigismund Baldebasques: 62 jaar, Jan Winckelman: 72 jaar, Jan Deghels: 63 jaar, Esteban Garcia y Otero: 67 jaar, Joachim Joseph Dammerin: 65 jaar, Lodewijk Bonthe: 85 jaar, Christiaan de Grave: 62 jaar). Ze verklaarden ook geen familie, vriend noch vijand te zijn van kapitein Felix Bartolomé van Postel.

8. Bij de achtste vraag werd nagegaan 'of alle genoemde families al van eertijds christen waren, zuiver waren van bloed, niet beplekt waren door ras en evenmin afstamden van joodse moren, of ze bekeerlingen of nieuwbekeerden waren van andere sekten, en of de getuigen iets wisten of gehoord hadden dat strijdig was met de afgelegde verklaringen'.

Alle getuigen bevestigden de zuivere afstamming en de christelijke pedigree. Als aanvullend bewijsmateriaal werd opnieuw verwezen naar de graven en memorietaferelen in de verschillende kerken in Brugge. Bovendien hadden verschillende familieleden opdrachten vervuld in dienst van de graven van Vlaanderen en de hertogen van Bourgondië.

Abt Joseph Beerblock wees op de goede diensten door Diego Bartholomé aan keizer Karel bewezen zoals men kon lezen op zijn grafzerk en op de banden met de familie De Baenst en andere vooraanstaande families uit onze gewesten. Bijzondere aandacht vroeg Beerblock voor het graf van Adriaan van Postel in de St.-Jacobskerk dat zich bevond voor een afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw (afb. 3). Adriaan van Postel was gehuwd met Jacoba, de dochter van zijn vriend Adriaan Bave, burgemeester van Brugge. Adriaan Bave lag er ook begraven, evenals zijn zoon Franciscus, deken van St.-Donaas.¹² Volgens abt Beerblock had de familie Bave verschillende jaargetijden gesticht in

12 Over Adriaan Bave, zie GAILLARD, J., *a.w.*, dl. 5, p. 281. Over Franciscus Bave, zie GAILLARD, J., *a.w.*, dl. 5, p. 282. Franciscus Bave werd decaan in 1541, hij stierf op 6 september 1555 en werd begraven bij de karmelieten, zie FOPPENS, J. F., *Compendium chronologicum nec non Praepositorum, Decanorum, et Canonicorum, etc. Ecclesiae Cathedralis S. Donatiani Brugensis*, Brugge, 1731, p. 86.

de St.-Jacobskerk en andere liefdadigheidswerken gesteld zoals men kon lezen in de registers van de kerk.

Esteban García y Otero, de negende getuige, verwees ook naar de verschillende graven en epitafen, en in het bijzonder naar het schilderij met Adrian van Postel en echtgenote in de St.-Jacobskerk, en naar het gedenkteken-Massue in de St.-Gilliskerk. Massue was meester geweest van het broederschap van het Allerheiligste Sacrament. Verder werd gewezen op het jaargetijdenregister van de St.-Jacobskerk, waarin de stichtingen stonden van Johannes Verpoort in 1493 en van Jan Bave, burgemeester van Brugge, in 1432. Ook Lambertus Bave had er een jaargetijde gesticht en kanunnik Franciscus Bave een bij de ongeschoeide karmelieten.

Abt Beerblock wees erop dat er nog veel meer bewijzen voorhanden waren die aantonden dat alle vermelde families goed rooms-katholiek waren.

9. De negende vraag peilde naar de adellijke afstamming. Waren alle voormelde families zeer oude families en van adellijke afstamming? Stamen zij af van stadsnotabelen en hadden ze zo het recht om openbaar en op hun graven *getimberde* wapens en helmtekens af te beelden?¹³ Het was inderdaad zo dat enkel edelen het recht hadden hun wapenschild met een helm te bekronen (zie verder). Pieter Lootin en Antoon Blanckaert bevestigden dat de vermelde families oude adellijke families waren, zoals men kon vaststellen op de graven en memorietafereelen. Zij verwezen naar het grafmonument van kapitein Diego Bartolomé, 'ridder met gulden sporen' in de St.-Andriesabdij en

13 *Timber*: ornamenten zoals helm, helmteken, kroon, lambrekijnen geplaatst boven het schild. Filips II bepaalde in zijn edict van 23 september 1595 dat enkel de adel *getimberde* wapens mag voeren. De helm heeft als helmteken (helmbekroning) gewoonlijk een meubel uit het schild. Dat is echter niet altijd de regel. Zie FOUREZ, L., *L'héraldique. Manuel d'initiation*, Luik, 1942, p. 174. FOUREZ, L., *Le droit héraldique dans les Pays-Bas Catholiques*, Brussel, 1932, pp. 156-163. ARENDT, L., & A. DERIDDER, *Législation Héraldique de la Belgique 1595-1895*, Brussel, 1896, pp. 139-142. DUERLOO, L., 'Privileges uitbeelden, de Zuidnederlandse wapenkoningen en wapenkunde in de eeuw der verlichting', in: *Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren*, jrg. 53, nr. 135, pp. 188-195.

naar het graf van Juan Bartholomé, zijn zoon, in de dominicanenkerk in Brugge. Lodewijk Bonthe verwees ook naar het jaargetijde gesticht door de families Bartolomé en Van Postel bij de dominicanen. De familie Bartolomé behoorde overigens tot zeer oude adel afkomstig uit Florence met vele "illustere" leden, zoals Miguel Miguel Bartolomei, ridder van de orde van Malta in de jaren 1560.

Het uitvoerigst werd ingegaan op de oorsprong en het aanzien van de familie De Baenst. Oude registers van Brugge, Sluis en Gent lieten toe de oorsprong van deze familie minstens tot 1200 te laten opklimmen.¹⁴ De familie stond bekend om haar goede reputatie en hun telgen hadden hoge functies vervuld. Een aantal graven van die familie bleef bewaard en wees op een oude en adellijke afkomst, zoals in de St.-Margaretakapel in de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Volgens Pieter Lootin stond daar, voor het altaar, een verheven tombe in zwart marmer opgesteld van ridder Antoon de Baenst, heer van Lembeke.¹⁵ Antoon Blanckaert situeerde deze graftombe correcter in de St.-Michielskerk in Gent en zegde dat Antoon de Baenst, heer van Zantvelde en gestorven in 1500, er begraven lag. Antoon de Baenst lag er samen met Catalina de Baenst, dochter van Jacob, schildknaap, en gehuwd met Wyt de Visch, ridder, gestorven in 1450. In de Brugse predikherenkerk lag het graf van Olivier de Baenst (zoon van Roeland, schildknaap), gestorven op 15 oktober 1509. Wel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge bevonden zich verschillende memorietaferelen van de familie, met name een gedenkteken met de afbeelding van een man in harnas gekniel en biddend voor de Allerheiligste Maagd.¹⁶ In de St.-Janskerk in Sluis ten slotte was er het verheven graf van

- 14 Over de familie de Baenst, zie GAILLARD, J., *a.w.*, dl. 1, pp. 22 e.v. BUYLAERT, F., 'Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 8 (2005), pp. 201-251. Een grondige studie over die familie en hun mecenaat laat op zich wachten.
- 15 Pierre Lootin vergist zich hier daar Antoon de Baenst begraven is in de St.-Margaretakapel in de St.-Michielskerk in Gent. Hij had waarschijnlijk in gedachte de verheven tombe van Jan de Baenst in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge.
- 16 Het betreft het memorietafereel van Lodewijk de Baenst sr. (†1454) of dat van Lodewijk de Baenst jr. (†1496), zie VERMEERSCH, V., *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, Brugge, 1976, 3 dln., dl. 2, nr. 351 (pl. 166) en nr. 352 (pl. 168).

Jan de Baenst (zoon van Rijkaard de Baenst), gestorven op 31 maart 1403, en van Isabel Bave (dochter van Jan), gestorven op 12 april 1395. Dat graf werd volledig vernield bij de verovering van de stad door de Verenigde Provinciën.

Het graf van Adriaan van Postel in de St.-Jacobskerk in Brugge (begraven in 1563) bewees de oude adellijke afkomst van de familie. De getuige vervolgde dat de familie Van Postel afkomstig was uit Artesië en bekendstond als een zeer belangrijke adellijke familie, die adellijke huwelijken had aangegaan. Zo huwde Anna van Postel in 1420 met Claude de le Flye, schildknaap, familie van de gouverneurs van de versterkingen Cantigneu en Marchin. Ook de adellijke en christelijke staat van de familie Bave werd door vele graven en epitafen geattesteerd. Deze waren te vinden in de St.-Jacobskerk, in het karmelietenklooster, in de St.-Trudoabdij en in de abdij van St.-Andries.¹⁷ Dit gold evenzeer voor de families Massue en Verpoort, met getuigen in de kerk van de Eeckhoutabdij, in de kerk van het begijnhof de Wijngaard en in de St.-Gilliskerk. Van de familie Verpoort bestond daarenboven een oud graf in de St.-Sebastiaanskapel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Damme. Op alle aangehaalde graven en epitafen werden de wapens van deze families zowel gegraveerd als geschilderd aangetroffen met hun *timber* en blazoenering.

10. De tiende vraag betrof veroordelingen wegens ketterij of andere misdaden van voorouders of afstammelingen die een smet konden werpen op de naam en de reputatie van de families. Ook hier lieten de getuigen geen twijfel bestaan over de deellijke status van de families.

De lokale vaststelling der bewijzen

Eens de getuigenprocedure afgesloten, vereiste de gerechtelijke procedure een onderzoek van de materiële sporen en bronnen. Felix Bartolomé van Postel had dit overigens ook uitdrukkelijk gevraagd. Pedro de Aranda y Ayala en Ygnacio Alberto de Aranda

¹⁷ Over de familie Bave, zie GAILLARD, J., *a.w.*, dl. 5, pp. 275-296.

de oudere, beiden consuls van de Spaanse natie in Brugge, werden daarmee belast en bezochten daartoe een aantal kerkelijke instellingen.

Abdij van St.-Andries

Het bezoek aan de abdij vond plaats op 2 oktober 1696. Het kerkhof bevatte een galerij, aanleunend tegen de abdijskerk. Vooraan in de galerij, dicht bij de toegangspoort van de kerk en tussen de graven van de abten en notabelen, vonden de consuls een oude blauwstenen grafzerk met twee naast elkaar geplaatste wapenschilden. Het schild van de man was *getimberd* met een ster; het betrof de zerk van Jacobus Bartolomei en zijn echtgenote Maria de Baenst (zie afb. 1).¹⁸ In de kerk, aan de rechterzijde, troffen ze tegen de binnenmuur van de galerij het grafmonument aan van Matheus van Scatille en echtgenote Barbara Bave (zie afb. 2).¹⁹

18 Volgens de akte luidt het grafschrift 'D.O.M./HICI ACET NOBILIS AC GENEROSVS VIR DOMINVS JACOBVS BARTOLOMEI / FLORENTINVS QVONDAM INVICTISSIME IMPERATORIS CAROLI / QVINTI MILICIE STRENVVS PREFECTVS EIVSDEM QVE AVLICVS / ET A CONSILII BELLI OBIIT DIE XX MENSIS OCTOBRIS A° M.D.X.L. HVNC IUXTA IACET NOBILIS MATRONA MARIA DE BAENST N. D. IOANNIS FILIA: THORI ET THVMVLI CONSORS QVE / OBIIT X XBRIS ANNO MDXLII.' (Aan de allerhoogste en grootste God. Hier ligt de edele en vrijgeve man, heer Jacobus Bartolomei, eertijds Florentijn, van het onoverwinnelijke leger van keizer Karel V, energiek aanvoerder en hoveling van deze en lid van de raad van oorlog. Hij stierf op 20 oktober 1540. Naast hem ligt de edele dame Maria de Baenst, dochter van de edele heer Johannes: zijn deelgenote [een woordspeling op consors-sors: 'echtgenote', etymologisch 'lotgenote'] van bed en graf, die stierf op 10 december 1542.) Met het begrip 'vrijgeve man' wordt bedoeld: 'van oude en voorname afkomst' en bijgevolg vrijgevig, zie WILSON, J.C., *Painting in Bruges at the close of the Middle Ages: studies in society and visual culture*, Pennsylvania, 1998, pp. 61-62.

19 De zerk, in halfverheven beeldhouwwerk, werd onder de grond aangetroffen bij de heropbouw van de kerk van St.-Andries; ze is in gehavende staat en wordt bewaard op de afdeling stenen voorwerpen van het Gruuthusemuseum in Brugge, zie MERGHELYNCK, A., *Epitaphes nobles et patriciennes des églises de St.-André, St.-Michel, Oostcamp, Beernem & St.-Georges près de Bruges recueillies sur les lieux et dans les manuscrits*, Brugge, 1878, pp. 2-3, met opgave van het grafschrift. DE VALKENEEER, A., 'Inventaire des tombeaux et dalles à gisants en relief en Belgique, époque romane et gothique', in: *Koninklijke Commissie voor monumenten en Landschappen*, dl. XIV (1963), pp. 123-124, afb. 12. BRUGGE, Stedelijke Musea, inv. Nr. o.19.VI. Met dank aan S. Vandenberge voor de referentie.

Het grafschrift luidt volgens de tekening: HIER LIGGET MHER MATEUS VAN SCATILLE / RVDDER DIE STAERF INT IAAR ONS HEEREN 1415 DEN IEN DACH IN MEYE - HIER / LICHT VRAV BARBARA MHER MATEVS WIJF SHEER IAN BAVE DOCHTER / DIE STARF INT IAAR 1400. De wapenheraut Gaillard spreekt van 'Matheus van Stalhijlle', zie BETHUNE, *Epitaphes et Monuments des églises de la Flandre au XVIème siècle, d'après les manuscrits de Corneille Gaillard*, Brugge, 1897-1900, 1 vol,

St.-Jacobskerk

Op 3 oktober verplaatsten de consuls zich naar de St.-Jacobskerk. Daar troffen zij tegen de muur van de sacristie een oud schilderij aan met de afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw met het kind Jezus. Op de zijluiken stond een man, gehuld in een harnas, en aan de andere zijde een rijkelijk geklede vrouw, beiden geknield, met aan de bovenkant hun wapens. Het wapen van de man was *getimberd*. Onderaan het schilderij stond een opschrift dat verwees naar Adriaan van Postel en zijn echtgenote Jacoba Bave (zie afb. 3).²⁰ Op de grond, bij het epitaaf, troffen de onderzoekers een grafzerk aan van de familie Bave, bedekt met een koperen grafplaat met in het midden twee personen en aan de zijkanten de wapenschilden en een grafschrift dat erg afgesleten was (zie afb. 4).²¹ Eigenaardig genoeg werden in het document de twee lijkwadefiguren in renaissance-nissen met schelp afgebeeld in plaats van de typisch gotische nissen, en ontbreken de apostelafbeeldingen in de zijnissen en de andere typisch gotische versieringselementen zoals op de nu nog bestaande grafplaat te zien is.

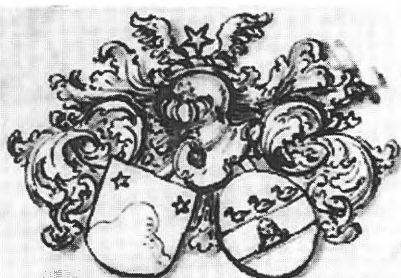
Kerk van het klooster van de ongeschoeide karmelieten

Op 4 oktober 1696 begaven de consuls zich naar de karmelietenkerk (vanaf 1634 in de Ezelstraat). Daar troffen zij in het midden van de kerk een grafzerk aan met koperen randlijsten en verder nog bedekt met twee koperen platen met op de ene plaat *getim-*

p. 315. BRUGGE, Openbare Bibliotheek, ms. 631: *Grafschriften der stad Brugge van de Cathedrale van St Donaes, nu vernietigt, van Onze Lieve Vrouw en St Jacobs benevens een extrait uijt den Planaris der selve kercke* (hs. Weemaer-Hellin uit de verzameling-Van Huere), pp. 457-458 geeft o.i. een juistere lezing: 'Hier leghet mer Matheeus van Scatille / rudder die staerf int 'jaer ons heeren M.C.C.C. en vichtiene den Eersten dagh in Meye. Hier leghet vrouwe Baerbele mer Matheeus wijf van Scatille, seer Jan Baves dochtere die staerf in 't jaer M.C.C.C.C.'. Verder zijn de wapens Scatille, Van der Beursee, Bave en Schinckelaers afgebeeld.

20 Het opschrift aan de benedenrand luidt: ETERNITATI SACRUM AC PIAE MEMORIAE N[OBILIS] ET AMPLIS/SIMI VIRI ADRIANI DE POSTEL ARTHESIA ORIUNDI /VITA DEFUNCTI 6 MARTII 1563 ET PIAE MATRO/NAE AC CHARISSIMAE CONJVGIS IACOBAE BAVE/ N[OBILIS] D[OMINI] ADRIANI FILIAE OBIIT 1569. /5 MARTII.' (Een schrijn voor de eeuwigheid en ter vrome herinnering aan de edele en hoogstaande heer Adriaan van Postel, afkomstig uit Artesië, die zijn leven voltooide op 6 maart 1563 en aan de vrome dame en allerliefste echtgenote Jacoba Bave, dochter van de edele heer Adrianus, die stierf in op 5 maart 1569.)

21 Over deze nog bestaande koperen grafplaat, zie VERMEERSCH, V., *a.w.*, dl.2, nr. 156 (pl. 6o).

D O M

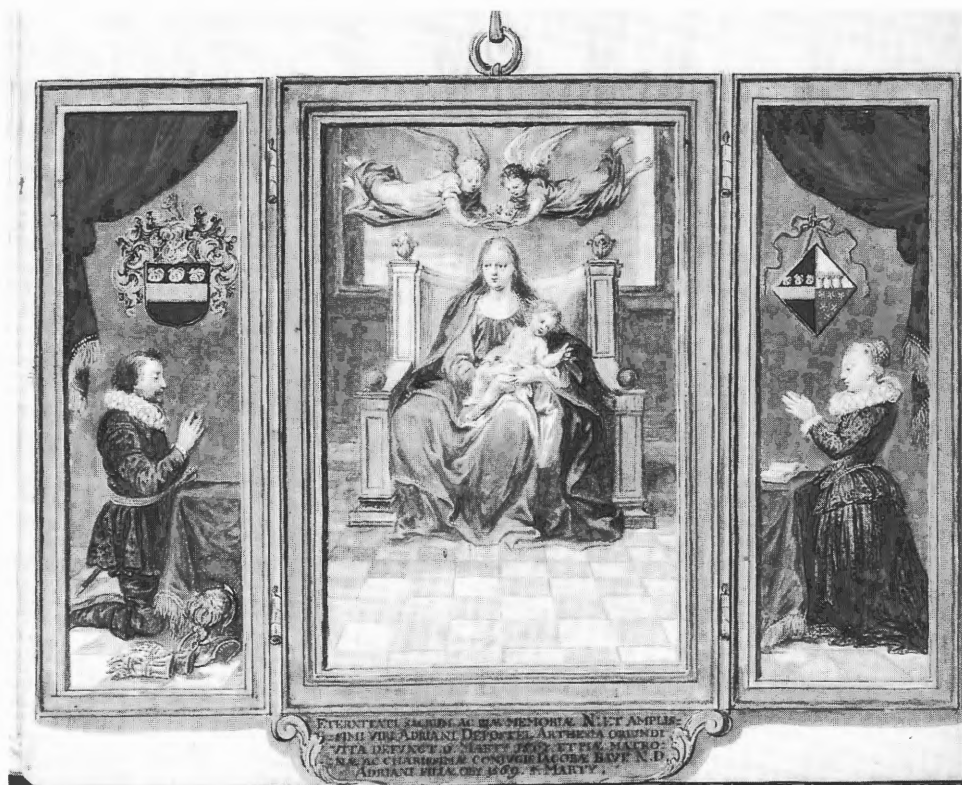
HIC IACET NOBILIS AC GENEOSVS VIX DOMINVS IACOBVS BARTOLOMEI
FLORENTINVS QVONDAM INVICTISSIMI IMPERATORIS CAROLI
QVINTI MILICIE STRENVVS PREFECTVS EIVSDEM QVE AVVICVS
ET A CONSILIIS BELLII OBVT DIE XX MENSIS OCTOBRIIS A. M.
D. XL.

HVIC IYXTA IACET NOBILIS MATRONA MARIA DE BAENST
VI. D IOANNIS FILIA THORI ET TVMVLII CONSORS QVE
OBVT XXBRIS ANNO M D XLII.

1. Tekening van de grafzerk van Don Diego Bartolome (†1540) en vrouwe Maria de Baenst (†1542), eertijds in de abdij van St.-Andries.
BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, Fonds F.V. Goethals, hs. 1210

2. Tekening van het grafmonument van Matheus van Scatille (†1415) en echtgenote Barbara Bave (†1400), eertijds in de abdij van St.-Andries, nu in het Gruuthusemuseum in Brugge.
BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, Fonds F.V. Goethals, hs. 1210

3. Tekening van een verdwenen triptiek met op de zijluiken Adriaan van Postel (†1563) en Jacoba Bave (†1569), eertijds in de St.-Jacobskerk in Brugge. BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, Fonds F.V. Goethals, hs. 1210

4. Tekening van de koperen grafplaat van Jacob Bave (†1432) en Catharina Poltus (†1464) in de St.-Jacobskerk in Brugge.
BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, Fonds F.V. Goethals, hs. 1210

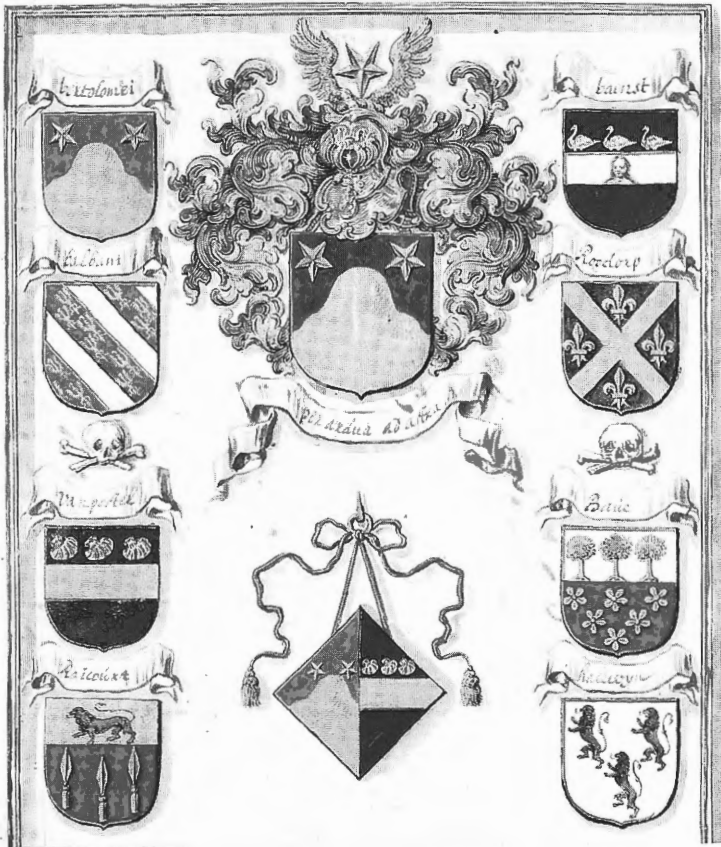
5. Tekening van een verdwenen triptiek met O.-L.-Vrouw en met de wapens Massue en Verpoort op de rand, eertijds in begijnhof de Wijngaard in Brugge.
BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, Fonds F.V. Goethals, hs. 1210

6. Tekening van het grafmonument van Jan de Baenst (†1486) en Margareta Fevers (†1497), eertijds in de O.-L.-Vrouwekerk in Brugge. BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, Fonds F.V. Goethals, hs. 1210

HIC IACET M. D. IOANNIS BARTOLOMEI SCUTIFER IACOSI
 FILIVS QUI OBVT A. 1601. DIE 4 AVGVSTI.
 ET MOBILIS MATRONA FRANCISCA VAN POSTEL EIVS
 VXOR M. D. ADRIANI FILIA QVE OBVT ANNO 1597. DIE
 6 APRILIS.

7. Wapenbord met de kwartieren van adel van Bartolome, Baenst, Van Postel, Bave etc., eertijds in het dominicanenklooster in Brugge

berde wapens en op de andere een Latijns opschrift. De koperen lijsten en de twee ingelegde platen bleven bewaard en bevinden zich thans in de St.-Salvatorskerk.²² Op de tekening van de grafplaat werd het grafschrift niet in het Nederlands maar in het Latijn weergegeven om het begrijpelijk te maken voor de Spanjaarden. In de Latijnse tekst van de ingelegde plaat staan duidelijk fouten als men die vergelijkt met de nu nog bestaande plaat in de Sint-Salvatorskathedraal.

Eeckhoutabdij

De volgende dag bezochten de consuls de kerk van de Eeckhoutabdij. Naast het altaar van Onze-Lieve-Vrouw vonden ze een oude grafzerk in blauwsteen met wapens en een opschrift.²³ Het betrof de zerk van Yvan Massue en Anna Verpoort.

Begijnhofkerk

Dezelfde dag nog gingen ze naar de kerk van het begijnhof de Wijngaard, waar zij naast het altaar van Onze-Lieve-Vrouw een schilderij aantroffen met de afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw met de wapens van de eerder genoemde families De Massue en Verpoort (zie afb. 5).

Onze-Lieve-Vrouwekerk

Op 6 oktober verplaatsten de consuls zich naar de O.-L.-Vrouwekerk. Daar troffen ze voor het altaar van de H. Barbara in de zogenaamde De Baenst en De Febure (Fevers)-kapel een verheven graf aan, ongeveer drie voet hoog. Het graf in zwart marmer omvatte de liggende beelden van een man en een vrouw met bovenop het getimberde wapen De Baenst en voorzien van een Vlaams rand-

22 Over deze koperen grafplaat, zie VERMEERSCH, V., *a.w.*, dl. 3, nr. 521 (pl. 285).

23 Het grafschrift, volgens de akte oorspronkelijk in het Vlaams, werd in Spaanse vertaling weergegeven: D.O.M /SEPVLTVRA DEL SENOR ADRIAN HIYO DEL SENOR YVAN / MASSVE ESCVDERO Y DE LA SENORA ANA HIYA DEL SENOR IVAN VERPOORT ESCVDERO SV MVIER QVE AMBOS DORMIERON EN NVESTRO SENOR EN 9 DE OCTOBRE 1628. HAVIENDO / FVNDADO DOS MISSAS CADA ANO POR ALIVIO DE SVE ALMAS (Aan de allerhoogste en grootste God, graf van heer Adriaan, zoon van heer Yvan Massue, schildknaap, en van vrouwe Anna dochter van heer Ivan Verpoort, schildknaap, zijn echtgenote, die beiden ontsliepen in de Heer op 9 oktober 1628. Zij hebben gefundeerd jaarlijks twee missen voor de redding van hun ziel.' BRUGGE, Openbare Bibliotheek, ms. 564: *Pierres sépulcrales et épitaphes de l'abbaye d'Eechoutte*, 19de eeuw, vermeldt deze grafzerk niet.

schrift. De akte geeft een gekleurde tekening van de grafzerk weer (zie afb. 6).²⁴ De consuls verklaarden verder nog in die kapel, twee voeten meer naar achteren, een andere grafsteen gezien te hebben. Ook dit graf was verheven en verwerkt in de noordermuur. In de nisholte van de muur stond evenwel een grote kast met de ornamenten van de kapel, waardoor ze de inscripties van het graf niet konden lezen. Zij zagen nog een andere grafzerk in de vloer, aan de linkerkant van de eerste, maar die was zo afgesleten dat zij de opschriften niet konden lezen. Voorts kon het onderzoek van de andere memorietafelen van de familie De Baenst niet plaatsvinden omdat de hele muur op de achterzijde bezet was met kasten voor de berging van de kerkgewaden van de kapelaans.

Kerk van het predikherenklooster

Op 8 oktober trokken de consuls naar het klooster van de dominicanen of predikheren, hun laatste bezoek.²⁵ Daar troffen zij, rechts van de ingang en naast de kapel van St.-Catharina, een blauwstenen zerk aan met *getimberde* wapens en op het middenveld het grafschrift van Johannes Bartolomé en zijn vrouw Francisca van Postel.²⁶ Tegen de muur van de kerk was dicht bij de zerk een oud wapenbord te zien. Daarvan werd een tekening opgenomen in de

- 24 Het grafschrift op deze zerk werd afgebeeld in Romeinse kapitalen en luidt als volgt: HIER LICHT DHEER IAN DE BAENST RVDDER HEERE VAN S. IORIS VAN BERHKEM SOTSCHOORE RAEDT EN CAMERLINK ONS GEDVCHTS HEERE PHILIPS EN CAERLE HERTOGHEN VAN BOVRGONE GRAVEN VAN VLAENDEREN DIE STARF 1485, 18 MAERTE HIER LIGHT VRAV MARGRIETE FA COLLAERT FEVERS VRAV WAS ST IORIS GESELNEDE IAN DE BAENST DIE STARF 1492, 1 APRIL NA PASEN. Over dat nu verdwenen grafmonument, zie VERMEERSCH, V., *Grafmonumenten*, a.w., dl. 2, nr. 324 (pl. 152 en 153). Voor het grafschrift, zie GAILLIARD, J., *Inscriptions Funéraires et Monumentales de la Flandre Occidentale, Arrondissement de Bruges*, t. 2 (*Notre Dame*), Brugge, 1866, p. 329 en pl. XXXVII. MULLIE, R., *Monuments de Bruges*, Sint-Lamberts-Woluwe, 1960-1961, 4 dln, dl. 2, p. 79, geeft o.i. een nauwkeuriger weergave van het grafschrift waarvoor hij steunt op andere handschriftelijke bronnen. Zo leest men o.a. Beernem i.p.v. Berhkem en Soetschoore i.p.v. Sotschoore etc. Over Jan de Baenst, zie GAILLIARD, J., a.w., dl. 1, pp. 27-28.
- 25 Over dat klooster, zie DE PUE, P., *Geschiedenis van het oud-dominikaan klooster te Brugge (1233-1796)*, Oudenaarde, 1971.
- 26 Volgens de afbeelding luidt het nu verdwenen grafschrift: HIC IACET N. D. IOANNIS [sic] BARTOLOMEI SCVTIFER IACOBI / FILIVS QVI OBYT A. 1601. DIE 4 AVGVSTI / ET NOBILIS MATRONA FRANCISCA VAN POSTEL EIVS/ VXOR N. D. ADRIANI FILIA QVE OBYT ANNO 1597. DIE / 6 APRILIS. (Hier ligt de edele heer Johannes Bartolomei, schildknaap, zoon van Jacob, die stierf in het jaar 1601, de 4e dag van augustus, en van de edele vrouw Francisca van Postel, zijn echtgenote, de dochter van de edele heer Adriaan, die stierf in het jaar 1597, de 6e dag van april.) BRUGGE,

akte (afb. 7). Het wapenbord toonde de kwartieren Bartolomé gehuwd met Maria de Baenst; heraldisch rechts de wapens Bartolomé, Balbani, Van Postel, Raicourt en links Baenst, Roodorp, Bave, Halewyn. In het midden was het getimberde wapen Bartolomé, met een ster als helmteken en daaronder de leuze *per ardua ad astra* ('door inspanningen naar de sterren', een gezegde van Cicero). Daaronder hing aan linten, aan een haak, een vrouwelijk ruitschild dat gedeeld was: I, Bartolomé; II, Van Postel.

Onderzoek van uittreksels uit de parochieregisters

Een volgende onderzoeksfase begon op 10 oktober 1696 en betrof de voorgelegde uittreksels uit parochieregisters van de St.-Jacobskerk, de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de St.-Walburgakerk en de St.-Gilliskerk. Ze bevestigden de doop van Johannes Bartolomé (St.-Jacobskerk, 3 mei 1534),²⁷ de doop van Francisca van Postel (Onze-Lieve-Vrouwekerk, 2 januari 1551),²⁸ de doop van Jacob, zoon van Johannes Bartolomé (Onze-Lieve-Vrouwekerk, 15 januari 1588),²⁹ het huwelijk van Johannes Bartolomé met Francisca van Postel (St.-Walburgakerk, 11 augustus 1572),³⁰ het huwelijk van Adriaan Massue met Anna Verpoort (St.-Gilliskerk, 10 november 1593)³¹ en

Openbare Bibliotheek, ms. 636: *Grafschriften uit de Sint Walburgakerk, de kerk van Sint Anna ter Straete, de abdij van Sint Andries, de abdij van Hemelsdale, de abdij van Spermalie, het klooster van Sint Trudo... de kerk der Predikheren ...*, geeft een aanzienlijk aantal grafschriften uit het dominicanenklooster geeft, maar niet deze zerk.

- 27 Volgens de akte, uittreksel uit het doopregister van Martinus Nollet, pastoor van de St.-Jacobskerk (f° 3). Joannes van Praet en Maria van Aertrycke worden als peter en meter vermeld, waarmerking door Martinus de Raedt, pastoor van St.-Jacob.
- 28 *Idem*, f° 200, Melchior de Groote en Joanna Despaers zijn peter en meter.
- 29 Uittreksel uit het doopregister van Joris van den Berghe, pastor van de zilveren portie van de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge; Jacob Nieuwenhove en Catarina van Ryne zijn peter en meter. Het uittreksel is geattesteerd door P.J. Ysenbaert, aartspriester van Brugge.
- 30 Uittreksel uit het huwelijksregister van Joannes Maere, pastoor van St.-Walburga; getuigen bij het huwelijk: Bernaert de Baenst et Johannes de Witte, waarmerking P. J. Ysenbaert; aartspriester van Brugge.
- 31 Uittreksel uit het huwelijksregister van de St.-Gilliskerk, opgenomen door Adriaan vander Haeghe, pastoor van St.-Gillis: 'Op 10 november 1593 werden in het echt verbonden Adriaan Massue met Anna Verpoort, beiden van onze [parochie] in de bakkerskapel'.

de doop van hun kind Laurentius Massue (St.-Gilliskerk, 29 december 1609).³²

Verder onderzoek in de kerkarchieven leverde informatie op over de stichting van jaargetijden, met daaraan verbonden de schenking van goederen. Zo was op 5 december 1432 door Jacob Bave een jaargetijde ingesteld in de St.-Jacobskerk. Het zes weken lang zingen van de tijden was gefundeerd op tien gemeten land in Zuienkerke en Meetkerke.³³ Hij stelde ook een armendis in met brood.³⁴ Lambert Bave had er zijn jaargetijde op 3 november en Johannes Verpoort vanaf het jaar 1493 op 9 mei.³⁵

Het fundatieboek van de predikheren vermeldde op het feest van de heilige Bartholomeus een jaargetijde voor de ziel van Johannes Bartolomé en Francisca van Postel voor een periode van twintig jaar.³⁶ De pastoor van Sint-Gillis getuigde dat hij in de archieven gelezen had dat Adriaan Massue omstreeks 1622 één van de dertien leden was van de broederschap van het Heilig Sacrament. Vanzelfsprekend werden in deze confrérie enkel eerbare en katholieke mannen met een goede reputatie aanvaard.

Legalisering en waarmerking van adel

De resultaten van het onderzoek - plaatsbezoek en tekstonderzoek - werden vertaald in het Spaans en uitvoerig gewaarmerkt. Het document werd voorzien van het zegel van de Kamer en Rechtbank van de Spaanse Natie en ondertekend door Don Pedro de Aranda y Ayala en, in opdracht van de consuls, door Don Ignacio Alberto de Aranda Swanenburgh, 1696. Beide handtekeningen werden gelegaliseerd door de notarissen van de Munt van Brugge³⁷ en nogmaals bekrachtigd door de Brugse Kamer van Negotie en

32 Uittreksel uit het doopregister (van Ferdinand vander Strate, pastoor van St.-Gillis). Peter was Laurentius, meter Maria, de echtgenote van Adriaan Godefroot; waarmerking door J. de Blessy, aartspriester van Brugge.

33 Uittreksel uit het register of de legger (*planaris*) van fundaties en jaargetijden van St.-Jacob, f°193. Item f°194 voor de armendis met brooduitdeling.

34 *Item*, f°175, 3 november jaargetijde voor Lambert Bave.

35 *Item*, f°79, jaargetijde voor Johannes Verpoort; pastoor Carolus Nollet bevestigt de concordantie met het origineel.

36 Uittreksel uit het boek van fundaties van de predikheren, met het attest van broeder Dominicus Pluviez, prior.

37 Notarissen Jacques Lois, Vincent vande Walle en Pieter Haghelijwite

van Commerce.³⁸ De waarmerking van de bewijzen van adel-
dom gebeurde door Joseph vanden Leene, heer van Lodelinsart
en Castillon, en door Louis van Ursel. Vanden Leene was eerste
wapenkoning, genaamd *Toison d'Or*, en Van Ursel wapenkoning
en wapenheraut van het graafschap Vlaanderen.³⁹ Beiden teken-
den en zegelden de akte in de heraldische kamer van het Paleis in
Brussel op 14 februari 1697. Hun handtekeningen werden op hun
beurt gewaarmerkt door Jean Pierre Christyn, secretaris van de
Raad van Brabant en onder diens handtekening werd het majes-
teitswapen van de Spaanse koningen aangebracht.⁴⁰ Drie notaris-
sen en openbare schrijvers van de stad Brussel waarmerkten op
hun beurt de handtekeningen en zegels van Joseph vanden Leene,
van Louis van Ursel en van Jean Pierre Christyn en dateerden 16
februari 1697.⁴¹ Daarmee werd de bewijsakte van adel van Felix
Bartolomé van Postel Massue y Blanco afgesloten.

BEWIJZEN VAN ADEL

Sinds het begin van de 16de eeuw hadden de wapenherauten een
belangrijk deel van hun middeleeuwse functies verloren. Ze kre-
gen andere bevoegdheden toegewezen. Als specialist in heraldisch
recht verleenden zij advies aan de regering en klaagden zij voor de
bevoegde rechtbanken aan wie zich ten onrechte adellijke titels of
wapens aanmatigde. Daarnaast oefenden zij een eigen heraldische
en genealogische activiteit uit waarbij aan particulieren adelsattes-
ten werden verleend. Zij bemiddelden tevens voor de toekenning

38 Voor de Kamer tekenen Jacques Balran, Gillis Vieusaert en J. Van der Gouve(?).

39 Over Joseph van den Leene (+1742), zie: *Biographie nationale*, dl. XI, kol. 626-627.
GOFFIN, R., 'Généalogie de la famille Van den Leene', in: *La noblesse belge, Annuaire
de 1946-1950*, 40 (1950), dl. 1, pp. 77-79. Lodewijk van Ursel (+1727), zoon van Jan van
Ursel, heer van Eeklo, werd wapenkoning-heraut van Vlaanderen per patentbrief van 21
juni 1687, zie STEIN D'ALTENSTEIN (Baron I. de), *Annuaire de la noblesse de Belgique*,
Brussel, 1869, p. 223. Over de functie van wapenheraut, zie STEIN D'ALTENSTEIN
(Baron I. de), 'Notice sur l'institution & l'office des hérauts d'armes aux Pays-Bas',
in: *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, II (1845), pp. 410-424.

40 Het betreft Jean-Pierre Christyn (1632-1717), ridder, heer van Schrieck en
Grootloo (1701), secretaris van de Raad van Brabant. Over Jean-Pierre Christyn,
zie DOUXCHAMPS, H. & J. LEFEVRE, 'La famille Christyn de Ribaucourt, dl. 2, Les
Christyn', in: *Recueil généalogique et héraldique*, speciaal nr. XXXVIII van *Le Parchemin*
(dec. 1988), pp. 199-219.

41 F. Musnier, J. L. Janssens en M. Van der Veken tekenden.

van allerhande adellijke gunsten. De registratie van adellijke patentbrieven maakte ook deel uit van hun opdracht. Het certificaat, waarin een heraut de stand, de afkomst of het wapen van een klant bevestigde, werd een van de voornaamste bronnen van inkomsten van de wapenofficieren.⁴² Wapenherauten lieten zich dan ook vaak tegen grof geld verleiden tot het opstellen van valse attesten. De uitgifte van adelscertificaten en het verstrekken van adviezen waren niet het monopolie van één instantie, maar gebeurde ook door onder meer ridderschappen, schepenbanken, advocaten, notarissen, en hoge edelen. De wapenkoningen hadden echter door hun statuut van vorstelijke gemachtigde en hun omvangrijke kennis en documentatie veruit het grootste aandeel in deze markt.⁴³ Voor wie emigreerde en zich niet op een patentbrief kon beroepen, was het adelscertificaat doorgaans het enige document dat de inlijving in de adelstand van het nieuwe thuisland kon garanderen.⁴⁴ Op een verklaring bestemd voor het buitenland liet de wapenkoning zijn functie bevestigen door een Brusselse stadssecretaris en, zo mogelijk, door de gezant van het land van bestemming.⁴⁵ In een decreet van Filips IV van 17 september 1641, waarin verwezen werd naar de misbruiken van oneerlijke herauten, werd echter vermeld dat het niet tot de bevoegdheid behoorde van de wapenkoningen om certificaten van adel af te leveren. Dat werd opnieuw bevestigd door een plakkaat van 1652, dat bevestigde dat die attesten geen waarde hadden, en door een sententie van de Private Raad op 14 september 1643.⁴⁶ Dat nam niet weg dat de herauten tot in 1794 attesten van adel bleven afleveren, door hen getekend en verzegeld. Ze lieten er zich flink voor betalen maar deze documenten waren juridisch waardeloos.⁴⁷

42 DUERLOO, L., "Le blason ... une science fort profonde". A survey of written heraldic source material in the Southern Netherlands (1560-1795), in: *Bronnen voor de heraldiek in West-Europa*, Brussel 1985, pp. 54-63.

43 DUERLOO, L., *Privileges uitbeelden*, p. 86. DANSAERT, G., *Preuves, titres et documents*, Brussel 1925, pp. 60-76.

44 DUERLOO, L., *Privileges uitbeelden*, p. 85. STOLS, E., 'De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld 1598-1642', in: *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren*, jrg. 1971, nr. 70, 2dl., dl. 1, pp. 399-402.

45 DUERLOO, L., *Privileges uitbeelden*, p. 88.

46 FOUREZ, L., *Le droit*, p. 307. STEIND'ALTENSTEIN (Bon l. de), *Notice*, p. 417.

47 ARENDT, L., & A. DE RIDDER, *Legislation Héraldique de la Belgique, 1595 - 1895. Jurisprudence du Conseil Héraldique, 1844 - 1895*, Brussel, 1896, p. 158.

Vanaf 1628 werd het college dat de wapenkoning-herauten van de Zuidelijke Nederlanden verenigde de Heraldische Kamer genoemd. De hoogste officier, de eerste wapenkoning, ook *Toison d'Or* genoemd, is in het besproken document Joseph vanden Lee-
ne (1680-1742), heer van Lodelinsart en Castillon. Daarnaast werden nog acht koningen en wapenherauten genoemd naar de naam van een provincie. Voor het graafschap Vlaanderen was dat in de besproken periode Lodewijk van Ursel (1687-1727).⁴⁸ Het hier besproken bewijs van adel is vrij uitzonderlijk aangezien Felix Bartolomé van Postel zich met zijn verzoek wendt tot de consuls van de Spaanse Natie in Brugge, die vervolgens de procedure uitstippelen en het einddocument opstellen.

Felix Bartolomé van Postel had ongetwijfeld kennis van het edict en de plakaten aangaande deze materie. Daar was in de eerste plaats het edict van koning Filips II van Spanje van 23 september 1595, waarin werd bepaald wie zich op de kwalificatie *Schiltknaepe, Ioncker oft Edelman* kon beroepen. Het betrof met name *de ghene die syn ghecommen van ouden Edelen stamme van bloede ende huysen oft dat sy, oft hun vaderlicke voorsaeten uyt de rechte mannelicke linie by onse voorschreven voorouders oft ons syn vereert gheweest metten graet van Edeldom, by opene brieven van nobilitatie expresselyck daerop verleent ende ghe-expedieert: oft ymmers dat sulcke onse ondersaeten hebben gheleeft, oft openbaerlyck ende notoirlyck hen ghedraghen als Edel-lieden...* Het werd anderen verboden *int openbaer oft secret draghen ghetimbreerde wapen in hun cachetten, zeghels, tapisseryen, Schilderyen oft ander dynghen...*⁴⁹ De vragenlijst van Felix Bartolomé van Postel was zo opgesteld dat de bevestigende antwoorden volledig overeenstemden met de vermelde definitie.

Mochten wapenherauten geen adelsattesten afleveren, toch bleven ze hun rol spelen. Een sententie van de Private Raad van 14 september 1643 gaf aan dat de wapenherauten enkel advies mocht-

48 DUERLOO, L., 'Qui était qui à la Chambre Héraldique au XVIIIe siècle?', in: *Le Parchemin*, nr. 256 (1988), p. 218. DUERLOO, L., *Privileges uitbeelden*, p. 234.

49 *Placcaert-Boeck inhoudende diverse ordonnantien, edicten ende placcaerten vande Konincklijcken Maiesteyten ende Haere Deurluchtighe hoogheden Graven van Vlaendren*, Antwerpen, 1762, dl. II, p. 656 e.v.

ten geven wanneer hun daar om verzocht werd. Dit kon gebeuren in het kader van een proces voor een Provinciale Raad of ander koninklijke instanties, of op vraag van de Private Raad, wanneer de partijen zich daar begaven om bevestigingsbrieven of adelscertificaten en andere titels te verkrijgen.⁵⁰ Daaruit kan men afleiden dat men zich tot de officiële instanties, waaronder de Private Raad, moest wenden om een geldig adelscertificaat te verkrijgen. Kapitein Felix Bartolomé van Postel wendde zich daarentegen in eerste instantie tot de consuls van de Spaanse natie in Brugge. Hij liet het document waarmerken door lokale instanties en door de wapenherauten en ten slotte door de eerste wapenkoning *Toison d'Or*. Met de uiteindelijke waarmerking door Pierre Christyn, secretaris bij de soevereine Raad van Brabant, en met het aanbrengen van het majesteitswapen van de Spaanse koning werd ten slotte aan de bij decreten en sententie gestelde eisen voldaan. Als vreemdeling werd zijn adellijke afkomst misschien in Spanje betwijfeld. Wilde hij met de hogere Spaanse adellijke kringen omgaan, dan mocht geen twijfel bestaan over zijn adellijke afkomst. Huwelijksplannen met een Spaans meisje van adel of promotie tot hogere functies in het Spaanse leger konden daarbij gebaat zijn. Dit zijn echter slechts denksporen. Met het bewijs van adel was de eerste stap gezet, maar over de verdere stappen om zijn adelstand in Spanje te laten erkennen is niets bekend. Het blijft ook een raadsel hoe dit document, dat oorspronkelijk voor Spanje bestemd was, in handen kwam van de verzamelaar Félix-Victor Goethals (1799-1872) en vervolgens in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Opmerkelijk is dat in de besproken akte van adel bijzonder beklemtoond wordt dat voor de bewijsvoering nauwgezet de juridische procedure gevolgd werd. Ook het verhoor en de notulering van de getuigenissen gebeurden zoals voor de rechtbank. Met het edict van Filips II van 1595 werd gevraagd nauwlettend toe te kijken dat de adellijke staat niet geïsurpeerd werd en vervolging in te stellen bij misbruik.⁵¹ Blijkbaar had het edict niet veel effect daar de aartshertogen Albrecht en Isabella bij edict van 1616 en ook met de

50 *Placcaert-Boeck*, dl. IV, p. 1388.

51 FOUREZ, L., *Le droit*, pp. 89-92

ordonnanties, sententies, decreten en brieven van 1637, 1643, 1652, 1658, 1664 en 1669 die bepalingen herhaalden en aanvulden.⁵²

De Spaanse consuls wensten dus juridisch zeer secuur te werk te gaan. De keuze van te dagvaarden getuigen werd bepaald door het verzoek zelf: burgers, geestelijken en edellieden. De eerste getuige, Pieter (jr.) Lootin was niet enkel een aanzienlijke Brugse edelman, maar tevens een genealoog. De familie Lootin had een uitzonderlijke genealogische verzameling samengesteld.⁵³ Joseph Beerblock, Placide de Decker, Jan Deghels en Lodewijk Bonthe konden als geestelijken niet enkel getuigen van de bestaande grafmonumenten in hun bedehuizen en van de vrijgevigheid van de families, maar ook van hun rooms-katholieke gezindte en hun zuiverheid van ketterij. Ook kooplieden werden als getuige opgeroepen, met onder meer vertegenwoordigers van de Kamer van Koophandel en mensen met consulaire functies die buitenlandse verblijven konden bevestigen. Ten slotte getuigden een aantal edellieden, waarvan enkelen met een krijgsverleden. De keuze van de getuigen werd door de consuls dus goed afgewogen. Anderzijds laten de gelijklopende getuigenissen toe te vermoeden dat er voorafgaand overleg werd gepleegd. Pieter van de Velde heeft zijn opdracht ter harte genomen en liet niets aan het toeval over om zijn onderneming met succes te volbrengen. Wellicht had hij voorafgaand contact met de getuigen. Felix Bartolomé van Postel zal hem daarvoor waarschijnlijk wel ruim hebben vergoed. De legalisering door de wapenkoningen moest ten slotte alle twijfels over een eventuele niet-adellijke afkomst wegnemen. Jean Pierre Christyn tekende als secretaris van de Raad van Brabant. Vervolgens ging de akte waarschijnlijk richting *Consejo Supremo de Flandes* in Spanje, de *Hoge Raad voor de Nederlanden* die zaken over de Nederlanden behartigde.⁵⁴

52 FOUREZ, L., *Le droit*, pp. 339–364. *Placcaert-Boeck*, dl. IV, pp. 1392, 1393, 1396, 1398, 1399, 1404 & 1405

53 VAN DE PUTTE, F., *a.w.*, pp. 175–181. Over grafschriftenverzamelingen in Brugge, zie VANDAMME, L., 'Een passie voor funerair erfgoed: verzamelaars van grafschriften in Brugge (16de–18de eeuw)' in: D'HONDT, J., L. VANDAMME, & I. VERREPT, *Grafstenen op papier, Grafschriftenverzamelingen in Brugse archieven en bibliotheken*, Brugge, 2003, pp. 46–57.

54 Met dank aan prof. dr. W. Thomas voor deze informatie.

Ondanks hun Spaanse wortels en het vasthouden aan hun taal en afkomst slaagden Spaanse families er in zich te integreren in hun nieuwe moederland. Dit geldt duidelijk voor de vreemde families die in dit adelsonderzoek voor het voetlicht komen. Ze huwen binnen Vlaamse families, worden lid van lokale broederschap-pen, en stichten fundaties en laten zich bijzetten in de plaatselijke kerken.⁵⁵ Ook blijkt duidelijk de belangstelling die ze vertonen voor hun afstamming, hun adellijke afkomst, de zuiverheid van het bloed (joods noch moors) en de getrouwheid aan het katho- liek geloof (geen ketterse aanhang).⁵⁶ Het is wel vreemd dat in de belangrijke grafschriftenverzamelingen geen spoor werd aange- troffen van de grafmonumenten van de families Bartolomé, Van Postel en Massue.⁵⁷ Ook bleef geen van hun graven bewaard, waar dit wel het geval was voor de families Bave, Scatille en De Baenst. Dat kan een aanwijzing zijn dat grafschriftenverzamelingen vaak selectief werden samengesteld en dat, wanneer een familie was uitgestorven of de stad had verlaten, haar graven vrij snel daarna opgeruimd werden om plaats te maken voor nieuwe graven en nieuwe inkomsten.

DE TWEE TRIPTIEKEN

De families Van Postel en Massue schonken volgens onze bron triptieken, respectievelijk aan de St.-Jacobskerk en aan de begijn- hofkerk de Wijngaard. Ingekleurde tekeningen van beide schilde- rijen werden in het adelsdocument ingelast. Ze vormen vandaag onze enige bron om kennis te maken met deze kunstwerken, die intussen verloren zijn gegaan.

55 Zie in dit verband PHILLIPS, W.D. Jr., 'Local Integration And Long-Distance Ties: The Castilian Community In Sixteenth-Century Bruges', in: *The Sixteenth Century Journal*, XVII (1986), pp. 33-50.

56 Over zuiverheid van bloed, zie o.a. FRIEDMAN, J., 'Jewish Conversion, the Spanish Pure Blood Laws and Reformation: A Revisionist View of Racial and Religious Antisemitism', in: *The Sixteenth Century Journal*, XVIII (1987), pp. 3-29.

57 Zoals BRUGGE, Openbare Bibliotheek, ms. 636 (handschrift De Molo).

De Van Postel-triptiek (St.-Jacobskerk, Brugge)

De triptiek met Onze-Lieve-Vrouw met kind en met de schenkers Adriaan van Postel en Jacoba Bave op de zijluiken, is zeer verfijnd van uitvoering (afb. 3). De maagd Maria, in een rood gewaad en met blauwe falie, met het naakte Jezuskind in doek op haar schoot, zit op een bank met halfronde ruggensteun in een kamer met tegelvloer. De Maagd kijkt naar de man terwijl het Jezuskind naar de vrouw staart. Op de achtergrond is de muur doorbroken en vertoont een wolkenhemel en twee engelen die een kroon vasthouden. Het betreft het klassieke thema van Onze-Lieve-Vrouw als moeder van Christus en koningin van de hemel. In funerair verband is Onze-Lieve-Vrouw, als belichaming van die twee eigenschappen, de voorspreekster bij uitstek voor de overledenen. Kenmerkend is dat beide overledenen op de zijluiken in profiel zijn voorgesteld. Adriaan van Postel knielt neer op een bidbank. Hij draagt een zwart satijnen wambuis, een kniebroek en lederen rijlaarzen. Hij draagt een zwaard, en een pronkhelm met pluimbos en handschoenen liggen naast hem. Ze wijzen op zijn adellijke staat. Om zijn hals zits een brede gepijpte kraag, ook molensteenkraag genoemd. De achtergrond bestaat uit opzij gebonden gordijnen en het *getimberde* wapenschild van de overledene.

Zijn echtgenote knielt eveneens op een bidbank, waarop een opengeslagen gebedenboek rust. Ook daar is gordijnbehang en een ruitvormig gedeeld wapenschild: I, Van Postel; II, Bave. Jacoba draagt een nauwsluitend zwart satijnen lijfje dat versierd is met goudpassement en een satijnen rok met een heupworst zodat de rok breed en klokvormig uitvalt. De hals zit gevat in een brede gepijpte kraag. Het haar is gevat in een netje van gouddraad; op haar voorhoofd pronkt een parel aan een gouden hanger en aan elke oorbel hangt ook een parel.

De kleine gepijpte kraag komt vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw op in Brugge. Hij is te zien op portretten door Pieter Pourbus zoals de leden van de confrérie van het H. Bloed (1556) en de Van Belle-triptiek (1556).⁵⁸ De brede gepijpte kraag, ook molen-

58 HUVENNE, P., *Pieter Pourbus, Meester Schilder, 1524 - 1584*, (tentoonstellingscatalogus), Brugge, 1984, pp. 146-147 en 154-155.

steenkraag genoemd, komt in Brugge pas vanaf het laatste kwart van de 16e eeuw voor. Een molensteenkraag is onder meer te zien op het portret van Olivier van Nieulant (1573) door Pieter Pourbus.⁵⁹ Adriaan van Postel stierf in 1563, Jacoba Bave in 1569. Is dit misschien een vroege afbeelding van de brede gepijpte kraag?

Het middenpaneel doet ouderwets aan voor de periode van hun overlijden en lijkt op stijlgronden ouder te zijn dan de zijluiken. Gewoonlijk treft men meer gekunstelde Onze-Lieve-Vrouw met kindafbeeldingen aan rond de jaren 1563-1569. De weergave van de overledenen in profiel wijkt af van de toen gebruikelijke driekwartafbeeldingen van de schenkers. Eveneens opmerkelijk is het ontbreken van hun patroonheiligen. Naar de maker van het schilderij kunnen we slechts gissen. Het middenpaneel lijkt het werk van een Brugse schilder uit de kring van Ambrosius Benson (actief in Brugge, 1518-1550) of van Simon Bening (1483/84-1561).⁶⁰ De Onze-Lieve-Vrouwefiguur van de Van Postel-triptyiek vertoont veel gemeenschappelijke kenmerken met de Onze-Lieve-Vrouw op de triptyiek met de Zeven Vreugden van Maria, een schilderij uit de kring van Simon Bening die ca. 1515-1519 wordt gedateerd wordt.⁶¹ Ook daar houden engelen een kroon boven het hoofd van Maria.

De hoge artistieke kwaliteit van de zijluiken met de schenkers doet dan weer denken aan het werk van Pieter Pourbus (1524-1584). Overledenen op een bidbank komen vaak voor in zijn schilderwerk, maar de overledenen worden bij Pourbus nooit in profiel voorgesteld. Wij denken voor de zijluiken dan ook eerder aan een uitvoering door een hoogstaand Brugs schilder als Pieter I Claeissens (1499/1500-1576). Zijn gehele oeuvre blijft tamelijk duister. Dirk Devos geeft aan hoe Pieter I Claeissens en zijn zonen Pieter en Antoon voortbouwden op de lokale traditie met onder meer Benson en Ysenbrant, maar dan in een modernere, aan Pieter Pourbus aangepaste stijl. Op deze manier monopoliseerde de schildersfamilie Claeissens de officiële religieuze en profane schilderkunst in Brugge gedurende de hele 16de eeuw en het begin van

59 HUVENNE, P., *Pieter Pourbus*, p. 241.

60 MARTENS, M.P.J. (o.l.v.), *Brugge en de Renaissance*, pp. 158-161 & 162-172

61 MAERTENS, M.P.J., *Brugge en de Renaissance*, p. 163, afb. 69.

de 17de eeuw.⁶² Zo schilderde Pieter I Claeissens omstreeks 1567 een triptiek voor Francisco de Salamanca en Josina Pardo bestemd voor de Piëtakapel in de kerk van het Brugse augustijnerklooster.⁶³ De hemel vertoont ook (onweers)wolken en de overledenen knielen op bidbanken en werden zeer zorgvuldig geportretteerd. De zijluiken van een drie- of veelluik, afkomstig van de Duinenabdij, met abt Antonius Wydoot op het rechterluik, wordt eveneens aan die meester toegeschreven en vertoont dezelfde zorgvuldige afwerking.⁶⁴ De gesloten luiken vertonen een grisaille van de 'Lactatie van de H. Bernardus', waarbij de H. Bernardus in profiel wordt voorgesteld. Hoger gaven we aan dat de overledenen van de Van Postel-triptiek eveneens op deze manier zijn voorgesteld. De luiken van het veelluik uit de Duinenabdij worden vóór 1564 gedateerd, misschien zelfs omstreeks 1557–1558.⁶⁵ Het is onze overtuiging dat de Van Postel-luiken nog tijdens het laatste kwart van de 16de eeuw werden geschilderd, na de dood van de overledenen. Dit verklaart de brede molensteenkraag. Dirk Devos sluit zelfs een datering van de zijluiken tijdens het eerste decennium van de 17de eeuw niet uit.⁶⁶ Het centrale paneel daarentegen kunnen we bezwaarlijk zien als werk zijn van Pieter I Claeissens. Waarschijnlijk dient het omstreeks 1519 en in de omgeving van Simon Bening / Benson te worden gesitueerd.

De Massue-triptiek (begijnhof de Wijngaard, Brugge)

De Wijngaardtriptiek stelde de *Virgo Lactans* (Voedende Maagd) voor (afb. 5). Onderaan staan zes wapenschilden, met in het midden het *getimberde* wapen 'Massue' en links het wapen 'Verpoort'. Deze beide wapens zijn aan elke zijde omgeven door twee cijfers

62 DE VOS, D., *Stedelijke Musea. Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge, 1979, p. 99. Over die schildersfamilie, zie WEALE, W.H.J., 'Peintres brugeois, les Claeissins (1500 – 1656)', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 61 (1911), pp. 26–76. THIEME-BECKER, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, 1912, pp. 32–33. MARTENS, M.P.J., *Brugge en de Renaissance*, pp. 216–228.

63 DE VOS, D., *Stedelijke Musea*, pp. 99–100 met afb.

64 DE VOS, D., *Stedelijke Musea*, pp. 101–102 met afb.

65 DE VOS, D., *Stedelijke Musea*, p. 102. JANSSENS DE BISTHOVEN, A., 'De luiken van het altaarstuk met Antoon Wydoot, uit de Duinenabdij', in: *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 108 (1971), pp. 230–237.

66 Brief van Dirk De Vos, 1 augustus 2005.

die het jaartal 1617 vormen. Heraldisch rechts van de centrale schilden zijn de wapens 'Massue' en 'De Witte' en links 'Verpoort' en 'Van Nieuwenhove' aangebracht.

De voorstelling zelf loopt over de drie panelen, in een interieur met ramen. Op het middenpaneel zit Onze-Lieve-Vrouw op een bank en ze geeft de borst aan het Jezuskind. Met haar rechterarm ondersteunt ze het Kind dat, liggend op een doek, op haar schoot rust. Naast haar staat een vaas met irissen en akeleien. De iris is vaak afgebeeld als bloem van Maria in plaats van de lelie. De lelie, vaak afgebeeld bij boodschapstaferelen, zou wijzen naar Maria's maagdelijkheid en onbevleete ontvangenis, terwijl de iris, de uitdrukking zou zijn van smart in verband met Christus' dood. De iris wordt ook in verband gebracht met de vergeving van de zonden.⁶⁷

De Voedende Maagd uit de Wijngaard vertoont gelijkenissen met een Voedende Maagd uit het Museum voor Schone Kunsten in Brussel, naar Rogier van der Weyden/Meester van de Ursula-liggende.⁶⁸ De Voedende Maagd uit de Wijngaard gaat terug op een prototype van Rogier van der Weyden, met name de H. Lucas die het portret tekent van de voedende Onze-Lieve-Vrouw (Boston, Museum of Fine Arts; een latere kopie bevindt zich in het Groeningemuseum in Brugge).⁶⁹ Van dit prototype werd een variant op halve lengte afgeleid, met een kleine wijziging in uitzicht en houding van de hemelse figuren. Die typologische variant zou eventueel door Van der Weyden zelf zijn uitgewerkt of door een van zijn Brugse navolgers.⁷⁰ Deze variant was bijzonder succes-

67 EISLER, C., *The Thyssen-Bornemisza collection. Early Netherlandish painting*, Londen, 1989, pp.112–113, verwijzend naar LANGEMEYER, G., & H.-A. PETERS, *Stilleben in Europa*, Münster, 1979, p. 220. SACHS, H., *Christliche Ikonographie in Stichworten*, München, 1998, p. 70. De iris werd echter soms als lelie beschouwd en ter vervanging daarvan gebruikt: DE VOS, D., *Rogier van der Weyden*, p. 318. HALL, J., *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, London, 1991 (reprint), p. 162.

68 STROO, C., & SYFER-D'OLNE, P., *The Flemish Primitives: Catalogue of Early Netherlandish Painting in the Royal Museums of Fine Arts of Belgium, vol.1, The Master of Flémalle and Rogier van der Weyden Groups*, Brussel, 1996, p. 164.

69 DEVOS, D., *Rogier van der Weyden: het volledige oeuvre*, Antwerpen, 1999, pp. 317–320. EISLER, C., *The Thyssen-Bornemisza collection*, pp.106–114. DEVOS, D., *Hans Memling: het volledige oeuvre*, Antwerpen, 1994, pp. 263–264.

70 DE VOS, D., 'De Madonna- en Kindtypologie bij Rogier van der Weyden en enkele minder gekende Flemalleske voorlopers', in: *Jahrbuch der Berliner Museen*, 1971, pp. 127–131, afb. 59–65. STROO, C., & P. SYFER-D'OLNE, *The Flemish Primitives*, p. 169.

vol, met onder meer het net eerder vermelde Brusselse exemplaar en verder exemplaren in Cambridge (Massachusetts, Fogg Art Museum, Josse van der Burch-diptiek), Kassel, Valladolid, Barcelona en andere plaatsen.⁷¹ Waarschijnlijk zijn ze alle naar hetzelfde ontwerp gemaakt.

De exemplaren in Brussel en Cambridge hebben banden met Brugge en omgeving; men neemt zelfs aan dat de vijf exemplaren hun oorsprong vonden in een Brugs atelier.⁷² De schilder staat stilistisch dicht bij Van der Weyden, met invloed van de Meester van de Ursulallegende. De Brusselse Voedende Maagd vertoont op het glas van het raam het wapenschild van Martin Reynhout.⁷³ Reynhout was een apotheker in Brugge en, samen met zijn eerste vrouw Barbara van Rockaringen (†1494), stichter en begunstiger van het karmelietessenklooster Sion in Brugge. Het thema van de Voedende Maagd was in Brugge bekend.

De zijluiken van de Wijngaardtriptiek vertonen geen portretten van overledenen. Er wordt een Vlaams interieur in perspectief afgebeeld, met een raam en een appel op het kozijn, een houten beschoot en een gotische credens bezet met vaatwerk, en weer een appel. De appel verwijst hier waarschijnlijk naar de paradijsvrucht en de verlossing.⁷⁴ De credens op het linkerluik is slechts gedeeltelijk weergegeven. Het zijluik rechts roept in zekere mate het interieur op van Memlings diptiek van Onze-Lieve-Vrouw met Maarten van Nieuwenhove (1487). De wapenschilden 'Verpoort' en 'Van Nieuwenhove' op de rand van het middenpaneel tonen trouwens aan dat beide families verwant waren.

De Brugse schilder van de Massue-triptiek is waarschijnlijk te zoeken in de omgeving van de Meester van de Ursulallegende (Pie-

71 EISLER, C.T., *New England Museums* (Reeks: Corpus van de Vlaamse Primitieven), Brussel 1961, pp. 13–27. STROO, C., & P. SYFER-D'OLNE, *The Flemish Primitives*, pp. 168–169.

72 STROO, C., & P. SYFER-D'OLNE, *The Flemish Primitives*, p. 169.

73 VANDENBERGEN-PANTENS, CH., 'L' h eraldique au service de l' étude d' un tableau des Musées Royaux', in: *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*, XV (1966), pp. 243–246

74 De appel bij Maria zinspeelt op haar taak als medeverlosseres; bij Christus, de nieuwe Adam, is de symboliek identiek.

ter Casenbroot?).⁷⁵ Adriaan Massue en Anna Verpoort stierven in 1628. Hun triptiek is duidelijk ouder en kan wellicht omstreeks 1490 worden gedateerd. De afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw in een woonkamer wijst op een aanvankelijke bestemming voor persoonlijke devotie.⁷⁶ Het ontbreken van biddende schenkers staat het gebruik als een huiselijk devotieschilderij niet in de weg. Bij het overlijden van het echtpaar werd het devotiestuk misschien aan de Wijngaard geschonken ter herinnering aan een schenking of een fundatie en werden toen de wapenschilden van het echtpaar en het jaartal 1617 (van de fundatie?) erop aangebracht. Het schilderij bevond zich waarschijnlijk reeds langer in familiaal bezit. Don Lorenzo was hun enig kind, wat een schenking aan het begijnhof kan uitleggen. Een andere mogelijkheid is dat het schilderij pas later ontstaan is, als kopie naar een ouder voorbeeld, gecombineerd met invloeden van Memling (Van Nieuwenhovetriptiek).⁷⁷ De stijl van de aquarel is echter niet nauwkeurig genoeg om daar uitsluitsel over te geven. Onze voorkeur gaat evenwel uit naar oud bezit, daar het Concilie van Trente een nieuwe stijlrichting en iconografie in de religieuze kunst initieerde.

75 Over deze schilder, zie *Anonieme Vlaamse primitieven. Zuidnederlandse meesters met noodnamen van de 15de en het begin van de 16de eeuw*, (tentoonstellingscatalogus), Brugge, 1969, pp. 29–46. FRIEDLÄNDER, M., *Early Netherlandish Painting, Memling and Gerard David*, Leiden, 1974, dl. VIa, afb. 113–135. MARLIER, G., 'Le Maître de la Légende de S. Ursule', in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen*, 1964, pp. 5–42. JANSSENS, A., 'De Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende. Een poging tot identificatie', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 141 (2004), pp. 278–331. *Nationaal Biografisch Woordenboek*, II, Brussel 1966, kol. 544–548. Over Pieter Casenbroot, zie ook SCHOUTEET, A., *De Vlaamse Primitieven te Brugge. De bronnen voor de schilderkunst te Brugge tot de dood van Gerard David, I: A-K*, Brussel, 1989, pp. 95–97.

76 Over devotiestukken, zie PEARSON, G., 'Personal Worship, Gender and the Devotional Portrait Diptych', in: *The Sixteenth Century Journal*, XXI (2000), pp. 99–122.

77 Brief van Dirk De Vos, 1 augustus 2005. De Vos sluit niet uit dat het hier eventueel om een kopie van een ouder schilderij gaat.

BESLUIT

Bewijsakten van adel bevatten vaak interessante biografische, genealogische en heraldische gegevens. Het 17de-eeuwse dossier van Felix Bartolomé van Postel vormt daar geen uitzondering op. Wel uitzonderlijk is dat dit dossier zich ook aandient als een belangrijke bron voor nu verdwenen kunstwerken als grafmonumenten, wapenkabinetten, en schilderijen.⁷⁸

78 Met dank aan J. Heuzel voor zijn taalkundig advies en aan D. Dequeeker voor de vertaling van de Latijnse teksten.

Epidemische ziekten in Brugge,
1830-1950

De pest is het meest bekende voorbeeld van een epidemische ziekte. Vooral in de middeleeuwen maakte ze veel slachtoffers, soms, zoals in de 14de eeuw, tot meer dan de helft van de plaatselijke bevolking.¹ Het is nog maar recent dat epidemische ziekten hun slagkracht zijn kwijt geraakt en slechts een marginaal aandeel in de sterfgevallen hebben. Historische demografen noemen de periode 1850-1950 de 'epidemiologische transitie'. In deze honderd jaar voltrok zich een opvallende wijziging in de doodsoorzaken van de bevolking. Hoofdzakelijk degeneratieve ziekten (bvb. harten- en vaatziekten) kwamen in de plaats van epidemische ziekten.

DE EPIDEMIOLOGISCHE TRANSITIE IN BRUGGE

Ons onderzoek richtte zich naar deze demografische transitiefase voor wat betreft de stad Brugge. In het bijzonder wordt ingegaan op de wijzigingen in het Brugse ziektepatroon in de periode 1871-1950. De kwantitatieve gegevens in deze periode zijn voldoende vergelijkbaar om trends te ontwaren.

In het decennium 1871-1880 was 34 procent van sterfgevallen bij mannen en vrouwen in Brugge aan epidemische ziekten te wijten. De bronnen maken melding van de volgende ziekten: kroep, cholera, mazelen, roodvonk, pokken, difterie, kinkhoest, dysenterie, malaria, tuberculose en tyfus.² Tijdens het volgende decennium

- 1 Epidemische ziekten zijn aandoeningen die aan vier voorwaarden voldoen: besmettelijk, infectueus, parasitair en dodelijk. Deze voorwaarden zijn nodig om verwarring te vermijden, want heel wat epidemische ziekten behoren ook tot andere ziektecategorieën. Griep valt bijvoorbeeld ook onder de respiratorische ziekten. De epidemische ziekten die in mijn licentiaatsverhandeling worden onderscheiden, zijn cholera, mazelen, roodvonk, kinkhoest, difterie/kroep, pokken, tyfus, paratyfus, dysenterie, alle vormen van tuberculose, griep, klem, malaria en roos. L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte. Differentieel mortaliteitsonderzoek voor de stad Brugge (2de helft 19de-1ste helft 20ste eeuw)*, UGent, Gent, 2004 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, promotor C. Vandenbroeke), p. 203 en 251-291.
- 2 In feite vermelden de bronnen voor het eerste decennium 'phthisis et autre maladie

voltrok zich reeds een opvallende kentering. Slechts 22 procent van de mannelijke sterfgevallen en 21 procent van de vrouwelijke werden veroorzaakt door epidemische ziekten. De belangrijkste ziekten waren toen tuberculose en mazelen. Het belang van kinkhoest, difterie en tyfus nam licht af.

Gedurende de eerste tien jaar van de twintigste eeuw zette deze dalende trend zich verder. De epidemische ziekten namen toen zowel voor vrouwen als voor mannen 14 procent van de sterfgevallen in beslag. Tuberculose en mazelen bleven de belangrijkste epidemische ziekten, maar verloren veel van hun slagkracht. Tyfus, difterie en kinkhoest veroorzaakten nog minder doden.

Tijdens de jaren 1911-1920 werd de dalende trend tijdelijk tegengehouden.³ Bij de mannelijke bevolking was 17 procent van de sterfgevallen het gevolg van epidemische ziekten. Voor de vrouwelijke bevolking was dit 18 procent. De twee grote schuldigen voor de stijging van dit percentage waren tuberculose en de Spaanse Griep.⁴

Tussen 1921 en 1930 waren epidemische ziekten verantwoordelijk voor 14 procent van de mannelijke sterfte en voor 17 procent van de vrouwelijke. Ten opzichte van 1911-1920 steeg het relatieve aandeel van tuberculose. De enige andere noemenswaardige epidemische ziekte was griep. De overige ziekten (kinkhoest, tyfus en mazelen) bereikten niet langer de grens van 1 procent. Hun dalende impact verklaart de verdere vermindering van het belang van epidemische ziekten. Griep werd eveneens minder slagkrachtig, maar liet niettemin elk jaar van zich spreken, met een zwaartepunt in 1929. Hoewel de sterftepieken van het voorbije decennium niet meer gehaald werden, bleef het influenzavirus een belangrijke doder.

Tijdens de periode 1931-1940 daalden de epidemische doodsoorzaken verder tot 11 procent van de mannelijke sterfte en tot 9 pro-

chroniques de poitrine'. Het is echter waarschijnlijk dat 'phtisie' (tuberculose) toen steeds het merendeel van de sterfgevallen uitmaakte. L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 31 en 212-212.

3 Voor de jaren 1914-1916 zijn geen gegevens beschikbaar. De effecten van de Eerste Wereldoorlog op de sterfgevallen vallen dus niet volledig te achterhalen.

4 Verder in dit artikel wordt de Spaanse Griep uitvoerig behandeld.

cent van de vrouwelijke.⁵ Dit is een duidelijke daling. 84 procent van deze ziekten werd veroorzaakt door tuberculose en griep. Dif-
terie staat op de derde plaats met een aandeel van 5 procent. De
cardiovasculaire ziekten zijn vanaf dan de grootste doders.

Ten slotte zette deze trend zich in de jaren 1941-1950 verder.
9 procent van de mannelijke sterfgevallen was epidemisch en
5 procent bij de vrouwen. Zoals voorheen ging het vooral om
tuberculose en griep. Ongeveer 30 procent van de sterfgevallen
was aan cardiovasculaire aandoeningen te wijten.⁶

BEDENKINGEN BIJ DE DOODSOORZAKENSTATISTIEKEN

In het jaarverslag van 1923 staat dat '[d]e statistieken [. . .] sedert 1 Juli
1923 heel nauwkeurig opgemaakt worden, daar de echte oorzaak van
overlijden na ieder sterfgeval door den behandelenden geneesheer
opgegeven wordt'.⁷ Verder, nogal defaitistisch, dat '[h]et tegenwoor-
dig degelijk stelsel van oorzakenverklaring bewijst [. . .] dat de oorza-
kenstatistieken van vroegere jaren weinig of niet betrouwbaar, en
dus van weinig of geen nut zijn geweest'.⁸ Deze reactie is overdreven,
maar houdt niettemin een belangrijke waarschuwing in voor de
verwerking en interpretatie van de doodsoorzakenstatistieken. Bij
afwezigheid van een geneesheer konden familieleden of vrienden
van de overledene de echte doodsoorzaak moedwillig verdoezelen
of uit onwetendheid verkeerd opgeven. Venerische ziekten en
tuberculose zijn goede voorbeelden van 'sociaalgeladen' ziekten.
Een teringdode in de familie was een sociale schande. Tering werd
bijgevolg vaak aangeduid als pneumonie, pleuritis of bronchitis.⁹
In de Brugse statistieken staan tuberculose en 'chronische ziekten
van de borst' in de jaren 1871-1889 in dezelfde categorie. Hoewel

5 In tegenstelling tot de voorgaande decennia gaat het hier om de in Brugge
gedomicileerde personen en niet alle personen die in Brugge overleden. Voor
een meer precieze duiding van het onderscheid tussen de doodsoorzaken van de
wettelijke en feitelijke bevolking: zie L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 219-220.

6 L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 211-223.

7 BRUGGE, Stadsarchief (verder: SAB), *Jaarverslag 1923* (gemeentebld 65), p. 482.

8 SAB, *Jaarverslag 1923* (gemeentebld 65), p. 482. Elk citaat in dit artikel is letterlijk
overgenomen uit de bron. Eventuele taalfouten werden bewust niet gecorrigeerd.

9 K. VELLE, 'Statistiek en sociale politiek. De medische statistiek en het
gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste
Geschiedenis*, XVI (1985), p. 234-235.

er geen zekerheid is over het soortelijk gewicht van tuberculose in deze groep, lost dit enigszins de fouten op. Voor venerische ziekten zoals syfilis is de situatie nog schrijnender. Deze aandoening werd in Brugge zeer lang uit de officiële cijfers geweerd. Hoewel er al duidelijke indicaties over syfilis bestonden in het jaar 1842, vermeldt de overheid deze pas vanaf 1923.¹⁰ Het ziektebeeld kwam wel ter sprake bij militaire artsen en hospitaalgeneesheren.¹¹

Een tweede probleem bij doodsoorzakenstatistieken is het hoge aantal doodsoorzaken dat onbekend blijft. Karel Velle heeft aange- toond dat het aantal onbekende ziekten voor een groot deel afhan- kelijk is van veranderende nomenclaturen. In de jaren 1860 waren er zonder de opname van gewelddadige doodsoorzaken 20 pro- cent onbekende gegevens. De wijziging van de nomenclatuur rond 1870 deed dit stijgen naar meer dan 40 procent. In 1903 breidde de nomenclatuur verder uit, wat de onbekende doodsoorzaken deed dalen tot 21,65 procent.¹² Brugge vertoont een gelijkaardige evolu- tie. In de jaren 1871-1880 waren er 42 procent onbekende doods- oorzaken voor mannen en 39 procent voor vrouwen. Van 1901 tot en met 1910 bereikte deze ziektecategorie respectievelijk nog steeds 38 en 36 procent. Daarna kwam er snel verbetering. In het decennium 1911-1920 (zonder de jaren 1914-1916) daalde dit aantal reeds tot 11 procent voor de mannen en 9 procent voor de vrou- wen. In de periode 1924-1930 kenden beide geslachten slechts 1 procent onbekende doodsoorzaken.

In de jaren 1930 kwam er nog kritiek op de doodsoorzakenstatis- tieken. Overheden gaven vaak slecht één doodsoorzaak op, waar- door het onmogelijk was om de voornaamste oorzaak te bepalen.¹³ Nog in 2003 haalde dit het nieuws, toen duidelijk werd gesteld dat tot dan toe te snel en te vaak 'hartstilstand' als doodsoorzaak werd opgegeven. Het bepalen van doodsoorzaken en de daarvan afgelei- de statistieken blijven tot vandaag een heikel punt.

10 L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 205-208.

11 K. VELLE, 'Statistiek en sociale politiek', p. 235.

12 K. VELLE, 'Statistiek en sociale politiek', p. 233.

13 K. VELLE, 'Statistiek en sociale politiek', p. 239.

De onduidelijkheden en mogelijke fouten in de brongegevens betekenen niet dat de gegevens geen waarde zouden hebben. Wel moeten we er rekening mee houden dat de procenten benaderend zijn.

EPIDEMISCHE ZIEKTEN IN BRUGGE

Onze kennis over de lokale verspreiding van epidemische ziekten is sterk beïnvloed door de inhoud van het bronnenmateriaal. Van daar dat niet alle ziekten in dit overzicht aan de orde zijn. Daarenboven gaat er ook aandacht uit naar de eigentijdse visies van de Bruggelingen en naar de maatregelen van de stedelijke overheid.

Cholera

De *vibrio cholerae* is een kommavormige bacterie, die in 1883 ontdekt werd door R. Koch. De door deze bacterie geloosde gifstof veroorzaakt cholera.¹⁴ Cholera is een acute darmziekte die vaak gepaard gaat met braken en resulteert in een zware dehydratatie en de daaraan gekoppelde gevolgen.¹⁵ Verdere belangrijke symptomen zijn hoesten, pijnlijke spierkrampen, verlaagde okseltemperatuur en een koude, droge huid. Als de ziekte niet wordt verzorgd leidt ze na een paar dagen tot de dood.

Cholera wordt door geïnfecteerde mensen verspreid. Hun feces kunnen drinkwater en voedsel besmetten. Slechte hygiëne, onvoldoende watervoorziening en riolering zijn belangrijke factoren in de verspreiding van deze ziekte.¹⁶ De aanwezigheid van besmette personen vormt immers geen probleem in landen of regio's met betrouwbaar drinkwater en een goede afvoer van de fecaliën. De incubatieperiode duurt slechts enkele dagen. In tegenstelling tot andere besmettelijke ziekten verwerft een persoon die van chole-

14 K. KIPPLE, *The Cambridge World History of Human Disease*, New York, 1995, p. 642-643.

15 Het gaat hier om de 'Aziatische cholera'. De term 'cholera nostra' verwijst naar een endemische en sporadische vorm van diarree. 'Cholera morbus' werd oorspronkelijk zowel voor de endemische als voor de epidemische variant gebruikt, maar is tegenwoordig een synoniem voor de epidemische cholera. K. KIPPLE, *The Cambridge World History*, p. 642-643.

16 K. KIPPLE, *The Cambridge World History*, p. 643.

ra geneest geen levenslange immuniteit tegen deze ziekte. Hoogstens kan er sprake zijn van een immuniteit tijdens een relatief korte periode.¹⁷

Negentiende-eeuwse geneeskundigen voerden lange discussies over de aard en vooral over het al dan niet besmettelijk zijn van cholera. De Britse arts J. Snow stelde reeds in 1854 de besmetting van cholera via water vast.¹⁸ Een populaire theorie legde echter de nadruk op klimatologische invloeden of miasma's. Miasma's zijn de ziekteverwekkende en kwalijke luchtuitwasemingen die opstijgen uit de verkrotte armenbuurten.¹⁹ Deze visie werd omstreeks 1849 niet gedeeld door de commentator van de *Société médico-chirurgicale de Bruges*. Dit blijkt duidelijk uit zijn verklaring voor de epidemie: '*[s]ans doute le choléra, comme d'ailleurs toutes les grandes maladies épidémiques, a une existence indépendante des divers états de l'air, aussi bien que des autres influences générales, puisqu'on l'a vu régner dans tous les climats, dans toutes les saisons, sous toutes les températures, dans tous les états d'électricité, en mer comme sur terre. Aussi serait-ce une grave erreur de rechercher [...] la cause déterminante de cette maladie dans les influences de l'air*'.²⁰ Niettemin wees hij op een verband tussen het klimaat en het opkomen van de ziekte: '*l'épidémie a éclaté le lendemain d'un violent orage, à la suite duquel l'air fut notablement refroidi*'.²¹ Of nog, '*cette épidémie fut précédée et accompagnée de grands et brusques changements dans la constitution atmosphérique*'.²² Hij vermeldde daarbij dat een langdurig contact met een zieke persoon de overdracht van cholera mogelijk maakt.

17 K. KIPPLE, *The Cambridge World History*, p. 643-644.

18 M. DUPAQUIER et F. LEWES, 'Le Choléra en Angleterre au XIXe siècle. La médecine à l'épreuve de la statistique', in: *Annales de Démographie Historique*, 1989, p. 217-218.

19 K. VELLE, 'België in de 19de eeuw. Gevolgen van de "blauwe dood"', in: *Geschiedenis van de Geneeskunde*, IV (1997-1998), 2, p. 98.

20 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 284.

21 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 285.

22 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 287.

Ten slotte wees hij op de grote rol van de hygiënische toestand van de huizen van de zieken.²³ Hierover merkte hij op: *'qu'on a vu la même épidémie envahir d'abord un quartier presque exclusivement habité par de pauvres, à proximité du canal qui traverse la ville, ayant des rues étroites, basses, humides, et où, pour comble d'insalubrité, des fumiers existaient en divers endroits. Les premières victimes habitaient des maisons malpropres, mal aérées, encombrées, et l'une de ces victimes était un homme adonné à la boisson'*.²⁴

Dat deze eerste cholera-gevallen in een waterrijke omgeving voorkwamen, leidde bij de commentator niet tot verdere bedenkingen. Hij zag nochtans een verband: *'Bientôt la maladie éclata dans d'autres quartiers, à proximité desquels existaient également des cours d'eau et où l'on rencontrait aussi les conditions d'insalubrité de tout genre'*.²⁵ De bekende relatie tussen cholera en water is dus ook aantoonbaar voor Brugge. Vanuit medische hoek zou het echter nog een tijd duren vooraleer de cholera-bestrijding vanuit de juiste kennis werd aangevat.

TABEL 1 OVERZICHT VAN HET AANTAL ZIKTEGEVALLLEN EN DODEN TIJDENS DE NEGENTIENDE-EEUWSE CHOLERA-EPIDEMIEËN

	1832 ²⁶	1849		1854		1859		1866	
	doden	zieken	doden	zieken	doden	zieken	doden	zieken	doden
Assain ²⁷	237	824	404	438	270	686	372	1282	652
Zonder	60	257	124	152	74	103	69	240	127
Totaal	297	1081	528	590	344	789	441	1522	779
Ass/Tot	80%	76%	77%	74%	78%	87%	84%	84%	84%
Inwoners	41 595	46 664	46 664	48 487	48 487	48 502	48 502	47 015	47 015
Tot / Inw	0,71%	2,32%	1,13%	1,22%	0,71%	1,63%	0,91%	3,24%	1,66%
Mortaliteit			49%		58%		56%		51%

23 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 324.

24 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 281-282.

25 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 282.

26 Voor dit jaar is enkel het aantal doden gekend.

27 'Assain' is de afkorting van 'assainissement'. De waarden die in deze kolom zijn ingevuld, betreffen het aantal gevallen van cholera dat voorkwam in straten waar de gezondheidsdienst voor de bestrijding van cholera overging tot acties ter

Uit tabel 1 blijkt dat, zoals Richard Evans aangeeft, de helft van alle cholera-patiënten de ziekte niet overleefde. Verder wijst Evans op de consensus bij de toenmalige commentatoren over de hoofd-doelgroep van de ziekte, met name de volksklasse.²⁸ Het aantal gedesinfecteerde huizen is een goede indirecte meter om dit na te gaan.²⁹ Algemeen gesproken situeerde 80 procent van alle cholera-gevallen zich in de lagere sociale klassen. De commentator van het Brugse medische genootschap bracht in zijn rapport de Brugse beluiken of forten ter sprake: *'[c]'est dans ces habitations communes, où sont entassés et croupissent en quelque sorte une foule mélangés pauvres, chacun dans une petite chambre, sale, et sans air, ni lumière; c'est dans ces enceintes de maisonnettes qu'on appelle ici forten, lesquelles s'ouvrent sur une cour étroite et où existent un encombrement et des conditions d'insalubrité portés au plus haut degrés; c'est là surtout dis-je, qu'on a vu le choléra produire les ravages les plus considérables'*.³⁰

Cholera was lange tijd endemisch aanwezig in India en Bangladesh. Meestal vertrokken de wereldomvattende epidemieën uit deze streek. Vanaf 1817 werden zeven negentiende-eeuwse cholera-pandemieën geregistreerd: 1817-1823, 1826-1837, 1846-1849, 1852-1859, 1863-1873, 1883-1885 en 1892-1894.³¹ De Belgische en Brugse cholera-geschiedenis is geconcentreerd rond de jaren 1832, 1849, 1854, 1859, 1866 en 1892.³²

bescherming van de volksgezondheid. Meer specifiek ging het om het optreden tegen verkrotting. Enkel de armen leefden in mensonwaardige krotten en huizen. Bijgevolg gebruiken we deze indirecte meter om een idee te krijgen over het aantal armen dat cholera slachtofferde ten opzichte van de rest van de bevolking. Deze methode is niet waterdicht, maar het resultaat spreekt voor zich. SAB, *jaarverslag 1866* (gemeentebld 14), p. 183-193.

28 R. EVANS, 'Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe', in: *Past and Present*, 1988, 120, p. 128.

29 Zie noot 27.

30 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 282.

31 K. KIPLE, *The Cambridge World History*, p. 642.

32 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht van de cholera in België', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 38 (1968), p. 68-69.

De cholera-epidemie van 1832

De cholera-epidemie van 1832 trad België binnen via het dorpje Vaux en de stad Kortrijk. Op 24 april 1832 stierf in deze stad het eerste slachtoffer van cholera op Belgische bodem.³³ De eerste Brugse dode viel omstreeks het midden van juni.³⁴ Het was een vrouw van 25 jaar *'d'une constitution forte et phlétorique [sic] ; elle fut prise de vomissements, de diarrhée, de crampes à l'épigastre et aux extrémités [sic], d'un grand abattement, de syncopes, en un mot, de tous les symptômes du choléra algide et cyanique, et mourut à l'Hôpital, dans un état d'asphyxie, dans la nuit du 16 au 17 [juin], après vingt heures de maladie'*.³⁵ Op 12 november 1832 werd zowel het laatste slachtoffer als de laatste besmetting geregistreerd.³⁶

Het verloop van de ziekte in 1832 kan worden samengevat als volgt: *'on l'a vue commencer au milieu de juin, s'accroître en juillet, parvenir à son plus haut degré au mois d'août, offrir dans le mois suivant des intervalles de décroissement et de recrudescences, enfin s'éteindre peu à peu à la fin d'octobre et au commencement de novembre'*.³⁷ Er stierven in Brugge 297 personen aan deze epidemie. 161 personen overleden in het Sint-Janshospitaal, de overigen thuis.³⁸ 47,75 procent van alle West-Vlaamse choleraslachtoffers vielen in Brugge.³⁹ Cholera was duidelijk een stedelijk fenomeen.⁴⁰

Cholera zette de overheden aan tot actie.⁴¹ In 1832 richtte de stedelijke overheid tijdens de cholera-epidemie een *maison de santé* op voor *'les indigents qui avaient eu dans leur famille, ou leur maison une personne atteinte du choléra, ou bien qui étaient convalescents*

33 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 69-70.

34 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 280.

35 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1850, p. 349.

36 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1850, p. 349.

37 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 281.

38 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1850, p. 349.

39 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 70.

40 K. VELLE, 'België in de 19de eeuw', p. 96.

41 R. EVANS, 'Epidemics and revolutions', p. 125.

de cette maladie'.⁴² Arme gezinnen verbleven er tot hun huizen volledig gezuiverd waren.⁴³

Cholera was choquerend. Naast de extreme symptomen was dit ook te wijten aan het soort slachtoffers van deze ziekte. Richard Evans poneert dat gezonde volwassenen soms veel harder getroffen werden dan zuigelingen, kinderen en bejaarden.⁴⁴ De commentaar in de *Société médico-chirurgicale de Bruges* bevestigt dit. Zo wordt aangegeven dat zelfs de meest gezonde en sterke personen die aan de cholera weerstonden toch een zeker gevoel van *malaise* ondergingen.⁴⁵

Uit de verslagen over de epidemie van 1832 blijkt opnieuw dat cholera vooral slachtoffers maakte onder de arme bevolkingslagen: '*ce sont presque toujours les pauvres et les personnes débilitées ou adonnées à des excès qu'elle atteint d'abord*'.⁴⁶ Deze uitspraak is tevens tekenend voor de toenmalige vooroordelen van de hogere klassen en de ideeën van wetenschappers. De verspreiding van de epidemie werd gelinkt aan allerhande uitspattingen zoals dronkenschap en seksuele aberraties. Dit is een uiting van het burgerlijke paternalistische discours dat toen courant was.⁴⁷ De armoede, de te krappe behuizing, het monotone voedingspakket en de te lichte kleding waren daarentegen de echte oorzaken.⁴⁸

De cholera-epidemie van 1849

In 1849, na de aardappelrampen van 1845-1847 en de zware tyfus-epidemie van 1847-1848, werd België door een tweede cholera-golf getroffen.⁴⁹ '*Le Choléra-morbus éclata à Bruges le 30 du mois de*

42 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 318.

43 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 318.

44 R. EVANS (R.), 'Epidemics and revolutions', p. 128.

45 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 280.

46 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 281.

47 J.-P. BARDET, P. BOURDELAIS, P. GUILLAUME, F. LEBRUN en C. QUETEL, *Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis XIXe-XXe siècles*, Parijs, 1988, p. 101.

48 K. VELLE, 'België in de 19de eeuw', p. 98.

49 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 74.

mars'.⁵⁰ Pas op 17 oktober was de stad opnieuw van de ziekte verlost.⁵¹ Deze keer eiste cholera een veel zwaardere tol. 1,13 procent van de bevolking overleed. Dit is 0,42 procent meer dan in 1832 (tabel 1). De intensiteit van de cholera-epidemie lag ook nationaal beduidend hoger. In plaats van 7.984 slachtoffers in België in 1832 waren er in 1849 niet minder dan 23.027.⁵²

TABEL 2 OVERZICHT VAN DE LEEFTIJDSTRUCTUUR VAN DE CHOLERA-DODEN IN 1849⁵³

leeftijd	doden	
	mannen	vrouwen
0	1	3
1	44	69
10	34	17
20	27	35
30	38	32
40	37	33
50	40	30
60	21	32
70	13	14
80	3	5
90+	0	0
Totaal	258	270

Hoger gaven we reeds aan dat Richard Evans de gezonde volwassen bevolking aanwees als het grootste slachtoffer.⁵⁴ De stelling van Karel Velle gaat daar tegen in. Hij stelt dat de cholera-epidemie het zwaarst toeslaat bij de allerjongsten en de ouderen (+ 60jaar).⁵⁵

50 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1851, p. 17.

51 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1851, p. 21.

52 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 70-71.

53 SAB, *jaarverslag 1848*, p. 211. De jaarverslagen worden pas laat in het volgende jaar uitgegeven. Dit heeft er toe geleid dat de cholera-epidemie reeds in het verslag van 1848 vermeld staat.

54 R. EVANS, 'Epidemics and Revolutions', p. 128.

De Brugse cijfers voor 1849 bevestigen gedeeltelijk de visie van Velle (tabel 2). De cholera eiste vooral slachtoffers onder kinderen in de leeftijdscategorie 1-9 jaar. Er stierven echter bijna geen zui-
gelingen. Verder valt de relatief hoge sterfte onder de volwassen
bevolking op.⁵⁶

De opmerkingen van de eerder genoemde commentator bleven
bij deze epidemie ten dele gelijk. Net als in 1832 ving de epidemie
aan met een toename van diarree en een '*irritabilité plus grande
des organes digestifs*'.⁵⁷ Ook trof de cholera vooral de straten waar
ongezonde en onhygiënische omstandigheden welig tierden.⁵⁸ De
weersomstandigheden waren eveneens gelijk. Er was '*la même
prédominance des vents du nord, du nord-est et du nord-ouest, la
même coïncidence entre les variations de la température et les recru-
descences de l'épidémie*'.⁵⁹ De commentator observeerde daarnaast
steevast '*cette odeur spéciale qui se dégage autour des cholériques à
un degré avancé de la maladie*'.⁶⁰

Zoals in 1832 werden de zieken naar het Sint-Janshospitaal over-
gebracht, maar dit ging met de nodige problemen gepaard. De hy-
giënische omstandigheden in het ziekenhuis waren dermate on-
voldoende dat de opgenomen cholera-patiënten de andere zieken
besmetten. Er was immers slechts één grote zaal. Deze ruimte was
aan de hand van kleine muren of houten tussenschotten ingedeeld
in 'kamers'. Patiënten met een zelfde ziekte deelden een 'kamer'.
Vanwege het besmettingsgevaar voor de andere patiënten werd de
opname van choleralijders tijdelijk stopgezet. De hervatting van
deze opnames leidde echter opnieuw tot besmettingen. Een aan-
tal patiënten verliet daarom het ziekenhuis: '*plusieurs blessés des
deux sexes sont sortis de l'hôpital StJean, dès qu'ils ressentaient les*

55 K. VELLE, 'België in de 19de eeuw', p. 96.

56 Deze stellingen worden verder uitgewerkt bij de bespreking van de cholera-epidemie van 1859.

57 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 280.

58 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 282.

59 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 287.

60 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 333.

atteintes de la maladie, et sont allés mourir soit dans d'autres établissements, soit chez eux.⁶¹

De cholera-epidemieën van 1854 en 1859

In vergelijking met de twee vorige epidemieën liet deze van 1854 relatief laat van zich horen in Brugge. Pas op 18 augustus werd het eerste geval vastgesteld. De epidemie ontwikkelde zich in eerste instantie traag, maar tijdens de maand september nam het aantal besmettingen sterk toe. Op 18 september waren er zelfs 35 nieuwe zieken.⁶² De epidemie heerste tot 26 oktober 1854.⁶³

De stad voerde samen met de plaatselijke gezondheidscommissie een aantal maatregelen door: *'un service spécial ... organisé avec toute la célérité qu'exigeait la situation, et les salles de l'hospice de la Potterie furent réouvertes pour recueillir les cholériques des classes pauvres'*.⁶⁴

Net zoals op het nationale niveau valt op dat de cholera-epidemie van 1854 in Brugge van een mindere omvang was dan in 1849.⁶⁵ Het procentueel aantal overledenen lag in 1832 en 1854 op een gelijk niveau (tabel 1). Ook het aantal dodelijke slachtoffers van 1859 lag op nationaal niveau relatief gezien niet hoog.⁶⁶ In vergelijking met de voorgaande cholera-epidemieën werd Brugge in 1859 niet zo hard getroffen als in 1849, maar wel harder dan in 1832 en 1854 (tabel 1).

De cholera-epidemie van 1859 werd in Brugge voor het eerst vermeld op 23 augustus. Het eerste slachtoffer was een schipper uit Boom die aan de Coupure gemeerd lag. Het stadsbestuur greep meteen terug naar de reeds beschreven maatregelen, maar voerde ook nieuwe maatregelen in: *'toutes les dispositions furent arrêtées pour l'organisation de l'hôpital spécial de la Potterie, le service médical fut nommé, et les filles de St-Vincent-de-Paul s'offrirent à notre*

61 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1849, p. 320.

62 SAB, *jaarverslag 1854* (gemeentebld 8), p. 137.

63 SAB, *jaarverslag 1854* (gemeentebld 8), p. 539.

64 SAB, *jaarverslag 1854* (gemeentebld 8), p. 138.

65 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 71.

66 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 71.

premier appel, pour desservir les cholériques'.⁶⁷ De Medische Commissie stond er echter op om zo lang mogelijk enkel het Sint-Janshospitaal te gebruiken.⁶⁸ Verder moest de politie streng optreden en zag ze toe op de orde en netheid, vooral in de stadskwartieren waar armen en arbeiders huisden. Er kwam controle op de verkoop van vis, groenten, brood en andere voedingsmiddelen. De onregelmatigheden in bestrating, straatgoten en greppels, vooral in afgelegen buurten, dienden dringend te worden hersteld. De stad beval het onmiddellijk ophalen van choleradoden en binnen de 24 uur organiseren van een kerkdienst, evenwel zonder presentatie in de kerk. Voorts stemden de plaatselijke religieuze autoriteiten er in toe om het sacrament der stervenden zo onopvallend mogelijk toe te dienen. Tot slot dienden de huizen waarin cholera was vastgesteld, te worden beroekt. De Berg der Barmhartigheid hielp de hulpverleners bij het witten van de huizen van de armen en het verstrekken van gezonde en versterkende voeding aan de arme zieken. Een dagelijkse portie bouillon kreeg de voorkeur. De stad voorzag twee kookstellen om de uitdeling van bouillon te vergemakkelijken.

Alle dokters kregen de toestemming om medicatie voor te schrijven aan de arme zieken. Bij *la pharmacie générale* konden armen zowel gedurende de dag als de nacht gratis medicijnen bekomen. Daarnaast ontving de Directie van Bruggen en Wegen een uitnodiging om zo vaak mogelijk het water uit het kanaalpand van de stad te vernieuwen en te zorgen dat het water in de stadsreien in beweging bleef '*afin de prévenir le dégagement des miasmes délétères*'.⁶⁹ De karren die fecaliën ruimden, werden op politiebevel verplicht om de stad direct te verlaten. Ook in de stadsscholen – ongeveer 1800 arme kinderen volgden er les – werden maatregelen genomen. Voor de meest ongelukkige kinderen werden klompen en schoenen voorzien. De zalen dienden voortdurend te worden verlucht en geventileerd. Ook werd de aanwezigheid van vaten

67 SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 200. Net zoals voor de cholera-epidemie van 1849 geldt dat de meeste informatie in het jaarverslag van het vorig jaar staat.

68 Vanaf 3 oktober werd de eerstgenoemde zaal in gebruik genomen voor de zieken van de Sint-Anna en Sint-Gilles. SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 202.

69 SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 201.

met bleekpoeder verplicht. Voor het atheneum, de middelbare school en de Academie voor Schone Kunsten golden soortgelijke maatregelen. Avondlessen in de middelbare school werden afgeschaft. De stad bleef de hele nacht verlicht en er werd een verbod uitgevaardigd op bals en andere activiteiten in kroegen en openbare plaatsen.⁷⁰

Een pakket maatregelen was er op gericht om in de huizen van de armen '*faire régner partout la propreté*'.⁷¹ 135 woonsten waarin 770 personen verbleven, werden onbewoonbaar verklaard, tenzij de eigenaar binnen een maand tijd verbouwingswerken uitvoerde. Andere eigenaars dienden meteen hygiënische verbeteringen aan te brengen. De kooien waarin de armen varkens en konijnen kweekten, werden vernietigd. De Berg der Barmhartigheid moest hulp weigeren aan de armen die hun onbewoonbaar verklaarde woonsten bleven gebruiken. De Medische Commissie rapporteerde dat '*il est temps enfin de faire cesser un scandale qui n'a duré que trop longtemps : l'habitation par des êtres humains, de misérables masures infectes et privées d'air, bonnes tout au plus pour loger des animaux*'.⁷² De epidemie eindigde op 31 oktober.⁷³

Karel Velle geeft terecht aan dat het choquerende karakter van cholera angstgevoelens bij de bevolking opriep.⁷⁴ Het onopvallend toedienen van de laatste sacramenten is een bewijs van deze angst, net zoals de volgende passage in het jaarverslag van 1858: '*pour ne pas effrayer inutilement la population, nous crûmes prudent de ne donner une trop grande publicité aux mesures de précaution que nous adoptions successivement en vue de combattre les progrès de la maladie*'.⁷⁵

Op epidemiologisch vlak onderkende de dokter van het speciale hospitaal een wijziging van de ziekte in vergelijking met voorafgaande jaren: '*[c]hez le plupart des malades [...] il y a eu absence de cette période prodromique constatée les années précédentes*;

70 SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 200-202.

71 SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 203.

72 SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 202-203.

73 SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 205.

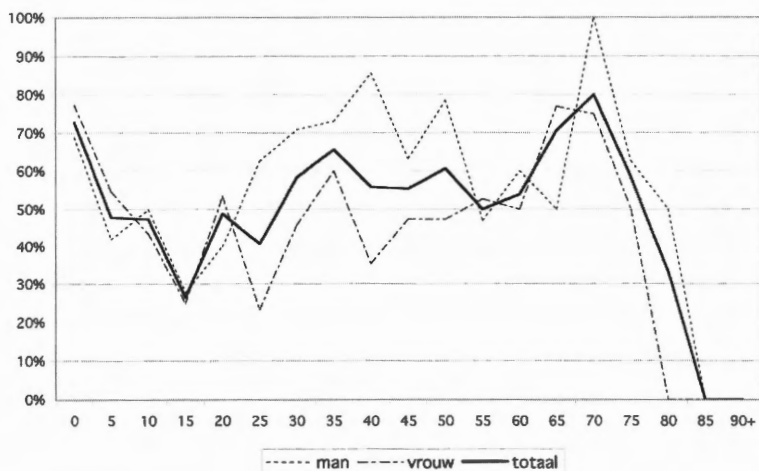
74 K. VELLE, 'België in de 19de eeuw', p. 100.

75 SAB, *jaarverslag 1858* (gemeentebblad 10), p. 199.

au contraire, une invasion brusque de la maladie, une expression symptomatologique souvent incomplète, mais caractérisée par une dépression plus rapide des forces vitales, ont imprimé l'affection cholérique un caractère de plus haute gravité et rendu le fléau plus meurtrier'.⁷⁶ Deze vorm van cholera had één van de hoogste letaliteitsgraden. In vergelijking met 1832 en 1854 eiste cholera, zoals vermeld, veel meer doden onder de bevolking.

Onderstaande tabel en grafiek geven aan dat de cholera-epidemie meer slachtoffers onder de mannelijke bevolking eiste (tabel 3) en dat het mannelijke overwicht uit de actieve bevolking afkomstig is, meer bepaald de leeftijdsklasse 25-50 jaar (grafiek 1). Er is hiervoor een verklaring. Zoals in vele steden was er ook in Brugge tot aan het begin van de twintigste eeuw een overwicht aan vrouwen.⁷⁷ Veel van deze vrouwen waren kantwerkster en behoorden tot de armste bevolkingslagen.

GRAFIEK 1 LETALITEITSGRAAD VAN DE CHOLERA-EPIDEMIE PER GESLACHT IN 1859

⁷⁶ SAB, *jaarsverslag 1858* (gemeentebld 10), p. 206.

⁷⁷ Voor uitleg over het vrouwelijk overwicht in de steden: L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 68-70.

TABEL 3 OVERZICHT VAN DE LEEFTIJDSTRUCTUUR VAN DE CHOLERALIJDERS, -SLACHTOFFERS EN DE LETALITEITSGRAAD PER GESLACHT IN 1859⁷⁸

leeftijd	zieken			doden			graad van letaliteit		
	man	vrouw	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw	totaal
0	74	62	136	51	48	99	69%	77%	73%
5	62	55	117	26	30	56	42%	55%	48%
10	34	23	57	17	10	27	50%	43%	47%
15	18	16	34	5	4	9	28%	25%	26%
20	15	30	45	6	16	22	40%	53%	49%
25	24	30	54	15	7	22	63%	23%	41%
30	24	24	48	17	11	28	71%	46%	58%
35	26	35	61	19	21	40	73%	60%	66%
40	21	31	52	18	11	29	86%	35%	56%
45	19	19	38	12	9	21	63%	47%	55%
50	14	19	33	11	9	20	79%	47%	61%
55	17	19	36	8	10	18	47%	53%	50%
60	10	16	26	6	8	14	60%	50%	54%
65	4	13	17	2	10	12	50%	77%	71%
70	4	16	20	4	12	16	100%	75%	80%
75	8	4	12	5	2	7	63%	50%	58%
80	2	1	3	1	0	1	50%	0%	33%
85	0	0	0	0	0	0	0%	0%	0%
90+	0	0	0	0	0	0	0%	0%	0%
totaal	376	413	789	223	218	441	59%	53%	56%

In Brugge leefden er rond 1856 op een totaal van 27.013 vrouwen niet minder dan 10.000 kantwerksters. Er worden relatief meer vrouwen ondersteund dan mannen. W. Rutten heeft in zijn onderzoek sterke aanwijzingen gevonden dat gezinnen die net boven de armoedegrens leefden en dus geen openbare ondersteuning kregen, het meest geneeskundige hulp ontbeerden.⁷⁹ Hoger werd

78 SAB, *jaarverslag 1859* (gemeentebld 10), p. 483.

79 W. RUTTEN, 'Ongelijke behandeling binnen het gezin. Een onderzoek naar de leeftijdsverschillen in de kans op geneeskundige hulp in Nederland (1870-1900)', in: A.A.G. *Bijdragen*, XXVIII (1986), p. 254-255.

reeds aangegeven dat dokters tijdens de epidemie gratis verkrijgbare medicijnen mochten voorschrijven aan armen. Het is dus mogelijk dat de relatief armere vrouwelijke bevolking beter ondersteund werd tijdens deze epidemie. Mannen hadden bijgevolg meer kans op overlijden.

Er waren procentueel ook meer mannen met cholera besmet.⁸⁰ 1,59 procent van de feitelijke mannelijke bevolking leed aan de ziekte. Bij de vrouwen bedroeg dit slechts 1,50 procent. Het verschil tussen de overledenen van beide geslachten was groter. Er stierven 0,94 procent van de mannen en 0,79 procent van de vrouwen. Een verklaring hiervoor is moeilijk te geven. Het hoge aantal kantwerksters en bijgevolg armoedige vrouwen doet de verwachting immers de andere richting uitgaan. De kleinere besmettingskans kan voortvloeien uit het feit dat vrouwen veel meer thuis werkten of werkloos thuisbleven. Pierre Bourdelais meent dat de besmettingskans in hoge mate werd bepaald door menselijke contacten.⁸¹ Te Brussel overleden tijdens de cholera-epidemie van 1866 echter vooral de vrouwen die thuis werkten.⁸² Rutten onderzocht en verklaart dit voor Nederland, waar er tijdens de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw ongelijke kansen waren inzake medische hulp. Met name bejaarden en kinderen onder de vijftien jaar hadden een veel kleinere kans op een doktersconsultatie.⁸³ Dit was het gevolg van het geringe vertrouwen van de bevolking in de geneeskunde. Dergelijke sentimenten waren op dat moment ook in België aanwezig. Dit kan de situatie te Brussel helpen verklaren. Voor Brugge lijkt het thuiswerken een positief effect te hebben.

80 De berekening van het aantal sterfgevallen gebeurt op basis van de feitelijke bevolking omdat in de bronnen geen onderscheid wordt gemaakt tussen de in Brugge wel en niet gedomicilieerde slachtoffers.

81 P. BOURDELAIS, 'Cholera: A Victory for Medicine?', in: A. BIDEAU, D. REHER, and R. SCHOFIELD, *The decline of mortality in Europe*, Oxford, 1991, p. 128.

82 C. FALISE, 'Le choléra à Bruxelles en 1866', in: *Cahiers de Cléo*, LXXX (1984), p. 6-7.

83 W. RUTTEN, 'Ongelijke behandeling binnen het gezin', p. 253.

TABEL 4 OVERZICHT VAN DE STERFGEVALLEN TEN GEVOLGE VAN CHOLERA EN STUIPEN IN DE PERIODE 1855-1862⁸⁴

jaar	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862
cholera	2	0	2	0	441	0	0	0
stuipen	201	200	233	322	463	143	188	195

Tot slot een bespreking van het doodsoorzakenpatroon van 1859 (tabel 4). Er was een opvallende toename van het aantal personen dat stierf aan stuipen in het cholerajaar. Zowel in 1832, 1849 en 1866 (zie verder) werden meer sterfgevallen veroorzaakt door diarree of door ziekten met diarree als symptoom. In 1859 was er een opvallende stijging van het aantal sterfgevallen aan stuipen. Een hypothese stelt dat de doodsoorzaak 'stuipen' bijna altijd verwijst naar zuigelingen en in veel mindere mate naar kinderen die overlijden aan de gevolgen van diarree.⁸⁵ Daar diarree bekend staat als één van de symptomen van cholera is het niet uitgesloten dat het lage aantal sterfgevallen aan cholera bij zuigelingen te wijten is aan een slechte opgave van de doodsoorzaak. Bijgevolg maakt dit de hypothese van Karel Velle over de ziekteverspreiding volgens leeftijd ook voor Brugge plausibel. Anderzijds is het niet uitgesloten dat de stijging van het symptoom 'stuipen' naar het voorkomen van cholera kan verwijzen.⁸⁶

De cholera-epidemie van 1866

Deze cholera-epidemie was de zwaarste van de negentiende eeuw. In 1849 vielen op nationaal niveau 23.027 slachtoffers. Tijdens de periode 1854-1859 kwamen niet minder dan 10.000 mensen om. In 1866 eiste deze ziekte een tol van 43.400 individuen.⁸⁷ Omdat in 1865 cholera werd vastgesteld in naburige landen, nam het Brugse schepencollege aan het eind van dat jaar contact op met de provinciale Medische Commissie. De plaatselijke Sanitaire Commissie werd opnieuw opgericht en inspecteerde de als ongezond

84 SAB, *jaarverslag 1861* (gemeentebld 11), p. 476; SAB, *jaarverslag 1862* (gemeentebld 11), p. 121.

85 Diarree was, vooral door verkeerde voeding, een vaak voorkomende doodsoorzaak bij zuigelingen.

86 Zie p. 106.

87 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 73.

aangeduide huizen. Waar nodig, werden de vereiste werken aangeraden.

Vanaf juni kwamen er *'des cas de diarrhée, vers la fin du mois, ces diarrhées prirent une forme sérieuse, quelques-unes furent accompagnées de vomissements, enfin le 13 Juillet parut le choléra asiatique'*. Het aan cholera voorafgaande ziektebeeld wordt omschreven als *'la cholérine'*. Cholérine of *cholera nostras* lijkt op cholera met braken en hevige diarree als symptomen. De diagnose van cholérine vormde voor het stadsbestuur de aanleiding om allerlei maatregelen in te stellen: *'elle l'invita à tenir prêtes [sic] à l'hospice de la Potterie un certain nombre de chambres et de lits afin de pouvoir, le cas échéant, y rétablir l'infirmerie temporaire qui avait rendu tant de services dans les épidémies précédentes. Il s'assura aussi du concours de trois praticiens et d'un pharmacien, ainsi que de celui des sœurs de St. Vincent-de-Paul'*. Het eerste cholera-geval deed zich voor in de Ropeerdstraat, in de volkse Sint-Annaparochie. Op 23 oktober werd het laatste slachtoffer in Brugge geconstateerd.

De lokale gezondheidsdienst voerde in 1866 andere saneringsmaatregelen uit: *'la désinfection ne se borna pas aux fumigations guytoniennes faite dans les maisons, [...] elle fut étendue aux fosses d'aisance, il y fut jeté une certaine quantité de sulfate de fer, et les matières rendues inoffensives par ce mélange furent extraites et livrées à l'agriculture'*. Het leveren van de onschadelijk gemaakte fecale materie aan de landbouw vormde samen met het desinfecteren van huizen en beerputten en het wegnemen van het beddengoed de hoofdtaken van de lokale gezondheidsdienst tijdens de epidemie. De levering van fecale materie zorgde echter voor problemen. De plattelandsbevolking wantrouwde de stedelijke beer en vreesde daarenboven dat desinfectatie door toevoeging van sulfaten de secretmest niet langer geschikt maakte voor grondbemesting. Uiteindelijk stelde het stadsbestuur een toelage in het vooruitzicht aan iedereen die bereid was stedelijke beerputten te ruimen. Deze maatregel had succes: *'les commissionnaires en vidanges parvinrent à placer les matières et 1109 fosses furent par leurs soins vidées depuis le 11 Août jusqu'au 2 Novembre'*. De angst voor cholera leidde in een aantal plattelandsgemeenten tot een passageverbod voor de *'chariots de vidanges sur les routes pavées traversant leur*

territoire et plus spécialement l'aggloméré des communes. Des procès verbaux furent dressés et dès ce moment, l'évacuation nécessaire pour nous devint presque impossible. [L]es fosses se remplissaient et menaçaient de déborder; les cours des maisons pouvaient devenir impraticables et l'habitation impossible. - Ces fosses se remplissent d'autant plus vite dans les quartiers pauvres, que les plus souvent il n'y en a qu'une pour plusieurs maisons et partant pour plusieurs familles'. De reglementen werden door de overheid als ongeldig beschouwd. Een rechtzetting volgde.

Het ziekentransport werd verzorgd door de Berg der Barmhartigheid en de politie. Ook de verordeningen inzake het toedienen van de laatste sacramenten en het begraven werden opnieuw van kracht.⁸⁸

De cijfers over zieken en overledenen van de cholera-epidemie in 1866 moeten we met enige voorzichtigheid benaderen (tabel 5). Twee mannelijke leeftijdscategorieën bezitten immers een letaliteitsgraad hoger dan 100 procent. Het is mogelijk dat een aantal vrouwelijke slachtoffers bij de mannelijke staan of dat niet alle besmettingen zijn aangegeven, maar wel alle sterfgevallen.

Het niveau van de letaliteit en het verschil tussen de beide geslachten nemen in 1866 af ten opzichte van 1859. Er is een aanhoudend, maar licht mannelijk overwicht voor de leeftijd 20-39 jaar. Het aangehaalde verklaringkader is nog steeds grotendeels geldig.

88 SAB, *jaarverslag 1866* (gemeentebblad 14), p. 178-181.

TABEL 5 OVERZICHT VAN DE LEEFTIJDSTRUCTUUR VAN DE CHOLERALIJDERS, -SLACHTOFFERS EN DE LETALITEITSGRAAD PER GESLACHT IN 1866⁸⁹

leeftijd	zieken			doden			graad van letaliteit		
	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal
0	173	138	311	89	88	177	51%	64%	57%
5	109	94	203	52	37	89	48%	39%	44%
10	48	41	89	12	15	27	25%	37%	30%
15	31	37	68	14	13	27	45%	35%	40%
20	35	33	68	17	18	35	49%	55%	51%
25	44	50	94	22	10	32	50%	20%	34%
30	43	49	92	19	21	40	44%	43%	43%
35	40	47	87	29	14	43	73%	30%	49%
40	55	46	101	24	28	52	44%	61%	51%
45	41	38	79	18	22	40	44%	58%	51%
50	36	20	56	14	12	26	39%	60%	46%
55	38	45	83	22	26	48	58%	58%	58%
60	29	34	63	33	24	57	114%	71%	90%
65	28	35	63	15	16	31	54%	46%	49%
70	10	23	33	22	13	35	220%	57%	106%
75	11	13	24	9	6	15	82%	46%	63%
80	2	4	6	2	1	3	100%	25%	50%
85	0	1	1	0	1	1	0%	100%	100%
90+	0	1	1	0	1	1	0%	100%	100%
totaal	773	749	1522	413	366	779	53%	49%	51%

89 SAB, *jaarverslag 1866* (gemeentebld 14), p.191.

TABEL 6 OVERZICHT VAN HET BEVOLKINGSAANDEEL CHOLERALIJDERS
EN -SLACHTOFFERS IN 1866 (UITGEDRUKT IN PROMILLE)

1866 leeftijd	zieken		doden	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0-4	68	57	35	36
5-9	50	43	24	17
10-14	24	20	6	7
15-20	17	18	8	6
20-24	21	15	10	8
25-29	31	25	15	5
30-34	31	26	14	11
35-39	30	26	21	8
40-44	43	26	19	16
45-49	38	23	17	13
50-54	38	14	15	8
55-59	42	36	24	21
60-64	43	33	49	23
65-69	47	35	25	16
70-74	24	34	54	19
75-79	43	27	35	12
80-84	20	17	20	4
85-89	0	12	0	12
90+	0	29	0	29

In de bovenstaande tabel blijkt de genoemde leeftijdsafbakening van Karel Velle te kloppen voor 1866. De hoogste kans op sterven situeert zich bij de jonge en oude bevolkingsgroepen.

Cholera na 1866

Na 1866 komt cholera nog slechts sporadisch voor. F. Comers geeft de periode 1867-1892 als titel *vijftewintig jaar rust*. Enkel in 1873 was er een speldenprik, toen cholera via de Antwerpse haven België binnenkwam. Er vielen 124 doden in de havenstad en 292 doden in heel België.⁹⁰ In 1873 stierf één zuigeling te Brugge.⁹¹ De

⁹⁰ F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 74.

⁹¹ SAB, *jaarverslag 1874* (gemeentebld 19), p. 660-661.

zesde pandemie heerste in de periode 1883-1885 en bracht België niet veel onheil. Slechts 143 sterfgevallen werden ten lande genoteerd.⁹² In 1882 stierven in Brugge zeven personen tussen 15 en 49 jaar.⁹³ In 1885 verscheen cholera in het zuiden van Frankrijk. Dit was voor de Brugse overheid het teken om tot een uitgebreid geheel van maatregelen over te gaan.⁹⁴

In de periode 1892-1894 stierven in België per jaar respectievelijk 981, 452 en 1228 mensen aan de gevolgen van de laatste negentiende-eeuwse cholera-opstoot.⁹⁵ In Brugge werd de laatste epidemie veroorzaakt door 'le batelier Amédée D'Hertog, patron du bateau d'intérieur «De Zes Gezusters» de Steendorp, amarré au bassin [. . .], le 29 août 1892. Il y a à bord trois malades, dont un a succombé au choléra épidémique au Fort Lapin'. Er deden zich 61 cholera-gevallen voor tussen 29 augustus 1892 en 7 januari 1893. Er overleden 31 personen.⁹⁶ De doodsoorzakenstatistieken wijken van dit aantal af en geven voor de drie jaren slechts 22, 4 en 3 slachtoffers.⁹⁷

Tuberculose

Tuberculose (tbc) heeft eeuwen lang miljoenen slachtoffers veroorzaakt en schaart zich bijgevolg bij de grote doders, net zoals de pest, de cholera en de pokken. Deze aandoening, veroorzaakt door de *Mycobacterium tuberculosis*, is, net zoals bij cholera, in principe een allergische reactie van het lichaam op de aanwezigheid van de bacil die de lichamelijke cellen en weefsels beschadigt. Deze infectieuze ziekte wordt voornamelijk met de longen in verband gebracht, maar kan elk weefsel of orgaan in het lichaam aantasten. Door verspreiding via de bloedbaan kan de ziekte zich ook voordoen in de botten, hersenvliezen, nieren en geslachtsdelen.

92 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 74.

93 SAB, *jaarverslag 1882* (gemeentebld 27), p. LXXIII.

94 SAB, *jaarverslag 1885* (gemeentebld 30), p. XCIV.

95 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 77.

96 SAB, *jaarverslag 1892* (gemeentebld 37), p. CXLIV-CXLV.

97 SAB, *jaarverslag 1892* (gemeentebld 37), p. CXLIII; SAB, *jaarverslag 1893* (gemeentebld 38), p. CLVIII; SAB, *jaarverslag 1894* (gemeentebld 39), p. CCCLIII.

Besmetting gebeurt meestal door het inademen van druppeltjes die door patiënten opgehoest worden. De incubatieperiode van tuberculosebacillen valt niet te bepalen, omdat deze bacillen in het lichaam blijven totdat ze zich verder kunnen ontwikkelen. Bijgevolg is het mogelijk dat de bacteriën zeer lang in een lichaam verblijven. De kans dat de ziekte zich voordoet, is afhankelijk van een aantal variabelen.

Ten eerste is er de leeftijd van het individu. Zuigelingen, pubers en bejaarden bevinden zich in een periode van verminderde weerstand. De primaire infectie heeft bijgevolg meer kans om tot een directe ontwikkeling te komen. De tweede variabele is het geslacht. Bij de aanvang van een epidemie zijn er meer slachtoffers onder vrouwen dan onder mannen. Het omgekeerde gebeurt bij het afnemen. Het vrouwelijk nadeel is het grootst tijdens de jeugd en de vroege volwassenheid. Boven 30 jaar tonen leeftijdscategorieën een omgekeerd beeld.

Naast de individueel afhankelijke factoren zijn er ook omgevingsfactoren. De woonsituatie is een eerste element. Uiteraard voltrekken zich meer besmettingen in de overbevolkte en slecht verluchte woonsten van de arbeidersklasse. Het tweede element is voeding. Een proteïnetekort betekent een verlaagde weerstand tegen tuberculosebacillen. De arbeidsomstandigheden zijn ook bepalend. Vooral werk in stoffige omgevingen, zoals in de textielindustrie is erg risicovol. Ook de socio-economische status is een invloedrijke factor. De bevolkingslagen met de laagste inkomens lijden het meest aan tbc. Inkomensstijgingen beperken de aan tuberculose gelieerde mortaliteit. Fysieke inspanning, uitputting en roken bevorderen het ziekteverloop eveneens.

Blootstelling aan tuberculosebacillen betekent niet dat een individu immuniteit verwerft. Een besmetting in het beginstadium van het leven leidt immers tot een hoger sterfterisico tijdens de middelbare en oude leeftijd. De eerste symptomen zijn allesbehalve alarmerend. Vóór de aandoening zich doorzet, ervaren de zieken symptomen die doen denken aan een lichte griep of een verkoudheid: vermoeidheid, spierpijn, lage koorts, gewichtsverlies, minder eetlust en nachtelijk zweten. Chronische tuberculose kan

maanden of jaren aanslepen. Acute tbc treft vooral zuigelingen en jonge kinderen en zijn vaak fataal na een paar dagen of weken.⁹⁸

TABEL 7 AANDEEL VAN TUBERCULOSE IN DE TOTALE STERFTE
IN DE PERIODE 1871-1950

perioden	1871	1881	1891	1901	1911	1924	1931	1941
mannen	14,83%	13,67%	9,51%	5,79%	9,47%	10,12%	6,90%	7,32%
vrouwen	18,59%	13,58%	11,47%	5,34%	9,36%	10,15%	6,19%	3,44%

Vanaf het decennium 1891-1900 geeft het cijfer enkel de tuberculosegevallen weer. De 'andere borstziekten' zijn er niet meer bijgevoegd. De daling tussen 1881-1890 en 1891-1900 is gedeeltelijk hieraan te wijten (zie verder). Vanaf 1924-1930 gaan de cijfers over de in Brugge gedomicilieerde personen in plaats van de in Brugge verblijvende personen.

Op lange termijn neemt het gewicht van tuberculose af. Het laatste decennium toont echter een opvallende ontwikkeling. In de eerdere periodes maakten de geslachten min of meer dezelfde evoluties door, maar het aandeel van tuberculose neemt in de laatste tien jaar toe bij de mannen en af bij de vrouwen. Zoals J. Backs voor Gent heeft bewezen, verschillen de geslachten het sterkst in de oorlogsjaren. Na de oorlog bleek het verschil groter dan ervoor.⁹⁹ In de jaarverslagen wordt zelden of nooit naar deze ziekte verwezen. Er is veel meer aandacht voor pokken, tyfus en andere besmettelijke ziekten. Een uitzondering is het jaarverslag van 1899, dat aangeeft dat het aantal tuberculosegevallen onderschat wordt. Bijna een vierde van alle sterfte zou te wijten zijn aan tuberculose. De meeste 'borstkwellingen' zijn tering. Het jaarverslag noemt sanatoria als het voornaamste bestrijdingsmiddel.¹⁰⁰ Tuberculose wordt vaak verward met chronische bronchitis en longontsteking.¹⁰¹

98 K. KIPLE, *The Cambridge World History*, p. 1059-1062.

99 J. BACKS, *Mortaliteitsonderzoek van Gent tijdens 2de helft 19de-1ste helft 20ste eeuw. Opmaak van een sociale differentiatie voor de dood, onuitgegeven licentiaatverhandeling*, UGent, Gent, 2000, p. 202.

100 SAB, *jaarverslag 1899* (gemeentebled 44), p. CCLXXXIII.

101 M. NEVEN et M. ORIS, 'Les statistiques des dispensaires antituberculeux et des

Pokken

Pokken (*Variola Major*) worden veroorzaakt door het variolavirus. Deze aandoening is de grootste epidemische doder na de pest. Dit komt omdat pokken zeer besmettelijk zijn. De ziekte zet zich immers over voordat de symptomen zich herkenbaar manifesteren. Reacties komen dus altijd te laat. Reeds in de negentiende eeuw drong een grootschalige verspreiding van de Jennervaccinatie deze ziekte fel terug

De besmetting gebeurt ofwel via druppeltjesinfectie vanuit de bovenste luchtwegen ofwel via pokpuisten. Na een incubatieperiode van ongeveer twaalf dagen manifesteert de ziekte zich erg plots met hoge koorts, hoofd-, rug- en spierpijn als symptomen. Bij kinderen is soms sprake van braken en stuiptrekkingen. In het merendeel van de gevallen ontstaat huiduitslag na twee tot vijf dagen.¹⁰² De blaasjes ontwikkelen zich na een aantal dagen tot pokpuisten. De puisten drogen hierna op en vormen korsten. Drie tot vier weken na aanvang vallen de korsten af en is het individu genezen. De lijdensweg is dan nog niet ten einde. Er volgen vaak nog complicaties, waaronder blindheid en steriliteit bij mannen. De door de ziekte nagelaten littekens schenden bovendien levenslang het uiterlijk. Er zijn gewoonlijk slechts twee uitwegen voor de zieken: sterven of levenslange immuniteit.¹⁰³ De sterfte aan pokken is hoog. Pokkenlijders jonger dan vijf jaar hebben een sterftেকans van 50 procent. Bij zwangere vrouwen is er een grote kans op een miskraam of vroeggeboorte.

Het meest opvallende aspect van de pokkenepidemieën is de – in vergelijking met andere aandoeningen – relatief lage sterfte. In epidemische jaren stierven natuurlijk wel meer mensen aan deze ziekte. De stad bestreed de pokken met vaccinatiecampagnes. De vaccinatie tegen pokken werd jaarlijks uitgevoerd. Een groot deel van deze vaccinaties werd gratis verstrekt aan arme kinderen.¹⁰⁴

hôpitaux au service de l'histoire sociale et de l'épidémiologie de la 'peste blanche' fin XIX-début XXe siècle', in : *Annales de Démographie Historique*, 1995, p. 226.

102 Bij zeer erge gevallen treden complicaties op die het overlijden van de patiënt veroorzaken nog voor de huidsuitslag zich echt verspreidt.

103 K. KIPLE, *The Cambridge World History*, p. 1009-1010.

104 Dit is gedurende de negentiende eeuw bijna elk jaar in het jaarverslag terug te vinden,

Pokkenepidemieën kwamen in de negentiende eeuw nog af en toe voor. Personen die ondanks hun inenting ziek werden, kregen een minder erge vorm van pokken dan de niet-ingeënten.¹⁰⁵ De herinenting vond veel moeilijker ingang. In 1882 werden 642 kinderen ingeënt, maar niemand kreeg een herinenting.¹⁰⁶ Een meer gedetailleerd voorbeeld uit 1848 bewijst dat de inenting rond het midden van de negentiende eeuw een redelijke inburgering kenden. Het aantal geboorten bedroeg toen gemiddeld 1400 tot 1500. In 1848 vermeldt het vaccinatiecomité dat zij 785 kinderen gevaccineerd had. Dit cijfer ligt onder het werkelijke aantal, want er gebeurden ook vaccinaties buiten het comité. Daarvan zijn geen cijfers beschikbaar.¹⁰⁷ Het aantal personen dat overleed aan pokken is laag. In 1841 werden 45 personen ziek, waaronder vijf ingeenten. Acht mensen stierven.¹⁰⁸ Tijdens het volgende jaar vielen er 22 slachtoffers, waaronder acht gevaccineerden.¹⁰⁹ In 1848 stierven 70 personen, onder meer een groot aantal kinderen uit de lagere klassen. Zoals voorheen zijn er ook nu weer gevaccineerden bij.¹¹⁰ In de periode 1855-1863 heersten de pokken slechts twee keer. In 1855 vielen dertien slachtoffers en in 1856 vier.¹¹¹ De invloed van de vaccinaties op de pokkenepidemieën blijft echter onduidelijk, omdat er niet voldoende gegevens zijn.

In Brugge gelden de jaren 1868, 1871-73, 1877-78, 1884, 1893 en 1902 als opvallende pokkenjaren.

In 1868 dreigde een pokkenepidemie uit te breken in een arm stadskwartier te Brugge. De stad kon dit afremmen door correcte maatregelen. Deze maatregelen waren : *'[d]ésinfection etc. des maisons contaminées; [t]ransport des malades à l'hôpital; [v]accination*

na de beschrijving van de gezondheidstoestand van de stad. In 1841 wordt vermeld dat de arme ouders zich haasten om hun kinderen voor de vaccinatie aan te bieden. SAB, *jaarverslag 1841*, p. 291. In Brugge bestond blijkbaar minder angst voor vaccinaties. Dergelijke gevoelens leefden elders wel: VELLE (K.), 'België in de 19de eeuw'.

105 SAB, *jaarverslag 1883* (gemeenteblad 28), p. CLIII.

106 SAB, *jaarverslag 1882* (gemeenteblad 27), p. CXXXV.

107 SAB, *jaarverslag 1848* (gemeenteblad 5), p. 213.

108 SAB, *jaarverslag 1841* (gemeenteblad 1), p. 291.

109 SAB, *jaarverslag 1842* (gemeenteblad 2), p. 500.

110 SAB, *jaarverslag 1848* (gemeenteblad 5), p. 213.

111 SAB, *jaarverslag 1961* (gemeenteblad 103), p. 476; SAB, *jaarverslag 1962* (gemeenteblad 104), p. 121.

des enfants du quartier et revaccination des adultes, en stimulant les pauvres par l'appât d'une prime par inoculation'.¹¹² Na een paar dagen had de stad de situatie onder controle. Het volgende jaarverslag vermeldt: *'[n]ous devons attribuer aux sages mesures adoptées par votre administration pour la propagation de la vaccine, la remarquable immunité dont nous jouissons à Bruges sous ce rapport*'.¹¹³ Uit het jaarverslag van 1877 blijkt dat de Brugse overheid al geruime tijd premies gaf voor de vaccinatie van kinderen en hervaccinatie van volwassenen en dat dit één van de beste middelen was ter verspreiding van de vaccinering.¹¹⁴

Op 17 januari 1871 sloegen de pokken opnieuw toe in Brugge. Het slachtoffer was een kind van elf jaar. Vervolgens vielen vooral slachtoffers onder de arme bevolkingslagen, maar *'un certain nombre de cas se présentèrent chez des personnes aisées et, chose remarquable, un nombre relativement assez élevé de ces derniers malades succombèrent à des varioles confluentes et hémorrhagiques [sic], variété presque toujours mortelle*'.¹¹⁵ Het stadsbestuur liet besmette huizen desinfecteren door middel van beroking, overledenen direct begraven zonder presentatie in de kerk en zieken naar het ziekenhuis brengen. Daarnaast volgden er op grote schaal extra inentingën. De provinciale Medische Commissie besluit dat *'[g]râce à ces mesures, grâce surtout à la prévoyante sollicitude de l'Administration communale qui depuis des années ne perd pas de vue la nécessité de la vaccination, la maladie trouvant un terrain peu favorable à son développement, ne prit à Bruges qu'une extension peu considérable*'.¹¹⁶ Er valt veel meer uit de leeftijdsspreiding te halen dan de provinciale medische commissie zelf besluit (tabel 8). De sterfte bij zuigelingen en kinderen was minimaal. Toch gebeurde het herinenten niet voldoende.¹¹⁷ In het volgende jaarverslag vermeldt de commissie dat de pokkenepidemie op het einde van 1871 heropleeft: *'la gravité des cas s'atténueait à mesure que l'on*

112 SAB, *jaarverslag 1868* (gemeenteblad 15), p. 260.

113 SAB, *jaarverslag 1869* (gemeenteblad 15), p. 560.

114 SAB, *jaarverslag 1877* (gemeenteblad 22), p. LXXVII.

115 SAB, *jaarverslag 1870* (gemeenteblad 16), p. 290.

116 SAB, *jaarverslag 1870* (gemeenteblad 16), p. 290.

117 SAB, *jaarverslag 1870* (gemeenteblad 16), p. 291.

s'éloignait du début de l'épidémie et la mortalité totale ne fut que 126 sur un chiffre de malades impossible à déterminer, beaucoup de familles cachant avec soin l'existence des cas de variole que venaient à se déclarer.¹¹⁸ Naast de genoemde maatregelen werden de besmette individuen nu ook geïsoleerd behandeld in bijgebouwen. Dit bevorderde de indijking van de epidemie.¹¹⁹ Niettemin bleven de pokken in 1872 verder heersen. In het eerste en vierde trimester van dat jaar tekende het hospitaal 174 besmettingen en 31 sterfgevallen op. In het tweede en het derde trimester volgden nog 95 besmettingen met 18 doden. Bij de hoge sociale klassen waren vooral volwassenen besmet.¹²⁰ In de eerste maanden van 1873 vielen de laatste slachtoffers van deze langdurige epidemie. Gelukkig hadden de pokken toen al veel van hun slagkracht verloren.¹²¹ De letaliteitsgraad lag in 1871 relatief laag en bereikte geen 50 procent. Dit kan aan de positieve invloed van de inenting te danken zijn.

TABEL 8 LEEFTIJDSSPREIDING VAN DE POKKENLIJDERS EN -SLACHTOFFERS IN 1871¹²²

leeftijd	zieken	doden
0	7	3
1	10	5
10	28	4
20	38	9
30	55	22

Aan het eind van 1877 en tijdens de eerste maanden van 1878 heersten de pokken op een aantal plaatsen, maar de ziekte kreeg zeer weinig ruimte om zich te ontwikkelen.¹²³ Er vielen toen 42 doden.¹²⁴

118 SAB, *jaarverslag 1871* (gemeentebld 16), p. 677-678.

119 SAB, *jaarverslag 1871* (gemeentebld 16), p. 678.

120 SAB, *jaarverslag 1872* (gemeentebld 17), p. CXXVII.

121 SAB, *jaarverslag 1873* (gemeentebld 18), p. 529.

122 SAB, *jaarverslag 1870* (gemeentebld 16), p. 291.

123 SAB, *jaarverslag 1877* (gemeentebld 22), p. LXXIV.

124 L. VAN HAECKE, *Bruges-la-Morte*, p. 82.

In 1884 werden 78 gevallen van pokken gemeld. Er overleden 19 personen. De besmetting gebeurde voornamelijk door contact met burens en dokters. De niet-ingeënten leden het zwaarst.¹²⁵

In 1893 raakten 34 personen besmet. Er waren verschillende oorzaken: een herberg in slechte hygiënische toestand, een rondreizend circus en bezoeken aan besmette familieleden.¹²⁶ In twee gevallen werd de ziekte vanuit Antwerpen naar Brugge gebracht.¹²⁷ In het verslag van 1903 staat ten slotte dat de pokken in 1902 epidemisch heersten. De ziekte kwam uit Hoboken en bleef 17 maanden lang in de stad. De patiënten werden afgezonderd, de woningen ontsmet en het beddengoed vernietigd of verbrand. Er waren 114 overledenen op de 571 bekende gevallen.¹²⁸ De letaliteitsgraad bleef dus relatief laag.

Tyfus

Bij tyfus moet een onderscheid gemaakt worden tussen endemische en epidemische tyfus. De endemische tyfus is gekend onder de naam 'buiktyfus' en wordt veroorzaakt door de bacterie *Salmonella Typhi*.¹²⁹ Voor de epidemische variant draagt de bacterie *Rickettsia prowazekii* de verantwoordelijkheid. De epidemieën zijn karakteristiek voor koudere klimaten en bereiken hun hoogtepunt aan het eind van de winter. Vooral buiktyfus kwam in Brugge voor.

De besmetting van buiktyfus gebeurt via orale-fecale weg. De inname van besmet water en voedsel geeft aanleiding tot de ziekte. De bacteriënbevattende ontlasting van de patiënt of van de (genezen) tyfusbacteriedrager verspreidt de ziekte verder. De incubatieperiode bedraagt ongeveer tien dagen. Dit is voor een deel afhankelijk van de hoeveelheid opgenomen organismen. De volwassenen die wonen in de endemische omgevingen zijn het minst voor

125 SAB, *jaarverslag 1883* (gemeenteblad 28), p. CLII.

126 Ministère de l'Intérieur, *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1893, précédés des observations de l'Académie Royale de Médecine et du Conseil Supérieure d'hygiène publique*, Brussel, [1894], p. 148.

127 SAB, *jaarverslag 1899* (gemeenteblad 44), p. CCLXXXIV.

128 SAB, *jaarverslag 1903* (gemeenteblad 48), p. CCLIV-CCLV.

129 Voor alle duidelijk wordt de endemische tyfus steeds buiktyfus genoemd. De 'epidemische tyfus' benoem ik als dusdanig.

tyfus vatbaar. Zuigelingen, kinderen en recent geïmmigreerden behoren dus tot de grootste risicogroepen. Na genezing ontstaat een langdurige immuniteit.

De tyfusbacterie komt binnen via de mond en veroorzaakt, na verspreiding door de bloedbaan, het typische beeld van tyfeuze koorts: hoge temperatuur, bewustzijnsverlies of -daling en later soms aandoeningen in het maag- en darmstelsel en lokale infecties in de botten en bloedvaten. Het ziektebeeld kan echter van patiënt tot patiënt afwijken door het groot aantal niet-specifieke symptomen: toenemende hoofdpijn, hoesten, een algemeen ziektegevoel, gebrek aan eetlust, misselijkheid, een pijnlijke opgezette buik, obstipatie of juist diarree. Ook leververgroting of uitslag (roze vlekken) zijn mogelijk. Vooraleer er antibiotica beschikbaar was, stierf 10 tot 20 procent van de patiënten.

De *Salmonella Typhi* huist enkel in de mens. De ziekte is dus door openbare gezondheidsmaatregelen controleerbaar. De scheiding tussen drinkwater en riolering is belangrijk vanwege de orale-fecale besmetting. Buiktyfus is endemisch aanwezig op plaatsen met onvoldoende sanitaire inrichtingen. In de strijd tegen tyfus is het onderhouden van persoonlijke hygiëne en het koken van voedsel en drinkwater onontbeerlijk.¹³⁰

In Brugge gelden de jaren 1845-47 en 1882 als opmerkelijke buiktyfusjaren. De eerste meldingen van tyfus gaan vaak over het bedelaarswerkhuis en de gevangenis. Dit was onder meer het geval in 1845 en 1847. Voor het eerste jaar wordt expliciet '*l'encombrement des détenus pendant l'hiver précédent*' opgegeven als reden.¹³¹ De tyfus had volgens dokter De Mersseman een hard effect op Brugge omstreeks 1846-1847: '*le caractère de la maladie dépendait moins de l'affaiblissement préalable de l'organisme de ceux qu'elle attaquait, que de l'influence débilite de la constitution médicale qui régnait et dont nous avons les incontestables effets dans l'affection typhoïde de Bruges*'.¹³² De overige gegevens over de tyfusedemie van

130 K. KIPLE, *The Cambridge World History*, p. 1071-1072.

131 SAB, *jaarverslag 1845* (gemeentebld 3), p. 101; SAB, *jaarverslag 1847* (gemeentebld 4), p. 148.

132 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1850, p. 64-65.

1847 betreffen veeleer het provinciaal niveau, maar zijn niettemin van belang: *'toutes les affections que se présentaient en dehors du typhus étaient des cachexies occasionnées par la famine, des fièvres éruptives et intermittentes [. . .]. Il y a plus, le typhus des Flandres a été précédé et en quelque sorte annoncé par d'autres affections'*.¹³³ Het waren in eerste instantie *'fièvres éruptives. Les fièvres intermittentes offraient alors un caractère tout spécial [. . .], elles se transformaient graduellement en rémittentes, continues (fièvres muqueuses), et finalement en véritable typhus'* (zie ook bij malaria).¹³⁴ Behalve een vermelding van een aantal lichte gevallen in 1864 komt tyfus vóór 1882 slechts weinig voor in de jaarverslagen.¹³⁵ Het jaarverslag van 1882 begint de gezondheidsstatus met de vaststelling dat *'[l]a ville de Bruges a été fortement éprouvée par une épidémie de fièvre typhoïde, qui débuta dès les premières semaines de l'année et dura jusqu'en décembre'*.¹³⁶ Het aantal gevallen lag volgens de lokale gezondheidscommissie boven 200. Er overleden 42 personen, exclusief sterfgevallen in het militair hospitaal en de gezondheidshuizen. De maanden maart en juni kenden het hoogste aantal slachtoffers. Zoals bij andere ziekten werd overgegaan tot de desinfectering van besmette huizen. De commissie constateerde tijdens het verloop van deze epidemie dat *'la maladie s'était particulièrement concentrée le long des canaux compris entre le pont de la Main d'Or et la place de la Station'*, dat *'les eaux de ces canaux, qui reçoivent d'égouts, les eaux ménagères d'un grand nombre d'habitations et le trop plein de nombreuses fosses d'aisance, présentaient une altération manifeste, par suite de leur renouvellement trop lent'* en dat tot slot *'le danger s'était aggravé [. . .] depuis une récente baisse de ces canaux, par suite de laquelle les matières animales en décomposition, étaient restées à l'air libre'*.¹³⁷

133 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1850, p. 65.

134 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1850, p. 65-66.

135 SAB, *jaarverslag 1864* (gemeenteblad 13), p. 313.

136 SAB, *jaarverslag 1882* (gemeenteblad 27), p. CXXXII.

137 SAB, *jaarverslag 1882* (gemeenteblad 27), p. CXXXIV.

Het jaarverslag van 1903 merkt terloops op dat tyfus zich veel minder wreedaardig aandient dan in het verleden.¹³⁸ Dit blijkt ook uit het verloop van tyfus in 1898. De ziekte woedde langs de kust en er werd gevreesd dat de ontvolking van de badsteden een verspreiding van tyfus in het binnenland teweeg zou brengen. Er deden zich echter in Brugge slechts twaalf gevallen van tyfus voor.¹³⁹ Tijdens de Eerste Wereldoorlog kende tyfus een tijdelijke heropleving.¹⁴⁰ In het interbellum drongen de sanitaire verbeteringen in de stad en de verspreiding van gezond water de ziekte verder terug, om vervolgens definitief te verdwijnen.

Griep

Influenza is een virale infectie die door een reeks soortgelijke virussen verwekt kan worden. Tot 1933 dachten wetenschappers dat het om een bacteriële ziekte ging.

De besmetting gebeurt meestal via een druppeltjesinfectie. De incubatieperiode duurt één tot drie dagen. Door de grote verscheidenheid en de voortdurende mutatie van de griepvirussen is er geen blijvende immuniteit. Deze ziekte komt plots op en leidt tot een aantal symptomen: koorts, hoofd-, keel-, gewrichts- en spierpijnen, lopende neus, rillingen en uitputting. Vaak is het niet gemakkelijk om een onderscheid te maken tussen koortsige verkoudheden en singuliere griepgevallen. Indien er plots een hoog aantal zieken met de genoemde symptomen ontstaat, dan is influenza normaal gezien de correcte diagnose. Soms treden er complicaties op in de vorm van ziekten als bronchitis, sinusitis of een bacteriële longontsteking. De laatstgenoemde aandoening is het dodelijkst. 60 tot 70 procent van de griepslachtoffers is aan deze ziekte te wijten. Influenza is vaak goedaardig en duurt slechts een week, hoewel een fysische of een mentale depressie dit kan verlengen. Zelfs in pandemische jaren is het sterfterisico van deze aandoening laag, slechts 10 promille van alle gevallen. Vooral zeer

138 SAB, *jaarverslag 1903* (gemeenteblad 48), p. CCLIV.

139 SAB, *jaarverslag 1899* (gemeenteblad 44), p. CLXXXIII.

140 L. SCHEPENS, *Brugge Bezet 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tielt, 1985, p. 133 en 135.

jonge en oude personen, maar ook mensen met een verlaagde immuniteit lopen een risico. Griep doodde in de negentiende eeuw meer mensen dan cholera. Daar vooral oudere patiënten stierven liep dit niet zo in de kijker. Bijgevolg behield deze ziekte erg lang de reputatie van een *'unpleasant but not dangerous infection'*.¹⁴¹ Dit veranderde in 1918.

De enorme ravage van de Spaanse Griep in 1918 bracht influenza op het voorplan.¹⁴² Het meest in het oog springende aspect van deze enorme pandemie was de hoge sterfte bij jongvolwassenen. De verhouding tussen ziekte- en de mortaliteitsgraad verschilde in het begin van de eerste besmettingsgolf (lente en zomer 1918) niet van vorige griep-epidemieën of -pandemieën. Vanaf augustus verhoogde de mortaliteitsgraad echter aanzienlijk. De tweede besmettingsgolf (tot eind 1918) trof enorm veel mensen en richtte een ware ravage aan: *'... sending hundreds of millions to sickbeds ... and killing millions.'* Hierna volgde de derde golf (winter 1918 - lente 1919). Zowel in de herfst als in de winter was de helft van alle slachtoffers 20 tot 40 jaar. In 1920 volgde opnieuw een wereldwijde golf van griepbesmettingen, maar de morbiditeit en mortaliteit evolueerden tot het niveau van voor de pandemie van 1918. De Spaanse Griep was waarschijnlijk de grootste demografische schok die de menselijke soort ooit gekend heeft. Het grootste deel van de meer dan 21 miljoen doden viel in een luttele zes maand tijd. Tot op de dag van vandaag bestaan er enkel speculaties omtrent de oorzaak van deze zeer dodelijke griep-pandemie.¹⁴³

In Brugge voltrok zich in 1918 eerst een zachte fase, van juli tot september. De besmetten hadden vooral last van inwendige

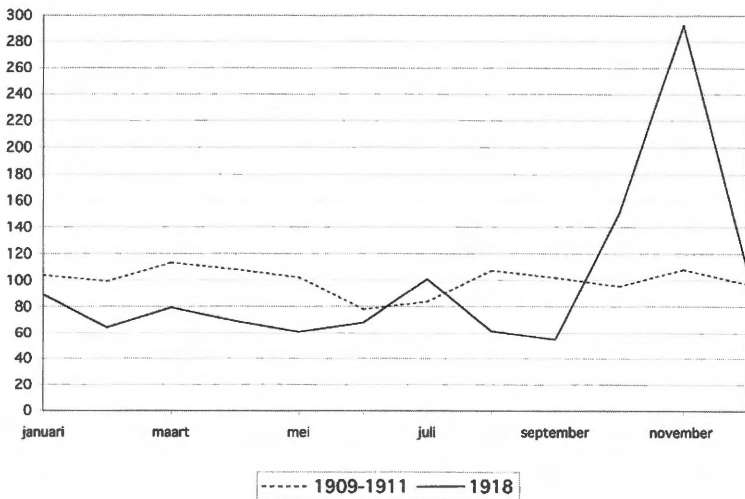
141 K. KIPPLE, *The Cambridge World History*, p. 807-809.

142 De naam 'Spaanse Griep' is gelieerd aan de oorlogsomstandigheden. Spanje hield zich tijdens de Eerste Wereldoorlog afzijdig en de berichtgeving stond er bijgevolg niet onder censuur. De hoge dodentallen die door deze aandoening werden veroorzaakt, werden er, in tegenstelling tot de andere landen, wel publiek gemaakt. K. KIPPLE, *The Cambridge World History*, p. 809.

143 K. KIPPLE, *The Cambridge World History*, p. 809-810. In november 2003 schonk het programma 'Overleven' op Canvas aandacht aan het huidig onderzoek naar de Spaanse Griep. Het aantal doden werd in het programma geschat op 60 miljoen. Dit aantal is dan nog zonder enige sterftcijfers uit China. Deze zijn niet bekend. De meest waarschijnlijke hypothese stelt dat de Spaanse Griep ontstaan is uit een vogelgriep die via mutaties zich van mens tot mens kan overzetten.

ongemakken. Na enkele dagen te bed waren de meesten hersteld. De tweede en erg intense fase liep van 24 oktober tot 30 november.¹⁴⁴ Van juli tot december maakte deze ziekte 230 slachtoffers, met een piek van 194 in de periode van 24 oktober tot 30 november (grafiek 2). Het groot aantal slachtoffers is volgens het jaarverslag aan de ondervoeding van de bevolking te wijten. Deze ziekte had de symptomen van een normale influenzabesmetting, 'met soms hevige inwikkelingen van maag- en darmontstekingen, min van longen- en luchtpijpontstekingen'.¹⁴⁵ Er was ook plotselinge koorts. De lichaamswarmte bereikte vaak 38 tot 39 °C, soms 40 tot 41 °C. De overige symptomen waren 'geslagenheid, hoofdpijn en lendensmert'.¹⁴⁶

GRAFIEK 2 MAANDELIJKE SPREIDING VAN HET TOTAAL AANTAL STERFGEVALLEN IN 1909-1911 EN 1918¹⁴⁷

144 L. SCHEPENS, *Brugge bezet*, p. 133.

145 SAB, *jaarverslag 1918* (gemeentebld 61), p. 290.

146 SAB, *jaarverslag 1918* (gemeentebld 61), p. 290.

147 De gegevens voor 1909-1911 op basis van eigen telling. Voor 1918: SAB, *jaarverslag 1918* (gemeentebld 61), p. 294.

Er waren drie griepdemonstraties in de negentiende eeuw: 1830-1831, 1833 en 1889-1890. Verder heerste influenza bijvoorbeeld in 1847-1848.¹⁴⁸ In de periode tussen deze epidemie en de derde pandemie beperkten deze virussen zich vooral tot kleine aanvallen. De laatste griepdemonstratie bereikte Europa via het oosten. Volgens een lage schatting stierven er 250.000 personen aan deze ziekte.¹⁴⁹ Het is zeer moeilijk om de virulentie van griep in de negentiende eeuw te bespreken, omdat deze ziekte lange tijd niet in de statistieken werd opgenomen. Pas in 1910 vermelden de doodsoorzakenstatistieken een eerste griepslachtoffer.

Nu is bekend dat 1855 een 'zwaar' influenzajaar was.¹⁵⁰ De eigentijdse medische statistieken maken daar evenwel geen melding van. Wel telt 1855 opvallend meer gevallen van longontsteking en tuberculose... Het jaarverslag 1892 haalt aan dat *'[e]n Janvier et Février nous avons constaté le retour de l'Influenza, qui, pour avoir été moins général et moins grave qu'en 1890, n'en a pas moins amené des perturbations profondes dans beaucoup de constitutions; c'est ce qui nous a donné en Mars et en Avril un nombre inusité de pneumonies suivies d'un grand nombre décès'*.¹⁵¹ Het influenzavirus was blijkbaar bekend, maar de slachtoffers werden vooral bij de longontstekingen ondergebracht. De Medische Commissie van West-Vlaanderen vermeldt dat er in Brugge een griepdemonstratie heerste omstreeks 1900: *'[l]'épidémie a été relativement bénigne quant à ses résultats, puisqu'elle a fait peu de victimes: quelques personnes débilés ont ressenti longtemps les faiblesses résultants de la maladie; spécialement les tuberculeux, les cardiaques et les bronchite chronique ont vu prendre à leur affections une allure plus rapide'*.¹⁵² In de periode januari-juni 1905 kende influenza volgens diezelfde commissie een normale wijde verspreiding met relatief weinig sterfte.¹⁵³

148 Sommigen beschouwen dit eveneens als een griepdemonstratie. K. KIPLE, *The Cambridge World History*, p. 809.

149 K. KIPLE, *The Cambridge World History*, p. 809.

150 F. COMERS, 'Geschiedkundig overzicht', p. 72.

151 SAB, *jaarverslag 1892* (gemeentebld 37), p. CXLIV.

152 Ministère de l'intérieur, *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1900*, Brussel, [1901], p. 158.

153 Ministère de l'intérieur, *Rapports des commissions médicales provinciales sur leur travaux pendant l'année 1905*, Brussel, [1906], p. 150.

Malaria

Malaria wordt veroorzaakt door parasieten van het genus *Plasmodium*. De naam komt van de samentrekking van de Italiaanse woorden 'mala' en 'aria'. Tijdens de vorige eeuwen werd de 'slechte lucht' van moerassige streken immers als broeihaard van deze ziekte beschouwd.

Deze parasiet komt terecht in het menselijk lichaam door de steek van muggen behorend tot het genus *Anopheles*. Zodra er voldoende parasieten in het bloed zijn, doet het hoofdsymptoom zich voor: koorts. De meeste malariavormen kennen een opvallend cyclisch verloop. Nadat de onregelmatige aanvangskoorts verdwijnt, kent de patiënt regelmatige koortstoppen; bij *malaria tertiana* en *ovale* om de 48 uur en bij *malaria quartiana* om de 72 uur. De koorts verdwijnt bij deze soorten malaria zonder behandeling. Bij de *malaria tropicana* verloopt de koorts echter veel onregelmatiger en kunnen er zeer ernstige complicaties ontstaan, zoals de dodelijke hersenmalaria.

In het beginstadium van deze ziekte voelt de besmette persoon zich goed tussen deze vlagen. Naarmate de ziekte vordert, is dit steeds minder het geval. Algemeen gesproken bestaat de eerste ziektefase uit koude rillingen. Vervolgens komen er koortsaanvallen, die eindigen in zweten, afnemende koorts, opluchting en vaak slaap. Echte malaria-epidemieën komen niet vaak voor. Door de geregelde blootstelling aan malaria bezit het grootste deel van de lokale bevolking immuniteit tegen de ziekte. Deze aandoening kent een gelijke verspreiding tijdens het jaar.¹⁵⁴

Het terugvinden van malaria in Brugge wordt enigszins bemoeilijkt door de geschiedenis van deze ziekte. Rond 1850 had deze aandoening reeds veel aan kracht ingeboet.¹⁵⁵ De verbeterde waterhuishouding en het gebruik van kinine waren hiervoor verantwoordelijk.¹⁵⁶ Lijders aan malariakoortsen overleden vaak aan an-

154 K. KIPLE, *The Cambridge World History*, p. 857-858.

155 I. DEVOS, 'Malaria in Vlaanderen tijdens de 18de en de 19de eeuw in Vlaanderen', in: J. PARMENTIER en S. SPANOGHE, *Orbis in orbem. Liber amicorum John Everaert*, Gent, 2001, p. 204.

156 I. DEVOS, 'Malaria in Vlaanderen', p. 228.

dere ziekten. De verzwakking en de uitputting die met deze ziekte gepaard gingen, brachten lagere immuniteit met zich mee. Er was onder meer een verhoogde sterfte aan tyfus.¹⁵⁷ De tyfusepidemie uit 1847 werd aangekondigd door andere ziekten of intermitterende koorts, '[l]es fièvres intermittentes offraient alors un caractère tout spécial, dans ce sens qu'à mesure, qu'elles sévissaient dans un endroit, elles se transformaient graduellement en rémittentes, continues (fièvres muqueuses), et finalement en véritable typhus'.¹⁵⁸ De invloed van malaria op het gestel van personen is dus duidelijk. Het jaarverslag 1847 geeft aan hoe arbeiders belast met het uitdiepen van kanalen last kregen van intermitterende koorts.¹⁵⁹ Vijf jaar later, in 1852, heerste malaria in september en oktober. 1383 mannen en 1121 vrouwen belandden in het Sint-Janshospitaal. Er overleden 111 mannen en 98 vrouwen.¹⁶⁰ Andere epidemische jaren voor malaria waren 1826, 1834, 1859 en 1867. In dit verband valt de zwakke gezondheidstoestand van de in Brugge gekazerneerde militairen op. In 1842 had 27,31 procent van de zieke militairen last van 'intermitterende koorts'.¹⁶¹

BESLUIT

Elk tijdperk kent zijn eigen ziekten. In Europa liep het tijdperk van de grote epidemische ziekten ten einde tegen het midden van de twintigste eeuw. Dit wil echter niet zeggen dat epidemische ziekten vandaag geen rol van belang meer kunnen spelen. Europa is nog altijd niet veilig. Om het even welk vogelgriepvirus kan zich muteren zodat het zichzelf van mens tot mens kan overdragen. Recente krantenberichten hebben het over een nieuwe vorm van tuberculose in de periferie van Europa. Deze vorm is resistent tegen elke bestaande medicatie.¹⁶²

157 I. DEVOS, 'Malaria in Vlaanderen', p. 203.

158 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1850, p. 66.

159 SAB, *jaarverslag 1847* (gemeentebld 4), p. 503.

160 SAB, *jaarverslag 1852* (gemeentebld 7).

161 Société médico-chirurgicale de Bruges, *Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges*, 1842, p. 182.

162 Deze berichten stonden in een aantal kranten op woensdag 11 oktober 2006.

Anders dan in de vroegere eeuwen staat de medische wetenschap nu veel sterker. Enkel in het geval van de pokken en malaria sorteerte de wetenschap in de negentiende eeuw enig effect. Aan vele ziekten kon door de toename van de levensstandaard (belangrijk zijn kwaliteitsvollere voeding en woningen) en de hogere mate van hygiëne een halt worden toegeroepen.

Hannes De Zutter

Watervervuiling en Industriële Revolutie Resultaten van een verkennend onderzoek in Roeselare, 1843-1914

De Industriële Revolutie geniet een grote historische belangstelling. Watervervuiling, en meer algemeen de vervuiling van ons leefmilieu, is vandaag bijzonder actueel. Maar over de combinatie van beide is veel minder inkt gevloeid. Het is immers niet haalbaar om de waterkwaliteit in de 19de eeuw te meten volgens de moderne methodes. Niettemin zijn er mogelijkheden om een inzicht te krijgen in de aard van watervervuiling in het verleden.

Er zijn wel een aantal hindernissen te nemen. Echt adequaat bronnenmateriaal is er niet en tot voor kort was er geen onderzoek beschikbaar dat historische watervervuiling vanuit een biologische invalshoek benaderde. Met dit artikel wordt voor het eerst een poging gedaan om in de bronnen heel systematisch naar concreet bewijsmateriaal te zoeken over watervervuiling. Daartoe dienden verschillende disciplines met elkaar verbonden te worden.

De keuze om het verkennende onderzoek in Roeselare te voeren vindt onder meer een verklaring in het rijke en goed toegankelijke stadsarchief.

METHODOLOGIE EN SITUERING VAN HET ONDERZOEK

Problematiek en onderzoeksmethodologie

De doelstelling van dit onderzoek¹ is nagaan in welke mate historische watervervuiling schadelijk was voor planten en dieren. Daartoe worden actuele inzichten over milieuverontreiniging toegepast op een historische werkelijkheid. De effecten van die

1 Dit artikel bundelt de belangrijkste onderzoeksresultaten uit mijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling: H. DE ZUTTER, *Watervervuiling in de negentiende eeuw (1843-1914), Verkennend onderzoek in de Roeselaarse wateren van de moderne tijd: viswaters of open riolen voor stad en industrie?*, Gent, 2005, 208 + 48p.

verontreiniging op de menselijke gezondheid komen slechts ter sprake daar waar ze belangrijke informatie kunnen geven over de vervuiling.

Dit soort onderzoek is nieuw zodat het uitwerken van een *case-study* de enige mogelijke weg is. De uitwerking gebeurt evenwel meer in de breedte dan in de diepte. Dit laat toe een breed scala aan bronnen op hun bruikbaarheid te toetsen. Deze aanpak leidt uiteindelijk tot een goed totaalbeeld over een lange periode, waarin talrijke zaken die met watervervuiling in verband kunnen worden gebracht, een plaats krijgen.

De keuze voor een efficiënte en praktisch realiseerbare methodologie is minder evident. Methodes voor onderzoek naar bodemvervuiling of specifieke watervervuilende activiteiten zijn beslist verdienstelijk (de effecten van de metaalindustrie op rivieren in Engeland bijvoorbeeld, of die van de aardappelfabrieken in het noorden van Nederland). Maar ze komen niet tegemoet aan onze ambitie om de waterproblematiek vanuit een totaalvisie te benaderen. Daarenboven ligt de beschikbaarheid van bronnen in Engeland en Nederland anders dan in Vlaanderen.²

Een proefschrift over de waterverontreiniging van de 19de-eeuwse Zenne rond Brussel³ komt nog het dichtst in de buurt. In dat onderzoek worden kwantitatieve uitspraken over watervervuiling gedaan. Dit houdt in dat de typische concrete realiteit verborgen blijft achter reeksen cijfers. Daarenboven worden deze kwantitatieve gegevens overwegend door industriële bronnen aangereikt. Deze gegevens zijn vaak erg onvolledig en werden nooit opgesteld met de bedoeling watervervuiling te rapporteren. Dit alles verklaart waarom deze studie niet laat zien wat voor de histori-

2 B. W. CLAPP, *An environmental history of Britain since the Industrial Revolution*, New York en Londen, 1994; K. J. W. OOSTHOEK, 'Watervervuiling in de Groninger Veenkoloniën, 1850-1980', in: *Tijdschrift voor ecologische geschiedenis*, 2 (1997), pp. 36-42.

3 F. ONCLINCX, *Les entreprises de blanchiment, de teinture et d'impression sur étoffes à Anderlecht, Forest et Uccle entre 1830 et 1870. Approche du problème de la pollution industrielle de la Senne et de ses affluents*, onuitgegeven verhandeling, Brussel, 1991.

sche werkelijkheid nu precies de gevolgen van de vervuiling zijn geweest.⁴

Hier wordt voor een brede aanpak geopteerd. Dit vertaalt zich in een uitgebreide reeks invalshoeken: recht (wetten en reglementen), economie, geografie, volksgezondheid, chemie en technologie. Deze zes benaderingen kunnen worden getraceerd in de bestaande literatuur. De belangrijkste doelstelling van deze *casestudy* legt de nadruk echter evenzeer op de biologische invalshoek. Omdat deze bijkomende zevende invalshoek gekoppeld wordt aan de historische en andere invalshoeken, resulteert dit in een eerste poging om in de bronnen naar heel concreet bewijsmateriaal te zoeken dat ons een beter inzicht kan geven in hoe watervervuiling vroeger om zich heen greep.

Door deze bijzonderheden en het gebrek aan een passende bestaande onderzoeksmethode, kreeg de wetenschappelijke methode die hier wordt gevolgd, vorm tijdens het onderzoeksproces zelf.

Hier wordt bewust gekozen om de weinig flexibele historische bronnen met de bril van een bioloog te lezen. De bedoeling is immers afstand te nemen van de louter antropocentrische invalshoek.⁵ De historicus moet als het ware in de huid van een dier of de schors van een boom kruipen om een ander verhaal te kunnen schrijven over historische watervervuiling dan het klassieke verhaal (i.e. de kwantitatieve geschiedschrijving) van de hoeveelheden organische of anorganische vervuiling in het water. Dit wil geenszins zeggen dat ik deze methode in zijn geheel naast mij heb neergelegd. Maar we hebben ze geïntegreerd in een ander denk kader, namelijk het concrete historische denkkader van de bestudeerde periode waarin gezocht wordt naar de directe effecten van de vervuiling op mens en natuur.

4 Voor een vermaatschappelijking van zulke realiteitenconflicten: W. A. S. CORNELIS, 'De verloedering van de Derde Wereld' (7-21) in: VIANE, T. en COMMERS, R. (eds.), *Introductie tot de studie van de Wereld-systeem analyse*, Gent, 2003, pp. 150-158.

5 In C. VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren*, Gent, 2002, spreekt de auteur op pagina 4 van "een objectiveren van subjectieve bronnen". In deze scriptie moeten de bronnen vanuit een natuurwetenschappelijke benadering gelezen worden, terwijl tegelijk wordt rekening gehouden met de historische mentaliteit in de bronnen.

Na een economische, juridische, technologische, chemische, medische en geografisch-infrastructurele benadering van de historische watervervuiling, wordt – steeds vanuit de bronnen – een poging gedaan om op basis van de resultaten vanuit deze invalshoeken, een historisch verantwoord en coherent geheel te smeden vanuit een biologisch denkkader. De non-conformistische aanpak van dit onderzoek vereist een goede contextualisering van het onderzoek zelf, een gedetailleerde bronnenkritiek, en in het bijzonder een wel doordachte begripsafbakening. De aldus ontstane onderzoeksmethode is op te delen in vier delen: 1. verkennend onderzoek van bronnen; 2. beslissen welke bronnen gebruikt zullen worden; 3. bronnenstudie; en 4. synthese van de bronnengegevens en eventueel bijkomend onderzoek.

Hopelijk wordt met deze inzichten een vruchtbare aanzet gegeven inzake methodologie voor toekomstige studies met betrekking tot historische watervervuiling.

Situering van het onderzoeksveld

Het onderzoek richt zich naar Roeselare, een kleine, landelijke stad in het hart van West-Vlaanderen, en dat voor een periode van 72 jaar, van 1843 tot 1914.

De keuze voor Roeselare is deels anekdotisch in oorsprong. Bij een verkenning van de archieven van de Provinciale Medische Commissie kwam een uitgebreid onderzoek over blauw-brood in Roeselare aan de oppervlakte⁶. De klacht die aan de grondslag van dit onderzoek lag, had betrekking op twee besmette broden die binnenin een blauwe kleur hadden. De onderzoekscommissie toonde aan dat de oorzaak lag bij de bakker die vervuild water van de Mandel gebruikte. Dit anekdotisch verhaal én de literatuurgegevens die Roeselare schetsen als een stad die een (vervuilende) economische ontwikkeling had doorgemaakt die uniek was in Vlaanderen en België, bepaalden de keuze.⁷

6 BRUGGE, Rijksarchief, *Archief van de Provinciale Medische Commissie*, officiële stukken: besluiten, brieven en verslagen, 1823-1866, nummer 14 (1843-1845), verslag van 14 oktober 1843.

7 D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging. De geschiedenis van de demografische en economische (r)evolutie van Roeselare tussen 1830-1880*, s.l., 1997, p. 95.

Het beginjaar 1843 is niet alleen het jaar van de broodbesmetting maar dit jaar valt evenzeer middenin een (economische) scharnierperiode voor Roeselare (en in ruimere zin ook gans Vlaanderen). Het slotjaar 1914 is een evidente keuze. De internationale oorlogssituatie en de oorlogsschade aan de industrie-infrastructuur maken de oorlog tot een geschikt einde van dit onderzoek.

Vooraleer de moderne, gemechaniseerde linnenindustrie haar intrede deed in Roeselare, was deze nijverheid een essentieel landelijke en familiale aangelegenheid. Roeselare was altijd een belangrijk centrum geweest voor de textielnijverheid. In 1839 telde de stad 1220 wevers en was de helft van de bevolking actief in de textielnijverheid met al haar vertakkingen en onderdelen.⁸ In deze periode telde de stad ruim 10.000 inwoners.

Eind jaren 1830, begin 1840, verschenen de eerste voorbodes van een economische ommkeer die gepaard ging met de doorbraak van nieuwe technologieën en productiemethodes. In deze periode had de mechanisering in Engeland zich in die mate doorgezet dat de internationale linnenmarkt sterk onder druk kwam te staan. Met de ineenstorting van de traditionele vlasspinnerij en linnenweverij in de jaren 1840 was de crisis compleet. Deze huisnijverheid stelde in die periode in Oost- en West-Vlaanderen één derde van de actieve bevolking tewerk.⁹ In Roeselare lag dat cijfer nog hoger.¹⁰ Deze precaire situatie had best het einde kunnen inluiden van de Roeselaarse textielnijverheid. Maar in tegenstelling tot de meeste andere Vlaamse steden verliep het in Roeselare anders. De stad telde een aantal ondernemers die risico durfden nemen en in deze crisissituatie een uitgelezen kans zagen om goede zaken te doen. Zo waren er een aantal pioniers die reeds in 1842 met mechanische garens werkten,¹¹ en aldus de basis legden voor een bloeiende moderne textielindustrie.

8 Aantal wevers in de stad: B. H. DOCHY, *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*, s.l., 1949, p. 291.

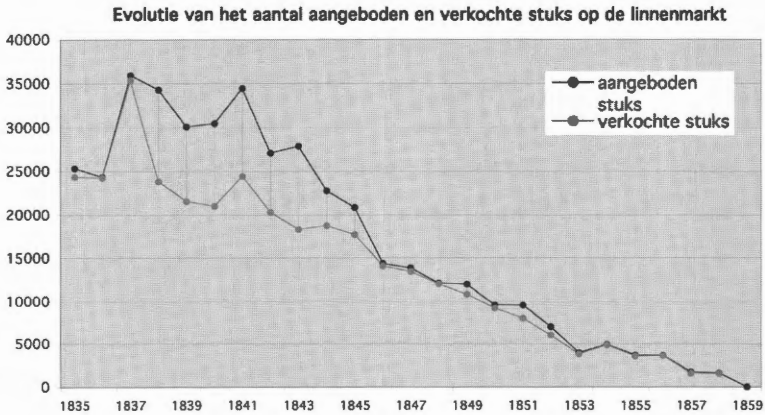
9 J. C. H. BLOM e.a., *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2001, p. 262.

10 D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging*.

11 D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging*, pp. 87-94. Enkele voorbeelden van baanbrekers: Tant-Verlinde, Soenen-Vandekerckhove, De Bruyne-Decae, Wyckhuysse, Debrouckere.

De overgang van de oude naar nieuwe productievormen in de textielindustrie wordt in de bronnen voor het eerst uitdrukkelijk vermeld in 1844.¹² Het was een onderwerp dat iedereen bezighield, maar waar de beleidsvoerders zich liever niet over uitspraken. Het duurde tot 1863, toen de Roeselaars Handelskamer besliste om vanaf heden de mechanisering van de weefnijverheid ten volle te ondersteunen, vooraleer de laatste weerstand van de oude economische orde werd gebroken.

GRAFIEK1 DE GRAFIEK TOONT DE NEERWAARTSE SPIRAAL VAN HET AANTAL AANGEBODEN EN VERKOCHTE STUKS LINNEN OP DE ROESELAARSE LINNENMARKT. MERK OP DAT DE MARKT NOG VERSCHILLENDE JAREN BLIJFT VOORTBESTAAN ALS HET MECHANISCH GEPRODUCEERDE LINNEN REEDS VOLOP DE PRODUCTEN VAN DE OUDE MARKT VERDRONGEN HEEFT (VANAF 1850 ONGEVEER)

Op deze manier onderscheidde Roeselare zich op een uitgesproken manier van de rest van Vlaanderen. Op het moment dat Vlaanderen zich in het begin van de jaren 1850 voor het grootste deel ging beperken tot het roten en zwingelen, was men in Roeselare in 1849 begonnen met mechanisch spinnen en verschenen er

12 D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging*, p. 83.

in 1854 de eerste mechanische weefgetouwen voor linnen.¹³ Toch zal de Roeselaarse handelskamer – zoals gezegd – pas negen jaar later, in 1863, het volledige belang inzien van het mechaniseren van de weefnijverheid. Tot dan was men ervan overtuigd dat het handmatig weven genoeg voordelen bood.

Toch voltrok deze evolutie naar mechanisering zich maar op kleine schaal. In 1864 bijvoorbeeld, beschikte Roeselare als actiefste centrum van Vlaanderen en België, over nauwelijks 300 mechanische weefgetouwen.¹⁴ De kern van de linnenindustrie verschoof naar het noorden van Frankrijk, waar zich een mechanische explosie voltrok. Hierdoor boette de textielindustrie in Vlaanderen vanaf 1860 aan belang in.¹⁵

Na het graven van twee, en vervolgens nog eens twee, grote waterkommen voorzag de Roeselaarse (textiel-) industrie zich van een levensader die de stad uit haar voegen zou doen barsten. Ondanks de algemene economische malaise in de jaren 1870-1880 bleef de stad economisch groeien.

Terwijl het bevolkingsaantal vóór 1850 redelijk stabiel bleef, neemt het na 1850 hand over hand toe, in het bijzonder door immigratie¹⁶. Dit resulteert in een verdubbeling van het bevolkingsaantal tussen 1843 en 1914. Roeselare illustreert zo op een Weberiaanse *idealtypische* manier de gevolgen die een industrialisering op een bevolking kan hebben.

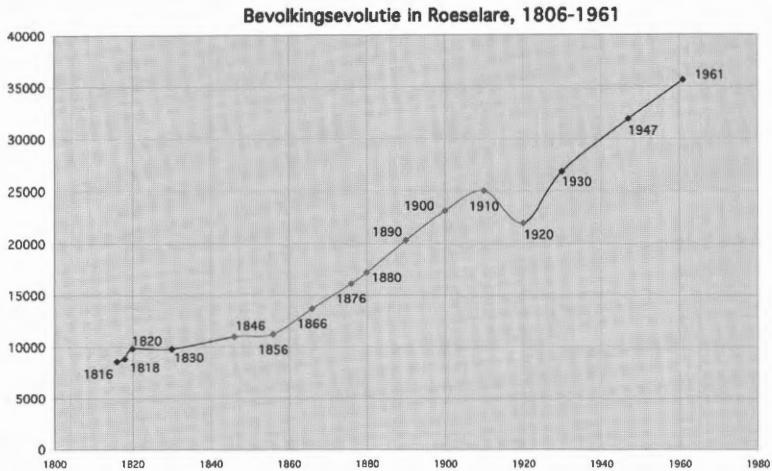
13 B. H. DOCHY, *Geschiedenis van de stad Roeselare*, p. 299. D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging*, p. 88 geeft aan dat dit de eerste waren in geheel België, en (p. 91) dat er reeds in 1852 een firma begonnen was met het mechanisch weven van inpaklinnen.

14 D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging*, p. 96. Daartegenover telde het departement Nord (Frankrijk) er 2.759, terwijl het aantal mechanische getouwen in Schotland tussen 1850 en 1862 steeg van 3.670 naar 15.762.

15 D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging*, p. 95.

16 D. DEMOEN, *Roeselare: een stad in beweging*, p. 21. Tussen 1861 en 1866 is het immigratie-overschot dubbel zo groot als het geboorte-overschot! Nadien is het geboorte-overschot weer groter, maar op het einde van de jaren 1870 is het opnieuw de immigratie die de grootste factor is in de bevolkingsgroei.

GRAFIEK 2 EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING IN ROESELARE.
 HET GRAFIEKDEEL IN HET GRIJS BEHELST DE PERIODE
 DIE IN DEZE STUDIE BESPROKEN WORDT.
 DE CONSTANT STIJGENDE CURVE NA 1856 IS BIJZONDER.

Hoewel de vooruitgangsgedachte het leven in het 19de-eeuwse stadje als nooit tevoren beheerste, gingen er reeds stemmen op die wezen op een grote vervuiling van natuur en milieu door de intensivering van de industriële productiemethodes. Deze klokkenluiders, vaak intellectuelen zoals apothekers en dokters, worden in de historische literatuur aangeduid onder de verzamelnaam van “hygiënisten”.

Zo was er in Roeselare een apotheker die zich inspande om groen in de stad te houden en pleite voor een park, midden in de stad, zoals andere steden in Vlaanderen dit al hadden voorgedaan.¹⁷ Er kwam niets van terecht. Een bekende naam die tot de hygiënisten van zijn tijd kan gerekend worden, is Guido Gezelle. Hij had als tiener vier jaar gestudeerd aan het Klein Seminarie in Roeselare, waar de Collievijverbeek in de Mandel stroomt, en kwam vier jaar

¹⁷ Enkel in het werk van John Goddeeris (*‘Roeselare: van groen naar grijs’*, in: *Mandeldal*, 1989-90) gaat, op basis van gemeentelijke briefwisseling, in enkele regels wat dieper in op de activiteiten van deze man.

later als priester-leraar naar dezelfde school terug. Uit het gedicht *De Mandelbeke* blijkt zijn afkeer voor de alsmaar toenemende natuurverloedering die de nieuwe productietechnieken met zich meebrachten.

DE SOORTEN VERVUILING

Chemische watervervuiling

Lozingswaters bevatten chemische stoffen zoals zuren, basen, zware metalen enz. Dit noemen we anorganische vervuiling. Het kan ook gaan om organische stoffen zoals plantaardig of dierlijk materiaal. In dit geval spreken we van organische vervuiling. Een derde en laatste soort vervuiling is thermische vervuiling. Hierbij wordt ogenschijnlijk ongevaarlijk warm of koud water in een waterloop geloosd.

Deze drie vormen van vervuiling worden samengebracht onder de noemer van chemische watervervuiling.

Afbeelding van een afvoerpijp die uitmondt in het Kleine Bassin (november 2003)

Fysische watervervuiling

Al te vaak echter wordt een andere maar minstens even belangrijke vorm van vervuiling over het hoofd gezien omdat ze niet onmiddellijk als vervuiling wordt aanzien. Het betreft onomkeerbare veranderingen in de fysische kwaliteit van een natuurlijke rivier of beek, waardoor de biodiversiteit van die waterloop sterk afneemt en de oorspronkelijke ecologische waarde in belangrijke mate vermindert. Het gaat om kanaliseringen, baggerwerken, de

bouw van sluzen en dammen, overwelvingen, het maaien van de oevers en andere kruidruimingswerken. Deze werkzaamheden binnen de waterhuishouding mogen dan zelden de kwaliteit van het water aantasten, hun impact op de in het water levende dierlijke en plantaardige organismen is even drastisch en vanwege hun onomkeerbaarheid vaak ingrijpender dan de lozingen van afvalwater.

OP ZOEK NAAR VERVUILING

In de wetteksten

Er zijn drie belangrijke wetgevingen die over water, of de vervuiling van water, spreken. De meest uitgebreide is de hinderwetgeving.¹⁸ De dossiers van hinderlijke en ongezonde inrichtingen zijn goed bruikbaar omdat ze voorbeelden geven van hoe de wet in de praktijk werd toegepast of zelfs niet werd toegepast. Deze dossiers zijn daarenboven bijzonder geschikt voor onderzoek door hun systematisch karakter.¹⁹

Een tweede belangrijke wetgeving is het lokale politiereglement. Dit reglement reguleert onder meer de onbevaarbare waterlopen. In Roeselare waren alle waterlopen onbevaarbaar, met uitzondering van de in 1872 gebruiksklare *Vaart*. Wegens de cruciale rol die deze beekjes speelden in de economische ontwikkeling van de stad, is deze regelgeving dan ook erg belangrijk.

Een laatste wetgeving die wat vertelt over water en vervuiling ligt verrat in de provinciale wetten op de onbevaarbare waterlopen. Maar deze is voor dit onderzoek minder belangrijk omdat ze in de werkelijkheid vaak niet veel meer was dan een systematisering van verschillende politiereglementen.²⁰

18 Dat is een wetgeving die regels vastlegt om gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde inrichtingen (GHO-inrichtingen) te mogen oprichten of behouden.

19 De hinderwetgeving legde deze systematiek bij het opstellen van de dossiers zelf op aan de lokale overheden. De bedoeling ervan was efficiënter en doeltreffender de wet te kunnen uitvoeren en de naleving ervan te kunnen controleren.

20 BRUGGE, Provinciaal Archief, *Bestuurlijk Memoriaal van de Provincie van West-Vlaanderen*, betreft het Reglement op de Onbevaar- en Onbevolbare Waterlopen, vastgesteld door de Provinciale Raad in zitting van 10 maart 1880.

In deze drie soorten wetgevingen is niets terug te vinden dat ook maar enigszins lijkt op een milieuwetgeving zoals we die vandaag kennen. Deze wetten beogen inzake watervervuiling vooral twee problemen onder controle te krijgen: ziektes zoals cholera en tyfus, en hinder die veroorzaakt wordt door economische bedrijvigheid. Er werd evenwel geen onderscheid gemaakt tussen ziektes en hinder. Hoewel ziekte en hinder niet hetzelfde zijn, vormen ze in feite de twee zijden van dezelfde munt.

Als de hinder draaglijk bleef, konden de vervuilende activiteiten in het 19de-eeuwse Roeselare ongestoord blijven doorgaan. Illustratief hiervoor zijn de wettelijk afgesproken lozingsuren *op zaterdag tussen 8 en 10u* voor alle fabrieken en ondernemingen die aan de Mandel of de Sint-Amansbeek gelegen waren.²¹ De klemtoon lag duidelijk op "hinder" beperken. Het ingenieuze afwateringssysteem waarover de stad Roeselare kon beschikken, werd dan ook voor die functie ontwikkeld. Elke week werden de vuile waters in één nacht weggespoeld zodat de geurhinder voor de bevolking tot een minimum beperkt kon worden.

De provinciale overheid, die in 1877 een wetgeving op de onbevaarbare waterlopen uitvaardigde die hinderlijke vervuiling moest tegengaan, heeft weet van deze lokale situatie in Roeselare. Het is dan ook bijzonder vreemd dat de provinciale overheid hier niet optrad en integendeel de organisatie van het Roeselaars afwateringssysteem ondersteunde.

Bij de industrieën

Het spreekt voor zich dat niet alle ondernemingen in de 19de-eeuw eeuw een gelijk aandeel hadden in de vervuiling van het Roeselaarse oppervlaktewater. Zo vervuilden weverijen minder dan een ververij, een leerlooierij of een brouwerij. Grote weverijen loosden vooral grote hoeveelheden warm condensatiewater van de stoommachines de beken in.

21 ROESELARE, Stadsarchief, *Schepencollegeverslagen*, zitting van 16 maart 1863.

Bedrijfsafbakening

De meeste ondernemingen hebben op één of andere manier water nodig vóór, tijdens of na het productieproces. Zo hebben spinnerijen water nodig om hun met stoomkracht werkende machines draaiende te houden, hebben brouwerijen (zuiver) water nodig voor de bierproductie, en hebben slagers water nodig om hun werkrumtes te reinigen.

Eenmaal deze eerste schifting is doorgevoerd, blijkt dat de meeste geselecteerde ondernemingen op één of andere manier vervuילend zijn. Het verrichten van vervuילende activiteiten geeft evenwel niet noodzakelijk aanleiding tot watervervuiling. Dit alles brengt ons voor het 19de-eeuwse Roeselare op minstens 600²² ondernemingen die water nodig hadden voor het productieproces. Daarvan waren er 493 die op één of andere manier watervervuילend waren.²³ Dat wil zeggen dat gemiddeld bijna vijf ondernemingen op zes, die water verbruiken, vervuילende activiteiten verrichtten.²⁴

In het verder verloop wordt een ongerschied gemaakt tussen de textielindustrie en de andere industrietakken. Deze opsplitsing is gebaseerd op de typische economische ontwikkeling van de stad. Daarenboven was de textielindustrie niet alleen de grootste nijverheid, maar steevast ook de grootste vervuiler. Zij komt eerst aan bod.

- 22 Het totale aantal potentieel vervuילende ondernemingen dat werd teruggevonden tussen 1843 en 1914 komt op ruim 800. Het leeuwenaandeel in dit cijfer wordt door de *Wegwijzers* geleverd, aangevuld met gegevens uit de dossiers van GHO-inrichtingen, en uit de literatuur (A. DEWEERDT, 'Het Roeselaars industriegebied nabij de Sint-Amandsbeek, het Kleine Bassin en de Ronde Kom', in: *Rollariensia*, 17 (1989-1990), pp. 75-205; *Roeselare, "het Manchester van Vlaanderen", Tentoonstelling rond de textielgeschiedenis van Roeselare*, Roeselare, 1997). Maar dit en andere totaalcijfers zijn relatief. Verscheidene van de bedrijven uit de *Wegwijzers* kunnen tweemaal voorkomen.
- 23 In deze tweede schifting werden ondernemingen met een klein stoomtuig (het gaat hier om 1 of 2 pk) zoals koffiebranderijen of cichoreifabriekjes, weggelaten wegens de geringe massa's condensatiewaters die deze stoommachines lieten afvloeien. Dit in tegenstelling tot (grote) weverijen en spinnerijen, die veel meer stoomkracht nodig hadden. De grootste groep *cleane* watergebruikers zijn de bakkers, met 21 teruggevonden dossiers.
- 24 Deze verhouding wordt eveneens teruggevonden op het totaal van 235 vervuילende ondernemingen in de dossiers van hinderlijke en ongezonde inrichtingen.

Vervuilingsgraad

De textielindustrie was verantwoordelijk voor ingrijpende wijzigingen in de materiële infrastructuur. Deze veranderingen sorteerden negatieve effecten voor het milieu, in het bijzonder voor het grondwater en de waterlopen. Het gaat hier om de fysische vervuiling van de waterlopen.

De aanleg van talrijke buizen die soms honderden meters overbruggen zorgden voor een georganiseerde verontreiniging van de oppervlaktewaters (beken, riviertjes...). Vervolgens zorgden de met afval en afvalwaters beladen teerputten erg waarschijnlijk voor een ernstige grondwaterverontreiniging. Ten slotte vernietigde het verleggen, overwelven of dempen van de oorspronkelijke waterloopjes definitief het natuurlijke karakter van deze beekjes.

Zoals hoger aangegeven manifesteerde chemische watervervuiling zich in de vorm van organische, anorganische en thermische vervuiling. Garenkokerijen en blekerijen namen het grootste deel van de organische textielvervuiling voor hun rekening, maar zij veroorzaakten ook anorganische vervuiling. De grootste anorganische vervuilers binnen de textielindustrie waren echter de ververijen. Thermische vervuiling, met name de opwarming van oppervlaktewaters, was in hoofdzaak te wijten aan koelwaters van stoommachines in vooral spinnerijen en weverijen, die via buizen in beken werden geloosd. Op meer bescheiden schaal droegen ook warme afvalwaters bij tot thermische vervuiling. Dat zijn waters die, eens ze niet langer bruikbaar waren, geloosd werden in tijdelijke reservoirs of rechtstreeks in beken. Dit kwam voor bij het garenkoken, bij een enkele fase van het bleekproces, en vooral bij talrijke processen van het verven.

Als de textielsector een voortrekkersrol heeft gespeeld in de economische modernisering van Roeselare, dan speelde zij dus evenzeer een hoofdrol in de watervervuiling

De vervuiling veroorzaakt door niet-textielbedrijven toont in hoge mate een afwijkend patroon.

In de fysische vervuiling spelen de teerputten een grote rol. Andere vormen van vervuiling zoals intensief buizenleggen of kleine kanaliseringswerken zoals bij de textielindustrie het geval was,

werden in de bronnen niet of nauwelijks aangetroffen. Deze teerputten kwamen vooral ter sprake bij de vleesverwerkende industrie (slagerijen, worstenfabriekjes...), olie- en vetmelterijen, en leerlooierijen. Deze putten dienden waterdicht gemaakt en afgedekt te worden met een sifon. Vaak gebeurde dit niet en liet ook het toezicht erop te wensen over. Dit is veelzeggend voor de laksheid van het stedelijke afvalbeleid in de 19de eeuw. Deze toestanden hadden hun weerslag op de waterkwaliteit, in het bijzonder op die van het grondwater. Op het einde van de 19de eeuw was het water van de meeste stadspompen ondrinkbaar geworden. Na de Eerste Wereldoorlog werden teerputten verboden in de stad.

Ook de chemische watervervuiling verschilt in menig opzicht van de situatie bij de textielbedrijven. Organische vervuiling kwam bij de niet-textielbedrijven het meeste voor. Dit geldt voor de talrijke brouwerijen en stokerijen, de azijnbrouwerijen, de slagerijen, de mestverwerking, en de verschillende bedrijven die zowel organisch als anorganisch afval produceerden. Er waren bovendien maar weinig ondernemingen die uitsluitend anorganisch vervuilden. Leerlooierijen, de gasfabriek, zeepziederijen, voddenwasse-rijen en de vernisproducenten produceerden naast anorganisch ook organisch afval. Het waren slechts enkele metaalverwerkende bedrijven die een quasi exclusieve anorganische afvalproductie hadden. Klachten over deze vorm van vervuiling zijn evenwel onvindbaar. De effecten van potentiële anorganische vervuiling op het waterleven waren niettemin desastreus. Onderzoek met betrekking tot Engeland toont aan dat zo'n vervuiling vaak veel ingrijpender gevolgen had dan een gemiddelde organische vervuiling.²⁵

De thermische vervuiling was minder uitgesproken dan bij de textielsector. De gasfabriek, brouwerijen en stokerijen, en natuurlijk alle ondernemingen die stoommachines gebruikten, loosden hun koelwaters. En, net zoals bij de textielindustrie, kwam daar de potentiële lozing van warme afvalwaters bij. Dit was onder meer het geval bij het leerlooien of de metaalbewerking.

25 L. E. BREEZE, *The British experience with river pollution, 1865-1876*, s.l., 1993.

In het beleid inzake waterhuishouding

Tussen 1843 en 1914 onderging de waterbeheersing in Roeselare grote veranderingen. In de eerste twee decennia, 1843-1864, waren zowel de industrie als de huishoudens aangewezen op hetzelfde water uit de drie stadsbeekjes. De vervuiling van deze beekjes zorgde voor aanhoudende spanningen. De bevolking mopperde over de stank en de onbruikbaarheid van het water als drinkwater²⁶. Vooral in de zomermaanden klaagde de industrie, met de textielindustrie op kop, over het feit dat de beekjes onzuiver én onvoldoende water leverden. Verschillende sectoren binnen de textielindustrie kwamen met elkaar in conflict. Vooral blekerijen en blauwververijen beklagden er zich over dat het afval van garnekokerijen hun waters vervuilden. De Provinciale Medische Commissie bemiddelde en gaf het advies om *par la construction de réservoirs convenables* de blauwververs en blekerijen de kans te geven om *se procurer une eau limpide et pure, la renouveler de temps en temps*. En om de drinkwaterbevoorrading van de stad te verzekeren, stelde de Commissie voor om *quelques pompes au citernes publiques* te installeren.²⁷ Grote graafwerken uit het begin van de jaren 1860 dienden een oplossing voor deze gespannen situatie bieden.

Vóór de grote waterwerken bestond het beleid inzake water-huishouding overwegend uit de controle op het naleven van de wet op de onbevaarbare waterlopen. Elke eigenaar van een stuk grond, palende aan een waterloop, diende dat deel van de waterloop te onderhouden. Goed onderhoud betekende dat er een vlotte doorstroming was van het water. Bij een slechte doorstroming dreigden beken buiten hun oevers te treden, wat schade kon veroorzaken aan landbouwgewassen op de akkerlanden.²⁸ De enige remedie tegen de toenemende vervuiling waren strenge wetten (het KB van 1849) en de controle op de naleving ervan door de politie. Maar

26 ROESELARE, Stadsarchief, *dossiers van GHO-inrichtingen*, doos 11, nummer 307.

27 BRUGGE, Rijksarchief, *Archief van de Provinciale Medische Commissie*, officiële stukken: besluiten, brieven en verslagen, 1823-1866, nummer 14 (1843-1845), verslag van 14 oktober 1843.

28 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïnteriseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossier 8a (oud inventarisnummer), brief van 24 juli 1859 en brief van 17 juli 1913 van de voorzitter van de boerengilde.

deze situatie zou versoepelen na het KB van 1863 dat samenviel met het einde van de grote graafwerken in 1864.

Waterreservoirs vanaf 1862

Het decennium van de grote werken begon in 1862 met het graven van het kanaal naar de Leie (de *Vaart*). Nog in hetzelfde jaar kwam het *Grote Bassin* (ook wel de *Mandelkom* genoemd) tot stand. Het *Kleine Bassin* volgde een jaar later, in 1863. Het *Grote en Kleine Bassin*, waterreservoirs voor de industrie én de huishoudens, waren gelegen in de respectievelijke beddingen van de Mandel en de Sint-Amandsbeek. Beide beken liepen, net als de Collievijverbeek, door het stadscentrum.

Het kanaal naar de Leie was een afzonderlijke problematiek. In zijn aanvangsfase betrof het een "intercommunale" aangelegenheid, maar het project werd al vlug een zuivere staatsaangelegenheid. Ook bij de waterreservoirs was de Belgische Staat betrokken; zo nam zij vier vijfden van de totale kosten voor haar rekening.²⁹ Het graven van de *Ronde Kom* eind jaren 1870 gebeurde zelfs integraal met staatsfinanciering. Dit laatste grote waterreservoir voorzag in water bij onverwachte watertekorten in het *Kleine Bassin*. Deze tekorten gingen samen met de explosief groeiende textielnijverheid aldaar. Met deze werken meende de stad voldoende te hebben geïnvesteerd in de plaatselijke waterhuishouding, en bijgevolg ook in de bestrijding van de waterverontreiniging.

Een efficiënte afwatering... als bestrijding van de afvalwaters

De bestrijding van de afvalwaters werd gevoerd door de vervuilde waters zo snel mogelijk uit de stad te verwijderen. Dat gebeurde bij voorkeur door de beken recht te trekken, te verbreden en uit te diepen. Het bleef evenwel niet bij deze ingrijpende verbeteringswerken. In 1882, na het afwerken van de eerste reeks belangrijke kanaliseringswerken, bleek de tijd rijp *de songer aux moyens de tenir claires les eaux dans les biefs des ruisseaux dans la traverse de notre ville et de ne pas les laisser corrompre par les eaux industrielles et les eaux ménagères des poortdyken ou fossés-collecteurs de la ville.*³⁰

29 J. GODDEERIS, 'Roeselare, van groen naar grauw'.

30 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïntariseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossiers 8b (oud inventarisnummer), gemeenteraadsverslag van 7 augustus 1882.

De oude gedachte dat de kern van een goed beleid inzake waterhuishouding een efficiënte afwatering is, bleef aldus behouden. Dit bleef zo tot in de late twintigste eeuw, toen bijna elke meter rivier was gekanaliseerd. De makkelijkste manier om een snelle afwatering te realiseren, was bijgevolg het stelselmatig ondersteunen van kanaliseringwerken. Door de vele klachten over de grote stank van de vervuilde beekwaters, liet de gemeente in 1876 een belangrijke reeks werken uitvoeren.

Zes jaar later, in 1882, werd het waterbeleid gedeeltelijk geheroriënteerd. Voortaan werden de afvalwaters ondergronds verzameld en vervolgens de stad uitgeleid. Dat maakte een rioleringssysteem noodzakelijk en in 1887 werd overgegaan tot de openbare aanbesteding voor *het maken van gemetste waterafleiders en verzamelingsputten en het uitvoeren van kalsydewerken* in bepaalde wijken van de stad.³¹ De eerste stappen naar een stedelijk rioleringsnet werden hiermee gezet. Dit vormde meteen ook de basis van het rioleringsnet dat na de Eerste Wereldoorlog werd gerealiseerd.

Het wondermiddel binnen het afvalwaterbeleid: waterbassins met sluizensysteem

Met twee bassins in de buurt van het stadscentrum beschikte Roeselare voortaan over een enorme troef. Met het water van deze reservoirs konden de vuile waters van de bedrijven stroomafwaarts, door het stadscentrum, worden weggespoeld. Uit een argumentatie van de gemeenteraad om de gouverneur te overtuigen dat er in Roeselare geen drinkwaterprobleem was, werd dit systeem toegelicht: *Le système suivi pour fournir de l'eau abondante et aussi saine que possible, consiste à nettoyer les biefs en chassant les eaux sales le samedi soir, et à ouvrir les écluses des bassins pour faire entrer les eaux claires dans les ruisseaux en ville, avant que les fabriques ne reprennent le travail le lundi matin.*³² De stad legde dus uren en dagen (zaterdagavond) vast waarop geloosd mocht worden. Eens deze lozingstijd voorbij, werden de sluisdeuren van beide bassins opengezet en spoelde het vuil, onder druk van het propere water

31 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïnteriseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossiers 8b (oud inventarisnummer), gemeenteraadsverslag van 7 augustus 1882.

32 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïnteriseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossiers 8b (oud inventarisnummer), brief van 3 juli 1886.

in de bassins, 's nachts de stad uit. Alle nieuwe waterverbeteringswerken hadden bovendien de bedoeling de doorstroom van dat vuile water zo vlot mogelijk te laten gebeuren.

De sluis bij het Klein Seminarie in maart 2004. Hier stroomt de Collevijverbeek in de Mandel. Door deze sluis kon in de negentiende eeuw het waterpeil tussen het Klein Seminarie en het Grote Bassin geregeld worden.

Om van watervervuiling af te raken, was dit systeem – en dat hadden beleidsmakers van toen goed uitgekend – een bijzonder efficiënte manier. De effecten van dit beleid op de waterlopen en de leefomgeving in het algemeen waren daarentegen nefast. Dit blijkt onder meer uit het onderzoek van het slib van de Mandel (zie verder). Hoe de situatie ook was, men kon nu zowel het waterpeil vóór als achter de sluizen regelen. De mens had opnieuw een beetje meer greep gekregen op de natuur rond hem. In het algemeen werd dit dan ook als een verbetering aanzien.

Toch bleek dit systeem al snel zwaktes te vertonen. Zo werd er clandestien geloosd in de bassins en vooral in het beekwater, stroomopwaarts van de bassins. Dit betekende een vervuiling van het reservoirwater, waar het de bedoeling was om de bassins zuiver te houden. Enkele bedrijven dienden door deze vervuiling

zelfs hun activiteiten stop te zetten. Bovendien werd er overmatige vissterfte gesignaleerd.

Verder kwam dit systeem onder druk te staan door gebrekkige zuiveringen van de afvalwaters en door lozingen die zich niet aan de afgesproken uren hielden. Het stadsbestuur beschikte over wettelijke middelen om de regelgeving te laten toepassen. Maar dit gebeurde te weinig, onder meer omdat de politie te weinig controles uitvoerde.

Uitloper: drinkwaterputten

De toenemende vervuiling zette de drinkwatervoorziening onder druk. Op aanraden van de Provinciale Medische Commissie werden stadspompen geïnstalleerd die zich bedienden van het grondwater.³³ Deze pompen konden het drinkwaterprobleem verlichten, maar voor andere activiteiten moesten andere maatregelen getroffen worden.

Door de watervervuiling in de beken en de talrijke teerputten – het resultaat van een jarenlang overheidsbeleid inzake GHO-inrichtingen – was het grondwater vervuild geraakt. Wettelijk dienden deze teerputten waterdicht te zijn, maar in de praktijk was dat zelden het geval. De Commissie rapporteert over een onderzoek in 1882 waaruit bleek dat 16 van 17 openbare bronwaterputten in Roeselare ondrinkbaar water bevatte. Sommige waarden overschreden de toenmalige richtlijnen in een veelvoud.³⁴ Een bijkomende studie naar welke normen bij dit onderzoek werden gehanteerd zou bijzonder interessant zijn. Wellicht waren vooral de vervuilde teerputten verantwoordelijk voor deze grondwatervervuiling. Na de Eerste Wereldoorlog verdwenen deze putten dan ook uit de stadskern.

Uit de stedelijke politiereglementen blijkt dat de lokale overheid zich van deze drinkwatervervuiling bewust was en aanstuurde om het regenwater in grote gemetselde putten op te vangen en dat als drinkwater te gebruiken.

33 P. PRUIM e.a., *Roeselare in oude prentkaarten*, s.l., 2000, kaart 2 en 3.

34 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïntariseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossiers 8b (oud inventarisnummer), brief van de Lokale Medische Commissie aan het stadsbestuur, 15 november 1882.

Besluit: een opvallende constante

Een opvallende constante in het stedelijke beleid inzake waterhuishouding tussen 1843 en 1914, is dat de vervuiling pas werd bestreden als er hinder mee gepaard ging en als de volksgezondheid in het gedrang kwam. Met andere woorden, de lokale overheid reageerde pas van zodra de zichtbare signalen niet langer konden worden genegeerd. De vervolgens uitgevaardigde maatregelen waren zowel direct als indirect. Directe maatregelen waren aan passingen die op het terrein gebeurden. Indirecte maatregelen daarentegen, waren bijvoorbeeld wetten en regelgevingen. De meest opvallende directe maatregelen werden zonet besproken bij de uiteenzetting van de waterreservoirs. Minder opvallende, indirecte maatregelen zijn in de wetten terug te vinden die hoger aangehaald werden. Deze regelgeving en vooral de controle op de naleving ervan zijn minstens even belangrijk dan de grote graafwerken. De klachten van fabrikanten of van vispachters die klagen over de slechte kwaliteit van het water in de bassins geven aan dat het met die naleving niet zo best gesteld was.³⁵

Opvallend is dat deze maatregelen niet de vervuiling zelf aanpakten. Reglementen droegen bij om de vervuiling aan banden te leggen, maar het probleem in de beken kreeg geen definitieve oplossing.

In het werk van de medische commissies

Medische commissies als klokkenluiders

Aan de oorsprong van de verbeteringen van de waterhuishouding lag onder meer de kritische houding van de Lokale en Provinciale Medische Commissies. In Roeselare bestond de Lokale Medische Commissie reeds vanaf 7 januari 1848.³⁶ Haar onderzoeken hadden vooral betrekking op de vuile fabriekswateren, de soms erbarmelijke hygiëne in *kleine huizekens*, en het gevaar voor ziektes door

35 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïnventariseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossier 8d (oud inventarisnummer).

36 M. DE BRUYNE, *75 jaar geneesherensyndicaat van het arrondissement Roeselare, 1897-1972*, s.l., 1972, p. 16.

stilstaande wateren (cfr. de miasmatheorie).³⁷ Het rijke archief van deze commissie, met beschrijvingen van de vervuiling en de talrijke analyses (weliswaar op basis van verouderde inzichten), laat toe de intensiteit van de watervervuiling in te schatten.

Het gemeentelijk beleid op het vlak van de waterhuishouding liep grotendeels (hoewel soms met enige vertraging) parallel met de wensen van de geneeskundige commissies. De snelle afvoer van vuile waters, de ruimtelijke scheiding van zuivere en onzuivere waters (door het graven van bassins), de wetten voor hinderlijke en ongezonde inrichtingen, in al deze aspecten van het waterbeleid waren de Provinciale en Lokale Medische Commissies uitdrukkelijk aanwezig. Voor het verlenen van vergunningen aan de GHO-inrichtingen steunde de gemeente bovendien vaak op het advies van deze commissies.

De commissies vestigden ook de aandacht op de rol van de poortdijken in de waterhuishouding. Poortdijken waren kleine huisvuilgrachtjes die tussen de huizen liepen en met hun afval uitmondden in een bestaande beek of plas.³⁸ Vaak waren deze grachtjes erg vervuild met vaste afvalstoffen waardoor een goede afloop van huis- en regenwater bemoeilijkt werd. Dit resulteerde in stilstaande waters die begonnen te rotten door het vele vooral organische huishoudelijk afval. Soms werd deze afvalberg nog vergroot door kleine bedrijfjes die in de buurt lagen en hun afvalwaters kwijt wilden. Omdat deze poortdijken zeker in de zomer broeinesten waren van ziektes, bestond één van de taken van de geneeskundige commissies er in deze toestanden in kaart te brengen en aan het stadsbestuur te rapporteren.

Het onderzoek naar ziekteverwekkende stoffen in water

De ernstige vervuiling van de waters in Roeselare en voornamelijk de sterke geurhinder die er mee gepaard ging, zetten de geneeskundige commissies aan om op zoek te gaan naar ziektever-

37 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïntariseerd archief: rek VII, sectie B, bank 5, dossiers 3 t.e.m.5 (oude inventarisnummers).

38 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïntariseerd archief: rek VII, sectie B, bank 5, dossier 5b (oud inventarisnummer), verslag van 15 augustus 1899.

wekkende stoffen. Er bleven onderzoeksverslagen bewaard uit 1843, 1872 en 1884.³⁹

In de veertig jaar tussen het eerste en laatste onderzoek, is er een methodologische evolutie merkbaar, van observatie naar analyse. In 1843 wordt een beschrijving gegeven van de kleuren en de geuren van het water, terwijl in 1884 de analyse van de chemische bestanddelen (zouten voornamelijk) de kern van het onderzoek uitmaakt. Ook in 1884 is er nog een beschrijving van de kleur of de reuk van het staal terug te vinden, maar deze staat niet langer centraal in het onderzoek. Dat had natuurlijk met de vooruitgang van de wetenschap te maken, die vooral in de jaren 1860-1870 begon met het systematisch opsporen van minerale stoffen (zouten) in het water.⁴⁰ Het jaar 1872 kan dan worden beschouwd als zo'n overgangsjaar, met een gedeeltelijke in plaats van een systematische analyse van het water in cijfers.

Welke vaststellingen werden in deze drie onderzoeken gedaan?

In 1843 hinderden de aanwezigheid van enkele stoffen in het water de activiteiten van sommige bedrijven. Stoffen zoals soda en waterstofsulfide bewijzen een anorganische vervuiling. Terzelfder tijd wordt informatie gegeven over bepaalde productieprocedures, wat helpt om een beeld te krijgen van eventuele hoeveelheden en concentraties. De beschrijving van de kleur en vooral de geur van het water verraadt veel organische vervuiling. Deze vervuiling wijst vooral in de richting van garenkokerijen.

Infrastructuurwerken zoals sluizen poogden de geurhinder die met de watervervuiling gepaard ging, draaglijker te maken. Er was een duidelijk besef dat de vervuiling op zich onvoldoende werd aangepakt.

Het verslag van 1872 opent met een beschrijving van de toestand van de wateren op de dagen dat de commissie de stad voor het nemen van de stalen had bezocht. Deze beschrijving is uniek en erg interessant omdat ze gedetailleerd weergeeft (op basis van

39 Deze onderzoeken werden alle gevoerd onder de supervisie van de Provinciale Medische Commissie.

40 C. VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren. Reacties op industriële vervuiling tijdens de 19de eeuw*, Gent, 2002, p. 60.

zintuiglijke waarneming) hoe het water er aan toe was. Er wordt bevestigd dat de industriële lozingen slecht worden gezuiverd en zeker niet gezuiverd op verven en andere anorganische stoffen. Misschien verwonderlijk is de vaststelling dat er in geen van de stalen weerzinwekkende geuren of dierlijke stoffen werden aangetroffen.

Anorganische stoffen die in het water werden gevonden zijn overwegend soda- en kalkzouten. In twee stalen kwamen abnormale hoeveelheden voor van organische stoffen en waterstofsulfide. Er werd ook een onoplosbare, zwarte restmassa in teruggevonden.

Van het onderzoek in 1884 is er nauwelijks een schriftelijk verslag. Wel wordt nu, en dit voor het eerst, een reeks cijfers beschikbaar.

TABEL 1 RESULTATEN IN GRAM VAN DE STAALMETINGEN UIT HET ONDERZOEK VAN DE PROVINCIALE MEDISCHE COMMISSIE

	stalen				
	1	2	3	4	5
Residu na verdamping één liter water	1,080	0,280	1,280	5,800	0,280
Rest na calcination	0,320	0,060	0,140	2,400	0,050
Kalkcarbonaat	0,100	0,110	0,500		0,060
Magnesiumcarbonaat	0,010	0,005	0,020		0,030
Kalksulfaat	0,500	0,010	0,020		0,020
<i>Chlorure de sodium</i>	0,106	0,071	0,542		0,086
Ijzersulfaat	0,020	0,005	0,030		0,025
Silicium, <i>aluminate</i> ...	0,024	0,019	0,028	0,200	0,019
Soda				3,200	
<i>Acide nitrique</i>	sporen	sporen	sporen		sporen
<i>Controle</i>	0,000	0,000	0,000	0,000	0,010

Deze cijfermetingen – hoe relatief ze ook zijn – zijn interessant om een indruk te krijgen van de aard van de vervuiling. Dit bewijsmateriaal geeft aan welke stoffen in het water werden geloosd, ook al zijn de gemeten stoffen zouten.⁴¹ Als de productieprocédés binnen

41 Zouten zijn samenstellingen van zuren en zware metalen. Zonder gegevens over productieprocédés kan niet worden nagegaan wat er precies werd geloosd.

de vervuilende industrieën bekend zijn, laten deze stalen toe om hypothesen te ontwikkelen over de concrete, vervuilende stoffen in het water.

INDICATOREN VOOR DE ERNST VAN DE VERVUILING

“Het water stinkt”

De gevolgen van de industriële (textiel-) revolutie voor de waterkwaliteit van drie beken die door het hart van Roeselare stroomden, waren niet te overzien. Ook ondernemers klaagden bij het stadsbestuur omdat hun productie in het gedrang kwam. Deze klachten werpen een scherp licht op deze vervuiling.

Fabrikant Constant Plaisance schreef al in 1866 enkele brieven die aangeven dat de grote waterwerken de situatie niet echt verbeterd hadden. *Ik weet niet of de Sint-Amandsbeek dient voor het ontvangen en afleiden van vervuilde waters gelijke eene opene riool of gracht, en dat eenieder zijn bedorven en vervuilde waters daarin kan storten. Het Sint-Amandswater is niet enkel blauw gekleurd, maar zwart, donkerzwart. De reden is dat het gemeentebestuur geduld gehad heeft, zoolang het zijn konde, de Sint-Amandsfabrieken hun vuil sop er te laten instorten.*⁴²

Een andere getuigenis werpt een scherp licht op de oorsprong van het vuile water: *Zy herhalen dat de St Amandsbeek aanzien wordt door het publiek als eenen portdyk van vuile en bedorvene waters; zelfs de begonne gestichten staande aan den overkant van stad, digt bye enen anderen waterloop, zien zich geoorloofd en schikken hunne gekleurde waters ook in dit beekskan te doen loopen. [...] De St Amandsbeek ontvangt het vuile water van twee portdyken, dan de vette waters van de huidvetteryen, Lenoir, Callebert & Degrendele, dan de loge of afkooksel van garens van de lynwaadfabriek St Gilles, de loge uit de fabriek Decock, de loge en gekleurde waters van de*

42 J. GODDEERIS, 'Roeselare van groen naar grauw', p. 65. Merk op dat de zinsnede "is niet enkel blauw gekleurd, maar zwart, donker zwart" nagenoeg letterlijk terugkomt in een gemeenteverslag van een reeks klachtenbrieven over de watervervuiling in hetzelfde jaar en van dezelfde klagers Plaisance & Cie.

*fabriek van de gebroeders Van Damme, en dan het verwarmd water uit de spinnerij van Mr. Ritter-DeBrouckere.*⁴³

Vissers kunnen niet langer vissen

Het stinkende, donkerblauw of zwart gekleurde water was ook een duistere hel voor vissen en het andere waterleven. Peilen naar de gezondheidstoestand van dieren en planten in de 19de eeuw is bijna ondoenbaar. Toch is er één bron erg geschikt gebleken als indicatie voor de effecten van de vervuiling op de leefomstandigheden van vissen. Het gaat om de vispachtcontracten, die bepaalden wie er de toelating had om te vissen in de drie waterbassins van de stad.⁴⁴

TABEL 2 OVERZICHT VAN DE PRIJZEN VAN DE VISPACHTCONTRACTEN IN FRANK PER JAAR EN PER WATERKOM

jaar	Grote Bassin	Kleine Bassin	Ronde Kom
1865	860	245	
1868	860		
1873	860	245	
1880	190	50	
1883	190		
1890			100
1895			120
1898	75		60
1903	125		
1908		40	
1909	85		
1911			10

Uit deze tabel komt een onmiskenbare tendens naar voor. Na de eerste twee contracten (het eerste duurde 9 jaar (3+6), het tweede 6 jaar) dalen de prijzen spectaculair. Deze dalende trend zette zich

43 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïventariseerd archief: rek VII, sectie B, bank 5, dossier 3 (oud inventarisnummer), klachtbrief van 28 mei 1866.

44 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïventariseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossier 8d (oud inventarisnummer), de vispachtcontracten 1865-1911; J. GODDEERIS, 'Roeselare, van groen naar grauw', p. 47.

ook de volgende jaren verder, met uitzondering van een lichte stijging in 1895 voor de *Ronde Kom* en een gevoeliger hoger bod in 1903 voor het *Grote Bassin*. Dit levert bijzonder grote prijsverschillen op tussen de eerste en de laatste pachtcontracten: van 860 naar 85 frank voor het *Grote Bassin*, van 100 naar 10 frank voor de *Ronde Kom*, en van 245 naar 40 frank voor het *Kleine Bassin*.

De scherpe daling van de pachtprijs heeft verscheidene redenen. In eerste instantie is er de fysische vervuiling, die hoger ter sprake kwam. Ook de onderhouds- en herstellingswerken die in de "lastvoorwaarden" van elk contract aan bod komen, speelde daarin een rol. Een voorbeeld met betrekking tot de kruidruiming en toont dit aan.

*Ik ondergeteekenden Petrus Scheldeman, pachter van den visch-vangst op den grooten waterkom, late Uer weten, dat ik mij, door het gedurig aangroeien van kruid in boven gemelden Kom, in de volstreckte onmogelijkheid vinde nog eenigen visch te kunnen vangen, en vrage dat gij de goedheid zoudet willen hebben mij te ontslaan van mijnen pacht voor het jaar 1885, en volgende jaren.*⁴⁵

Naast de fysische vervuiling was er natuurlijk ook de vervuiling van het water zelf, door allerlei organische en anorganische stoffen en koelwaters. Hoewel de waterkommen, in vergelijking met de beken in het stadscentrum, nog relatief gespaard zijn gebleven, was er wel degelijk vervuiling. Een brief van de gouverneur van de provincie West-Vlaanderen van 9 juni 1882 laat dit duidelijk verstaan:

*"De vives plaintes me sont parvenues au sujet du mauvais état de l'écoulement des eaux en votre ville. Il paraît notamment que celles du bassin et du Ruisseau St-Amand seraient corrompues par les résidus qu'elles reçoivent de plusieurs fabriques & usines."*⁴⁶

45 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïntariseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossier 8d (oud inventarisnummer), brief van 19 aug. 1885.

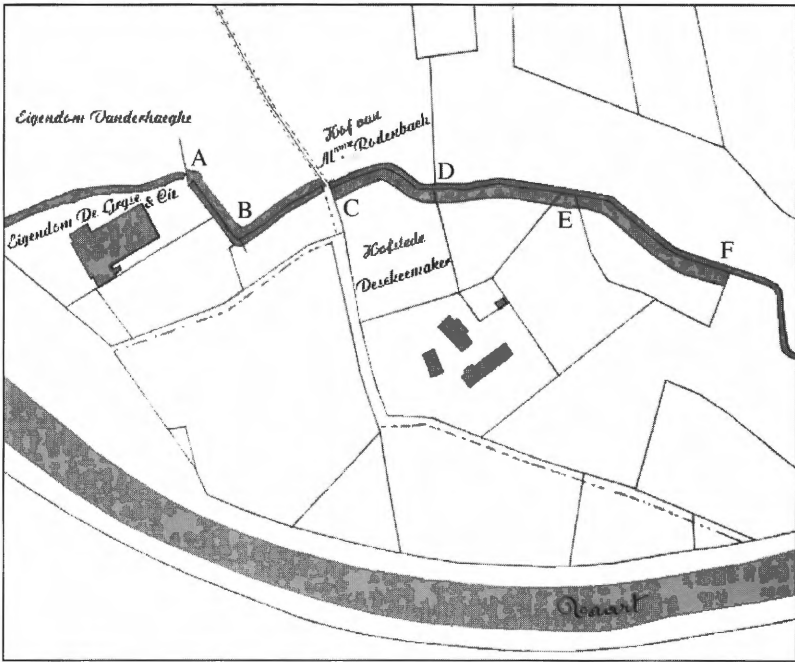
46 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geïntariseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossier, 8B.

Deze vermindering van de waterkwaliteit én de fysische vervuiling droegen naar alle waarschijnlijkheid de hoofdverantwoordelijkheid in de afname van het visbestand en de daarmee gepaard gaande daling van de prijzen van de vispachtcontracten.

Ook overbevissing kan hebben bijgedragen tot het verdwijnen van vis in de waterkommen, maar is wellicht van ondergeschikt belang. De eerste 15 jaar bleven de prijzen immers stabiel. Als overbevissing al een rol speelde, dan is dat zeker in samenhang met de vervuiling. In de briefwisseling tussen stadsbestuur en vissers komt het bepoten van de Ronde Kom met nieuwe vis ter sprake. Ook dat is een aanduiding voor de slechte leefomstandigheden voor het visbestand.

Akkers buiten de stad

Andere slachtoffers van de watervervuiling waren de boeren die akkers bewerkten langs de oevers van de beken. Eigenaars van gronden langs een onbevaarbare waterloop waren bij wet verplicht om jaarlijks de beken te baggeren en te onderhouden. Op deze manier werd het vlot afstromen van het water verzekerd. In functie van een goede afvoer van de vele afvalwaters was het belangrijk dat deze werken nauwgezet werden uitgevoerd. Het uitgegraven slib werd op de oevers gelegd.

Situering van uitgebaggerd slib langs de oevers van de Mandel (A tot F). In het midden ligt de *Hofstede Descheemaker*, links de ververij *De Gryse & Cie*, naar de originele kaart, ca. 1911

Op de kaart is het uitgegraven slib, de grijze stroken, langs de oevers duidelijk zichtbaar. De vruchtbare werking van slib was sinds lang bekend; bijgevolg werd uitgegraven slib over de akkerlanden verspreid. Dit gebeurde in het begin van de 20ste eeuw ook door landbouwer Pieter Descheemaker, met slib uit de Mandel. Daar behoorde ook slib toe dat volgens de wet op de onbevaarbare waterlopen door een aantal bedrijven diende uitgebaggerd te worden. Maar omdat slib door Descheemaker werd gebruikt om de bodem te verrijken, had hij het zelf voor die bedrijven uitgebaggerd. Eén van deze bedrijven was de ververij *De Gryse & Cie* (zie kaart). Voor zijn werk kreeg Descheemaker van de betrokken bedrijven een vergoeding van 150 frank. Al vlug bleek evenwel dat op het met slib bemeste akkerland niets meer wilde groeien. Uiteindelijk, na een jaar wachten en hopen, diende Descheemaker een klacht in

bij het stadsbestuur. Het verband met het uitgebaggerde slib werd snel gelegd en op 29 november 1911 begaf de stadsbouwmeester Denys-Carbonez zich ter plaatse *om te onderzoeken welke de minste kost zou zijn om den slechten grond weg te nemen welke op voornoemd land gelegd is geweest door het zuiveren en van dichten graven van een deel Mandelbeek, metende eene lengte van 277,00 m.*⁴⁷

CONCLUSIES

Dit onderzoek stelde zich tot doel na te gaan in welke mate historische watervervuiling schadelijk is geweest voor planten en dieren. Pasklare, eenduidige antwoorden leverde dit onderzoek niet op. De antwoorden dienen genuanceerd geformuleerd te worden: ze zijn onvolledig maar laten niettemin toe een beeld te vormen van de impact van watervervuiling op vele domeinen. De schade van industriële vervuiling voor planten en dieren werd aangetoond. De precieze graad van de schade werd niet achterhaald (in actueel onderzoek naar watervervuiling blijft zoiets evenwel ook enkel een streefdoel). Wel is duidelijk dat het visbestand decimeerde door lozingen van fabriekswateren en dat slib uit de rivierbedding van de Mandel landbouwgrond onvruchtbaar maakte. Ook werd duidelijk dat in dezelfde periode het grondwater in de binnenstad ondrinkbaar was geworden. Hieronder volgt nu een opsomming van de belangrijkste conclusies die we uit het onderzoek kunnen trekken.

Fysische vervuiling, een vervuiling van de structurele omgeving van waterlopen, was, net als in andere steden als Gent en Brugge, sterk aanwezig. In Roeselare werd deze vervuiling in hoofdzaak veroorzaakt door de het graven van vier waterkommen, door de particuliere en publieke ingrepen in het uitzicht en de loop van de beken, en door de jaarlijkse onderhoudswerken en het baggeren van deze beken.

47 ROESELARE, Stadsarchief, niet-geinventariseerd archief: rek XV, sectie B, bank 1, dossier 8b (oud inventarisnummer), verslag van 9 december 1911.

De chemische vervuiling was wellicht nog ernstiger. Het gaat om organische, anorganische en thermische vervuiling, maar in de praktijk is het niet steeds haalbaar om deze indeling aan te houden. De riviertjes bevatten zouten, zuren en basen, verfstoffen, ook wel wat organische stoffen en koelwaters van industrieën. Dit was een gevolg van lozingen door bedrijven uit zowel de textiel- als de niet-textielsector. Hoewel de precieze kwantiteit van vervuilende stoffen niet achterhaald kon worden, reiken vooral de drie onderzoeken van de Provinciale Geneeskundige Commissie in 1843, 1872 en 1884 informatie aan over de omvang van de vervuiling. Een andere indicator is het verslag van deze commissie over de vergiftiging van bijna alle pompwaters in het stadscentrum. Dit was een rechtstreeks gevolg van de grondwaterverontreiniging door afvalstoffen die via teerputten het grondwater bereikten of via de bodem in het grondwater logen. Ook het vervuilde slib van de ververij De Gryse & Cie en de sterk dalende prijzen van de vispachtcontracten vormen betekenisvolle indicatoren.

De 19de-eeuwse wetten waren inefficiënt en dus niet in staat om de vervuilende activiteiten een halt toe te roepen. Bovendien waren de wetten gericht op het welzijn van de mens. Er diende met ander woorden slechts worden opgetreden als de vervuiling hinder veroorzaakte voor mensen in de buurt van het bedrijf of in de woongebieden. Het toezicht op de naleving van deze wetgeving bleek te zwak en vormde geen hinder voor de bedrijfsactiviteiten.

Wat de industriële vervuiling betreft, waren niet alle ondernemingen even vervuilend. Binnen de textielindustrie waren ververijen en blekerijen overwegend verantwoordelijk voor chemische watervervuiling, spinnerijen en stokerijen voor thermische watervervuiling. Bij de andere industrieën waren vooral stokerijen en brouwerijen verantwoordelijk voor de organische vervuiling en leerlooierijen, het gasbedrijf en de metaalindustrie voor de anorganische vervuiling. In de niet-textielsectoren bleef de thermische vervuiling eerder beperkt. Over de huishoudelijke afvalwaters, een belangrijke bron van voornamelijk organische vervuiling, zijn er nauwelijks gegevens beschikbaar.

De meest gebruikte reinigingsstof in de woningen en fabrieken was kalk. Deze preventieve werken waren er op gericht ziektes en

epidemieën te voorkomen. Grote hoeveelheden kalk kwamen hoe dan ook in het water terecht en maakten het bijzonder basisch.

Fundamenteel in het historisch onderzoek naar vervuiling zijn de beperkte technologische middelen en wetenschappelijke inzichten van de tijdgenoot. Zo dacht men in de 19de eeuw dat, volgens de miasmatische theorie, stinkende dampen ziektes veroorzaakten. Pas op het einde van de eeuw drong het inzicht door dat bacteriën verantwoordelijk waren, maar de kennis daaromtrent bleef hoe dan ook beperkt. Ook over ziektes die door zware metalen kunnen veroorzaakt worden, was, met uitzondering van loodvergiftiging, nog weinig bekend.

Het stedelijke beleid inzake waterhuishouding was niet gericht op een bestrijding van de vervuiling, maar op een bestrijding van hinder. Het afvalwater werd niet onschadelijk gemaakt, wel zo snel mogelijk uit de stad geleid. Het beleid ter zake bestond uit drie luiken: de beheersing van het water, de voorziening van water en het wegspoelen van afvalwater. Daartoe werden in de jaren 1860 grote waterreservoirs met sluizensystemen gegraven, waardoor het waterpeil kon worden geregeld. Het lozen kon op vaste uren, waarna de sluisen van de bassins werden opengezet en het afvalwater de stad werd uitgespoeld.

De enige rechtstreekse indicator om de effecten van de vervuiling op het leefmilieu te meten, was het visbestand. Vissen verloren heel snel hun vroegere leefomgevingen. In het bassin werden ze opgehouden door een sluisensysteem en deze die de rivier opzwoommen kregen af te rekenen met vervuild beekwater.

Hoewel veel vragen onbeantwoord zijn gebleven, denken we met deze bevindingen het onderzoek inzake historische watervervuiling toch een aantal nieuwe impulsen te hebben gegeven. Dit werd in belangrijke mate mogelijk gemaakt door de brede aanpak die het onderzoek van een aantal nieuwe bronnen impliceerde. Hierdoor ontstond, in een dynamisch proces, nieuwe vraagstellingen die nieuwe inzichten geven.

Sarah Cappelle

Industrie, potentiële historische bodemverontreiniging en de haven van Zeebrugge (1895-1970)

INLEIDING¹

In het Bodemdecreet wordt bodemverontreiniging gedefinieerd als 'de aanwezigheid van stoffen of organismen, veroorzaakt door menselijke activiteiten, op of in de bodem of opstallen, die de kwaliteit van de bodem op rechtstreekse of onrechtstreekse wijze nadelig beïnvloeden of kunnen beïnvloeden'.² Bodemverontreiniging kwam later dan lucht- en waterverontreiniging in de algemene aandacht. Vanaf het begin van de jaren 1980 werd de publieke opinie evenwel bruusk wakker geschud door een aantal zeer concrete gevallen van bodemvervuiling. In de Kempen bleken in de omgeving van de zinkfabrieken te Balen, Lommel en Overpelt tuinen, landbouwpercelen en bossen gevaarlijk verontreinigd door zware metalen. De lijst van zogenaamde black points, verontreinigde en te saneren sites, groeide gestaag. Vanaf 22 februari 1995 pakt het Bodemdecreet ook de bodemverontreiniging systematisch aan. Bodemvervuiling is vooral ook een probleem van iedereen, zowel van de industrie als van de particulier.

Wanneer bij water- of luchtvervuiling de bron wordt uitgeschaald, is doorgaans relatief snel verbetering zichtbaar. De meeste vormen van bodemvervuiling blijven echter aanwezig, tot ze worden opgeruimd. Saneren blijft een moeilijke, tijdrovende en

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn verhandeling voor het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis voorgelegd aan de Universiteit Gent in het academiejaar 2003-2004 onder leiding van prof. dr. Erik Thoen: *Potentiële historische bodemverontreiniging door industriële activiteit in het gebied Zeebrugge-Dudzele-Lissewege (1895-1970)*.

2 IDE G. en ECTORS A., *Bodemverontreiniging en bodemsanering*, Antwerpen, 1996, p. 71.

vooral dure zaak. Daarom is een beleid nodig dat enerzijds de bestaande vervuiling zo efficiënt mogelijk opruimt, en dat anderzijds een verdere bodemvervuiling zo veel mogelijk tegengaat. Het bodemsaneringsdecreet van 22 februari 1995 onderscheidt dan ook nieuwe en historische bodemverontreiniging. De nieuwe bodemverontreiniging omvat alle gevallen van bodemverontreiniging die tot stand gekomen zijn na de inwerkingtreding van het decreet (29 oktober 1995). De historische vervuiling zijn alle gevallen van voor die datum

In dit artikel is de industrialisatie en potentiële bodemverontreiniging in het gebied Zeebrugge - Lissewege - Dudzele in de periode 1895-1970 aan de orde.³ Het onderzochte gebied bevat zowel de industriezone, de Zeebrugse haven als de woonkernen van Zeebrugge, Dudzele en Lissewege.

De doelstelling van dit onderzoek is proberen de aard van verontreinigingen na te gaan en de potentieel verontreinigde terreinen op kaart te lokaliseren, en dit op vooral op basis van archiefonderzoek. Belangrijk bronnenmateriaal wordt gevormd door de industrie- en handelstelling van 31 december 1910 en, in het bijzonder, de vergunningsdossiers voor gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven van Zeebrugge. In deze aanvragen zijn vooral de dossiers *de commodo et incommodo* interessant. De bijbehorende plannen en kadastrale uittreksels geven een idee van de manier waarop industriële en andere hinderlijke bedrijvigheden ruimtelijk werden georganiseerd.

De potentieel bodemverontreinigende bedrijfspgroepen worden gerangschikt op basis van de methodiek ontwikkeld door J. Nieuwkoop.⁴ Deze methode richt zich naar bedrijfspgroepen en niet naar individuele bedrijven. Achtereenvolgens komen aan bod: de oprichting en de ontwikkeling van de haven; de focus op één bedrijf, met name de cokesfabriek, als casestudie van een po-

3 Zie afbeelding 1: visuele voorstelling van de haven van Zeebrugge.

4 NIEUWKOOP J., *Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterrinen: de erfenis van anderhalve eeuw industriële ontwikkeling in Noord-Brabant*, Amsterdam, 1993, 563 p.

tentieel bodemverontreinigd terrein; een algemene synthese van de periode 1895 – 1970.

OPRICHTING EN ONTWIKKELING VAN DE HAVEN

Zeebrugge ligt tussen Knokke-Heist en Blankenberge aan de Belgische oostkust. De woonkern ontstond op het einde van de negentiende eeuw toen havenarbeiders zich met hun gezin dicht bij de havenwerken vestigden. Sinds 1899 is Zeebrugge een deelgemeente van de stad Brugge. De zeehaven bekleedt sinds 1989 de tweede plaats, na Antwerpen, onder de Belgische zeehavens.

Vanaf ongeveer 1896 breekt er een voorspoedig economische tijd aan. De Belgische economie herstelt zich, met een opleving van de binnenlandse markt, een stijging van de export en de import en het inzetten van nieuwe energiebronnen, zoals de gasmotor.⁵ Deze groei komt vooral Wallonië ten goede. Maar aan het einde van de eeuw tekent zich ook in Vlaanderen een geleidelijke opgang af: de Waalse export verloopt steeds meer over zee, en dat is goed voor de Vlaamse zeehavens. Niet enkel de export, maar ook de groeiende import is belangrijk voor de Vlaamse havens. De invoer van grondstoffen leidt in de havengebieden tot een beginnende industrialisatie.⁶ De positieve groeilijn naar het einde van de negentiende eeuw is wel erg relatief. De meeste West-Vlaamse bedrijven blijven kleinschalig produceren. Eigenlijk versnelt de ontwikkeling pas na de eeuwwisseling en ze wordt dan nog vrij vroeg en bruusk afgebroken door de Eerste Wereldoorlog.⁷

Op 11 september 1895 wordt de overeenkomst over de bouw en uitbating van de haven goedgekeurd door het Belgische Parlement. In uitvoering van de technische plannen van de ingenieurs Louis Coiseau en Jean Cousin gaan de werken voor de aanleg van de haven in de buurt van Heist van start. De Zeebrugse haven is

5 SNAUWAERT E., *1895-1995: Honderd jaar Herdersbrug. Dudzele tussen zee en Brugge*, Dudzele, 1995, 113 p.

6 BLOM J. C. H. en LAMBERTS E. (red), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2001, p. 274-275.

7 VANNIEUWENHUYSE J., *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen*, Brugge, 1999, p. 15.

in feite een kunstmatig op de kustlijn aangelegde haven. De vaargeul doorheen de bank 'Het Zand' verleent toegang tot de 'Diepe Wielingenpas'. De constructie van de haven en van het zeekanaal Brugge-Zeebrugge is in 1907 grotendeels voltooid. De haven krijgt de naam 'Zee-Brugge'.

De constructie van de haven en van het zeekanaal Brugge-Zeebrugge: vordering van de havenwerken

De plaats waar de haven van Zeebrugge werd gepland gaf een desolate aanblik: het dichtstbijgelegen huis stond op twee kilometer.⁸ Meteen worden er werkmanshuizen voor het personeel van de onderneming en schuilplaatsen opgericht.⁹ Aanvankelijk stelden veel havenarbeiders zich tevreden met houten *kambuizen*, een soort logementshuizen in de Lepelstraat, de eerste straat van Zeebrugge.¹⁰

De bevolking in Zeebrugge steeg van 927 inwoners in 1900 naar 1517 inwoners in 1910.¹¹ Deze enorme stijging komt door het feit dat de havenarbeiders en hun families zich in Zeebrugge vestigden. Op het einde van de werken weken enkel de gespecialiseerde arbeiders uit, de anderen bleven in Zeebrugge wonen.

In het eerste bouwjaar van de havenaanleg zijn er zeven vergunnings-aanvragen van Louis Coiseau en Jean Cousin. Het betreft de oprichting van een steenbakkerij in Lissewege verspreid over acht plaatsen aan de rand van de toekomstige haven, de ingebruikname van een locomobiel als krachtbron voor de machines in de steenbakkerij en van vijf stoomtoestellen.¹² In 1897 dienen Louis Coiseau en Jean Cousin zeven aanvragen in, alle voor de ingebruik-

8 BILÉ E. en TRIPS E., *Zeebrugge. Een haven in de branding*, Brugge, 1970, p. 37.

9 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1897, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad.

10 SNAUWAERT E., 1895-1995: *Honderd jaar Herdersbrug*.

11 VANNESTE O., THEYS J., en ZWAENPOEL M., *Het arrondissement Brugge. Een regionaal economische studie*, Brugge, 1961, appendix 2.

12 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom). Aanvraag voor het stoomtoestel nr 6624; voor twee stoomkranen; voor een locomotief en voor locomotief nr 340 en voor een stoomtoestel.

name van stoomtoestellen.¹³ Het daaropvolgende jaar zijn er twee baggerboten in dienst om de bedding van de vaart te graven.¹⁴ De vaart is dan al op diepte over een lengte van ongeveer vijf kilometer, namelijk vanaf de Oude Steenweg van Lissewege naar de sluizen van Heist tot aan de Steenweg van Dudzele naar het station (van Dudzele). De draaibrug van Dudzele is gebouwd en ze is opengesteld voor het verkeer sinds 1 oktober. In Zeebrugge is het deel van de havendam op het strand afgewerkt. Andere werken zijn nog volop in uitvoering.¹⁵ Vandaar opnieuw vijf aanvragen van Louis Coiseau en Jean Cousin: één voor een gecombineerde schrijnwerkerij, stoomketelfabriek, elektriciteitsfabriek, petroleum- en olieopslagplaats – de elektriciteitsfabriek op het strand werkt al sinds 1896 –, en vier voor de ingebruikname van stoomtoestellen.¹⁶

In 1899 is het deel van de golfbreker op het strand en de 'claire-voie' voltooid. De 'claire voie', een dam met doorspoelopeningen, was bedoeld om de vloedstroom te gebruiken om slibafzetting in de voorhaven tegen te gaan.¹⁷ Op 23 november 1899 bespoelt de zee voor de eerste keer de hoofdmuur van de afgewerkte zeesluis.

- 13 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom). Aanvragen voor: locomotief nr 339; voor een kraan-stoomtoestel; voor een locomobiel bestemd om een verbrijzelmachine met vijzels aan te drijven; voor een stoomtoestel; voor stoomtoestellen; voor de locomotief Weidknecht en voor stoomtoestel nr 380.
- 14 Er is 2.140.000 m³ grond uit de vaart uitgegraven. Aan weerszijden worden de oevers beschermd. Hiervoor is er negenduizend meter steenglooiing gemaakt. Dit was noodzakelijk om het uitknagen, veroorzaakt door het voorbijvaren van schepen, te verhinderen.
- 15 De brug in de havendam is in opbouw over een lengte van 85 meter. De steenglooiing om de duinen aan de westkant van de havendam te beschermen is af, net zoals de twee staketsels van de toegangsgeul tot de zeesluis. Daarnaast is ook het laag oosterhoofd van de geul al gebouwd op ongeveer 180 meter en het westerhoofd is aangelegd op 90 meter. Ten zuiden van de duinen is de geul op diepte gegraven. De steenglooiing om de oostelijke oever te beschermen is gebouwd op 350 meter. Het metselwerk van de zeesluis is opgetrokken tot vijf meter over de hele lengte van de sluis. De brug op het benedenhoofd van de sluis is af. Men is volop bezig met het ineenzetten van de brug over de spoorweg aan het bovenhoofd en met de rollende deur naar de zeekant.
- 16 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom). Aanvragen voor: een locomotief voor transporten op de werken; voor twee stoomtoestellen aan boord van de baggerboot 'La Brugeoise'; voor stoomtoestellen geïnstalleerd op een drijvende vlot van 55 ton en voor stoomtoestel-locomotief nr. 6.
- 17 STRUBBE J., *De Belgische zeehavens. Erfgoed voor morgen*, Tielt, 1987, p. 116. De tegenvallende resultaten leidden in 1929 tot de sluiting van de 'claire-voie'.

Er is dat jaar maar één aanvraag door Louis Coiseau en Jean Cousin: het betreft de naamsverandering van de sleepboot 'Hurrah' in 'Lanceloot Blondeel'. Aan boord bevinden zich stoomtoestellen.¹⁸

Het eerste schip vaart de voorhaven van Zeebrugge binnen op 24 februari 1900.¹⁹ In dat jaar zijn de zeesluis, de binnenhaven, het deel van het hoofd op het strand en de 'claire-voie' voltooid. De constructie van de golfbreker in volle zee is gestart op 20 juni.²⁰ In hetzelfde jaar vangen de graafwerken aan voor de strandkom voor visserssloepen op de oostelijke oever van de havengeul. Op het einde van dat jaar zijn de werken voor twee derden voltooid. Door Louis Coiseau en Jean Cousin zijn er drie aanvragen gedaan voor de ingebruikname van stoomtoestellen.²¹

In 1901 zijn de havengeul, de werkplaatsen, de gebouwen voor de ontginning, het sashuis en de volle dam op het strand afgewerkt. De 'claire voie' is versterkt, verhoogd en op een lengte van driehonderd meter gebracht. De zes aanvragen door Louis Coiseau en Jean Cousin richten zich opnieuw naar het gebruik van stoommachines en naar een naamsverandering van de baggerboot 'Heystoise'.²² Gedurende de volgende jaren gaan de werken goed vooruit. Eind 1903 is de weerdam al 850 meter en de kaaimuur 750 meter; er valt nog 1.105 meter te gaan.

In de loop van 1904 wordt er een nieuwe directe spoorweg Brugge-Zeebrugge gebouwd. De exploitatie van de cokesfabriek gaat over van de *Société Anonyme des Hauts Fourneaux de la Moselle*

18 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).

19 BRUGGE, *Stadsarchief*, Gemeenteblad Stad Brugge, Boekdeel nr. 44 (1900), Zitting van 24/02/1900: dit wordt op de gemeenteraadszitting van die morgen meegedeeld.

20 De fundering is gemaakt op een lengte van 75 meter en het bovenste gedeelte is gemaakt op een lengte van dertig meter in blokken van 50 ton.

21 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom). Aanvragen voor een stoomtoestel; een locomobiel en een stoomtoestel op een drijvende vlot van 55 ton.

22 De overdracht op naam van een locomobiel (geïnstalleerd aan boord van de opzuigbaggermachine 'Vlaanderen III') van Emmanuel Declodet; de ingebruikname van 2 stoomtoestellen (nrs. 714-715) aan boord van de baggerboot 'La Flamande'; een locomotief; locomotief 'Herschell' van de 'Compagnie du Chemins de Fer du Nord' en een stoomtoestel op de boot 'Amedée Visart'. BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).

naar de *Moselhütte Aktiengesellschaft*. De fabriek ontwikkelt drie batterijen met in het totaal 96 ovens. In 1903 bedraagt de totale invoer van steenkool 98.230 ton. Het lossen van de kolen van de boten gebeurt tijdelijk aan de zeesluis, later aan de loskaai van de fabriek. De tijdelijke dam die het kanaal van de achterhaven van Zeebrugge scheidt, wordt weldra doorbroken. Geregeld komen er boten met steenkool voor de cokesfabriek aan. Ze zijn dikwijls een reële last voor de werken. Het belang van deze de trafiek leidt evenwel tot een speciaal akkoord voor het lossen van de boten.

Ook het graven van een vaarwater door 'het Zand' gaat gestaag vooruit.²³ Deze werken zijn bedoeld om de rede van de haven in verbinding te stellen met het 'Groot Vaarwater der Wielingen'. De werken aan de strandkom voor visserssloepen zijn voltooid, net zoals de ontsmettingskom ten oosten van de binnenhaven. De andere infrastructuurwerken van de haven van Zeebrugge zijn grotendeels af, zoals het toegangskanaal, de zeesluis en de binnenhaven. In 1904 en 1905 blijven de aanvragen bijna beperkt tot het gebruik van stoomtoestellen. Louis Coiseau en Jean Cousin nemen er vijf in gebruik, de ondernemer Jan Vanden Cloot twee aan boord van de baggerboot 'La Brugeoise'²⁴ Van den Cloot doet in 1905 ook een aanvraag voor het transport van materialen tussen Brugge en Zeebrugge via een directe spoorlijn. In 1906 is de fundering van de havendam voltooid. De werken voor onder meer de schuilmuur, de stapelhuizen en de nodige werktuigen zijn verdergezet zodanig dat de eerste regelmatige dienst tussen Hull en Zeebrugge wordt ingehuldigd op 3 juni 1906.²⁵ Opnieuw zijn er twee aanvragen van Coiseau en Cousin voor de ingebruikname van stoomtoestellen.²⁶ De voorlopige overname van de werken heeft

23 Op 31 december 1903 was er 700 000 m³ weggenomen op een te baggeren twee miljoen m³.

24 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom). De aanvragen waren voor de locomotief nr. 892; de locomotief 'Grand Central Belge' die als treinlocomotief zal gebruikt worden en voor twee stoomtoestellen. Eén aanvraag voor een nieuwe stoomketel voor stoomlocomotief nr.7

25 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1907, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad.

26 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database

plaats op 1 september 1907. Er zijn in dit jaar van de opening van de haven nog twee aanvragen: één voor de ingebruikname van een locomobiel op de sleepboot 'Prince Albert' vanr Louis Coiseau en Jean Cousin en één van D'haille - Normand, onderaannemers van Coiseau en Cousin, voor de ingebruikname van een graafmachine.²⁷ De gezamenlijke kost van de onderneming voor het aanleggen van de havens van Brugge en Zeebrugge, en voor het zeekanaal, bedraagt 51.555.566,45 fr.²⁸ In 1907 zijn de havenwerken voltooid: de haven wordt plechtig ingehuldigd door koning Leopold II op 23 juli.

In de daaropvolgende periode (1908-1918) wordt de haven verder uitgebouwd. In 1908 is er één aanvraag van Coiseau en Cousin voor de ingebruikname van een locomotief.²⁹ In 1910 zijn er twee aanvragen van de *Société Anonyme Compagnie des Installations Maritimes*, eveneens van Louis Coiseau en Jean Cousin. Deze aanvragen hebben betrekking op de ingebruikname van een stoomtoestel aan boord van het stoomschip 'Mathilde', verbonden aan de haven van Zeebrugge, en op de ingebruikname van een graafmachine.³⁰ Ook in 1911, 1912 en 1913 zijn er nog verschillende werken in uitvoering.³¹

access op cd-rom). Aanvragen voor: de verlenging met 1 jaar van het gebruik van een locomobiel; voor een stoomtoestel aan boord van de 'tumblerbaggerboot Holland': de boot heeft een ongeval gehad en is vernietigd en men wil de stoommachine terug in gebruik nemen aan land.

- 27 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).
- 28 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1908, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad.
- 29 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).
- 30 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).
- 31 In 1911 zijn de bijgevoegde werken de kasseiwerken aan de laan van Zeebrugge naar Blankenberge. De ontworpen werken zijn het bouwen van extra sashuizen aan de zeesluis en het maken van een vissershaven ten oosten van het toegangskanaal naar de zeesluis. BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1912, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad. In 1912 zijn de werken voor het bouwen van een houten kaai in het zijdok nummer 1 van de haven van Zeebrugge voor het loodswezen aanbesteed. De ontworpen werken zijn nog steeds dezelfde van in 1911. BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1913, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad.

De economische ontwikkeling van de haven van Zeebrugge

De vergunningsdossiers voor nieuwe bedrijven geven een duidelijk beeld van de economische ontwikkeling in de provincie. Omstreeks 1895 nemen de bedrijfsaanvragen in West-Vlaanderen overal toe. Het is niet meteen duidelijk in welke mate het besluit tot de bouw van een nieuwe zeehaven hierin meespeelt.³² De exploitatie van de haven begint in 1904. Met de uitbouw en exploitatie van de haven groeit de verwachting dat nieuwe industriële activiteiten zich spoedig in de havenzone zullen komen vestigen. De periode 1907-1950 getuigt van een veelbelovende start maar evenzeer met terugvallen. De maritieme trafiek blijft teleurstellend laag (gemiddeld 200 à 250 schepen per jaar tussen 1905 en 1914). Congoschepen vinden moeilijk een retourvracht.³³ Het goederenverkeer stagneert. Dit was grotendeels te wijten aan het feit dat er tussen 1907 en 1950 door de overheid haast niet meer geïnvesteerd werd in de haven, met uitzondering van het herstellen van de oorlogsschade. Daarnaast blijft ook de maritieme toegankelijkheid van de haven beperkt. De rendabiliteit van de havenexploitatie komt zelfs in het gedrang door de enorme omvang van de aanslibbing van de voorhaven.³⁴ Bepaalde goederen zoals de bulkgoederen kolen en cokes doen het dan wel weer goed.

Langs het zeekanaal ter hoogte van Zwankendamme zijn er voor de Eerste Wereldoorlog slechts twee grote vestigingen: de cokesfabriek in 1902 en de *Société des Briquettes de Houille de Zeebrugge* in 1907. In de brikettenfabriek werken er ongeveer honderd arbeiders. De cokesfabriek (van de *Rombacher Hüttenwerke Koblenz*), de eerste industriële vestiging te Zeebrugge, telt al vlug ongeveer tweehonderd werknemers. De vestiging wordt al in het najaar van 1902 via het kanaal met rijnschepen bevoorrad.³⁵ Daarnaast

In 1913 zijn de werken voor het loodswezen uitgevoerd. De ontworpen werken zijn nog steeds dezelfde. BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1914, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad.

32 VANNIEUWENHUYSE J. (red), *Goed garen gesponnen?*, p. 14.

33 GRAY T. (red.), *Bruges and Zeebrugge*, London, Lloyd's List, 1995, op cit., p. 151.

34 STRUBBE J., *De Belgische zeehavens*, p. 116.

35 VANDERCROYSET, *Zeebrugge, een nieuwe haven voor Europa*, Brugge, 1985, p. 14.

zijn er ook nog een houtzagerij waar dertig man tewerkgesteld is, een oliefabriek waar zestig man werkt, de timmerwerven, de beginnende visserij en het werkhuis van de Zeevaartinrichtingen.³⁶ Een ondernemersfamilie uit Aalst baat de visfabriek *La Sirène* uit, gehuisvest in het gebouw dat tot dan toe als voorlopige kerk, school en woonhuis van de zusters had gediend. Dit bedrijf met ongeveer 30 arbeiders bereidt sardienen en sprout in olie, haring en makreel in witte wijn, bokking in olijfolie, 'Bismarck herring', ingelegde garnalen en zalm.

Op 31 december 1910 is er een industrie- en handelstelling.

De Eerste Wereldoorlog leidt tot een plotselinge breuk in de ontwikkeling van de Belgische economie. De industriële productie stort in elkaar. Brugge valt in Duitse handen en de haven krijgt het tijdens de oorlog hard te verduren. Zeebrugge wordt een basis voor Duitse onderzeeboten en de havenuitrusting is na de oorlog bijna volledig vernield.³⁷

De heropbouw van de haveninfrastructuur na de Eerste Wereldoorlog wordt toevertrouwd aan enkele ondernemingsfirma's. Zo krijgen de aannemers C. De Jonghe en Zoon uit Heist, Wuytack-Degand uit Gent, E. Devreese uit Oostende en G. Cousin en P. Decloedt een opdracht. Na de oorlog zijn er zes vergunningsaanvragen om de haven op te ruimen en terug op te bouwen.³⁸ In 1920 is de haven al voor een groot deel terug in orde gebracht en loopt het eerste schip de voorhaven binnen.³⁹

De bedrijvigheid wordt snel hernomen. Het algemene economische herstel na de Eerste Wereldoorlog uit zich in de vorm van technische vernieuwingen, vooral in de metaalindustrie. De haven en de kanaalzone proberen nieuwe industriële vestigingen

36 HET NIEUWSBLAD, *Bijkomende exploitatievoorwaarden voor Carcoke* (Van Hove E.), 21 april 1988.

37 VANNESTE O., THEYS J., en ZWAENPOEL M., *Het arrondissement Brugge*, p. 90.

38 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).

39 De ontworpen werken zijn het maken van een vissershaven ten oosten van het toegangskanaal (of het tijkanaal) naar de zeesluis. BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1921, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad.

aan te trekken.⁴⁰ Pas in 1927 wordt het niveau van het topjaar 1911 overschreden. De vismijn wordt in 1924 gebouwd en de *Zeebrugge Abattoirs Maritimes* (ZAM) wordt een jaar later opgericht. Er werken ongeveer driehonderd arbeiders. De fabriek van kolenbriketten langs het zeekanaal heeft de Eerste Wereldoorlog niet overleefd, maar op deze terreinen verschijnt in 1925 een glasfabriek. Het is de tweede belangrijke industriële vestiging te Zeebrugge, aanvankelijk nog als bijhuis van de *Verreries de Damprémy*. De havenwerken worden verder gezet maar vallen omstreeks 1926 stil.⁴¹ Er is een crisis op komst.

De haven kan haar rol als gangmaker van een industriële heropleving niet waar maken. De economische crisis van de jaren dertig én een crisis binnen het MBZ-management versterken de malaise. Van een welomlijnde havenpolitiek om de industriële activiteit in de haven te verhogen is er nauwelijks sprake en de participatie van het Brugse stadsbestuur wordt ook niet echt geapprecieerd. Twee prominente Bruggelingen, Pierre Vandamme (1895-1983) en Achille Van Acker (1898-1975), gaan op zoek naar een nieuw élan voor de haven. Het zijn beiden grote voorstanders van de industrialisatie van het havengebied.

Door de wereldcrisis van de jaren 1930 is er een felle inzinking, met een absoluut dieptepunt in 1932. Daarna is er een geleidelijk herstel tot 1937, vervolgens opnieuw een daling.⁴² Vanaf 1933 maakt Zeebrugge opgang als snelhaven en er wordt een bunkerstation gecreëerd. In dit jaar wordt de *NV Zeematex* opgericht. Ze beschikt over een stel tanks voor het stockeren van creosoot⁴³, suikerstroop en walvisolie. Het bunkerstation gecreëerd door Oranje Nassau gaat in 1934 over in de handen van de *Zeebrugge Coal Bunkering Station* (kolen en provisie). Drie jaar later bouwt de *Raffinaderie Belge de Petroleum* vier tanks op de Leopold II-dam. In deze jaren

40 BLOM J. C. H. en LAMBERTS E. (red), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 288.

41 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1927, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad.

42 VANNESTE O., THEYS J., en ZWAENEPOEL M., *Het arrondissement Brugge*, p. 90.

43 Creosoot is een olieachtige vloeistof door distillatie uit koolteer verkregen. Het heeft bederfwerende eigenschappen, met name voor hout.

is er een terugval in de cokesfabriek van 326 naar 256 arbeiders.⁴⁴ In 1939 bouwt de *Rizeries Anversoises* een loods voor de opslag en behandeling van rijst geïmporteerd uit het verre Oosten en komen er aan het zeekanaal tankopslagplaatsen voor petroleum van de *NV l'Alliance*. Ten slotte is er de oprichting van het metaalbedrijf *Forges de Zeebrugge*.

Intussen, in 1937, worden verschillende reglementen met betrekking tot gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen uitgevaardigd.⁴⁵ Tevens blijken inrichtingen van de tweede klasse vaak zonder vergunning te worden geëxploiteerd. Het komt de burgemeester toe om hier orde op zaken te stellen.⁴⁶ Het is alvast symptomatisch dat in de late jaren 1930 nog niet alle scheepswrakken en overblijfselen van gestrande oorlogsschepen zijn geruimd.⁴⁷

De rol van Zeebrugge tijdens de Tweede Wereldoorlog is beperkt. De luchtaanvallen van de geallieerden brengen vooral de industriële zone schade toe. Zo is een Amerikaanse raid met bommenwerpers op 28 juli 1943 verantwoordelijk voor de vernietiging van de cokesfabriek. In 1944, met de bevrijding in zicht, vernietigen de Duitsers systematisch het Zeebrugse havencomplex.

De heropbouw van de haven na de Tweede Wereldoorlog loopt tot 1951. De havenmuur en de zeesluis krijgen prioriteit, vervolgens de elektrische installaties, de waterleidingen en de spoorwegen. In de jaren 1945-1948 houden 20 aanvragen verband met heropbouwwerken.⁴⁸ Het betreft overwegend de oprichting van springstoffendepots en het uitvoeren van bergingswerken. In 1948 is er al 7.000 m³ beton afgebroken en de werken zijn nog verre van beëindigd.

44 VANNESTE O., THEYS J., en ZWAENEPOEL M., *Het arrondissement Brugge*, p. 208.

45 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1938, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad, pp. 334-335.

46 Reglementering betreffende de hinderlijk inrichtingen van de tweede klasse. BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Bestuursmemoriaal 1938, Verslag van de staat van het bestuur van West-Vlaanderen, Gegeven door de Bestendige Deputatie aan de Provinciale Raad, pp. 522-523.

47 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).

48 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Dossiers de commodo et incommodo (zie database access op cd-rom).

België kent een vlot economisch herstel. In het wereldverkeer treedt schaalvergroting op met onder meer mammoetschepen die instaan voor het vervoer van bulkgoederen (kolen, ertsen, aardolie,...). Zeebrugge past zich aan deze evolutie aan, met een verdieping van de vaargeul, uitbreiding van de kadelengete met de aanleg van een tweede havenhoofd ten oosten van de rede, en de plaatsing van brugkranen voor containers.⁴⁹

De industriële vestigingen worden steeds meer gerealiseerd in havengebieden. Dit vergemakkelijkt de invoer van grondstoffen en de afzet van eindproducten. Dit komt vooral Vlaanderen ten goede, waar de chemische en de metaalverwerkende nijverheden een sterke ontwikkeling kennen.⁵⁰ Op 2 november 1945 reeds steekt de cokesfabriek opnieuw haar ovens aan. De glasfabriek *SA Union des Verreries de Damprémy-Zeebrugge* wordt in 1945 herbouwd met een dubbele capaciteit. De *Zeebrugge Coal and Bunkering Station* herneemt haar bedrijvigheid in 1948.

De Belgische overheid maakt werk van een planmatige, regionaal gedifferentieerde economische politiek. Ze trekt buitenlandse investeringen aan, stimuleert de ontwikkeling van kernenergie, de verkeersinfrastructuur en de industriële uitbouw van de nationale havens.⁵¹ Er ontstaat een nieuwe nijverheidsstructuur. Het uitdoven van de Belgische mijnexploitatie maakt België tot een invoerland in plaats van een uitvoerland van steenkool. Voor de invoer van dit bulkgoed is een kusthaven voordelig. Tijdens de jaren 1950 bestaan de lossingen in Zeebrugge voor 58,2 procent uit kolen, en de uitvoer van de plaatselijke cokesfabriek draagt ertoe bij dat de vaste brandstoffen ook een kwart van de ladingen leveren.⁵² Pas in 1950 overtreft de zeescheepvaartbeweging opnieuw de binnenscheepvaartbeweging. De groei van het havenverkeer verloopt tegen een versneld tempo na 1955.⁵³

49 VAN HOUTTE J.A., *De geschiedenis van Brugge*, Tiel, 1982, p. 543.

50 BLOM J. C. H. en LAMBERTS E. (red), *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 305.

51 BLOM J. C. H. en LAMBERTS E. (red), *Geschiedenis van de Nederlanden*, pp. 304-305.

52 VAN HOUTTE J.A., *De geschiedenis van Brugge*, p. 544.

53 VANNESTE O., THEYS J., en ZWAENEPOEL M., *Het arrondissement Brugge*, p. 91.

Ook in de opmars van petroleum binnen de energievoorziening en de spectaculaire expansie van de petrochemie kan Zeebrugge zijn rol spelen. In deze periode worden binnen het havengebied drie groepen benzine-opslagplaatsen aangelegd. Een eerste groep bevat twaalf opslagtanks langs het kanaal te Lissewege. De opslagplaatsen aan weerszijden van de baan ter hoogte van het Isabella-vaartje, aan het kruispunt van de Baron de Maerelaan met de Kustlaan vormden een tweede groep. Als derde groep worden de tanks van de NV *Zeematex* overgenomen.⁵⁴ Eind 1953 wordt de *Société Belge de Soutage* opgericht voor de uitbating van het oliebunkerstation. In 1956 laat de oliebunkermaatschappij op de havenmuur drie nieuwe tanks monteren, de maatschappij Tameco twee melasse-tanks. Verder bouwt de Antwerpse rijstpellerij een nieuw complex⁵⁵ en ontwikkelen zich langs het kanaal nieuwe industriële activiteiten. Ook de twee traditionele bedrijven in het havengebied, de glas- en de cokesfabriek, worden uitgebreid en gemoderniseerd. In 1956 bouwt de glasfabriek op haar terreinen de grootste glasoven van Europa. Bij de opstart in 1959 telt de fabriek 2.147 arbeiders in plaats van 450 arbeiders in 1947 en 1.294 arbeiders in 1958. Daarmee wordt de glasfabriek het grootste bedrijf inzake tewerkstelling van het gehele arrondissement.⁵⁶ In 1956 installeert de cokesfabriek een nieuwe batterij van 35 ovens die twee jaar later reeds operationeel zijn. In augustus 1958 worden zelfs de werken aangevat tot het graven van een nieuw nijverheidsdok (34 hectare nijverheidsgronden) in de achterhaven. In de zelfde jaren 1950 zien de militaire instanties Zeebrugge aan als minder kwetsbaar dan de Scheldemonding en ze achten de havenmuur als een voor de marine uitstekende plaats om zeer vlug te laden, te lossen en weer af te varen. In de hoek tussen het ferrydok en het kanaal zijn de militaire inrichtingen gelegen. Snelheid bleek hier de doorslaggevende factor.

54 VANDERCRUYSET., *Zeebrugge, een nieuwe haven*, p. 20.

55 Melasse is een donkerbruine stroperige vloeistof, een bijproduct van het proces waarbij suiker wordt gemaakt. Melasse bevat ijzer, calcium, pantotheenzuur, inositol en vitamine E.

56 VANNESTE O., THEYS J., en ZWAENEPOEL M., *Het arrondissement Brugge*, p. 208.

Ook in de jaren 1960 zijn er nieuwe perspectieven voor Zeebrugge.⁵⁷ In 1960 start een investeringsprogramma voor de verdere uitbouw van de haven van Zeebrugge. Een aantal belangrijke werken worden verwezenlijkt zoals de bouw van een oostelijke afdamming en van een schiereiland in de havenrede, en een verdieping van de toegangsweg. Door deze werken stijgt het goederenverkeer spectaculair van 0,9 miljoen ton in 1961 tot 8,2 miljoen ton in 1970.⁵⁸ Tijdens de jaren 1960 triomfeert de olie definitief over de vaste brandstoffen, zowel voor industrieel als voor huishoudelijk gebruik. In 1962 komt de Amerikaanse petroleummaatschappij Sinclair naar Zeebrugge, de allereerste petroleummaatschappij die er een terminal bouwt.⁵⁹ Met de vestiging van Sinclair, en enkele jaren later van Texaco, kent de haven van Zeebrugge een groeiende energietrafiëk.

In 1967 vestigt Texaco zich inderdaad in Zeebrugge. In de achterhaven langs de westelijke oever van het Boudewijnkanaal koopt deze onderneming twintig hectaren nijverheidsgrond voor de bouw van acht tanks met een capaciteit van elk 40.000 ton ruwe petroleum.⁶⁰ Er wordt eind februari een terminal gebouwd aan de oostkaai van het westerhoofd en tevens twee pijplijnen naar de gloednieuwe raffinaderij die in Gent ingeplant zou worden. In 1967 wordt daarenboven tegen het Prins Filipisdok een elektrische centrale door de *Verenigde Energiebedrijven van het Scheldeland* ingeplant. Bestaande bedrijven vernieuwen of breiden uit (de grensslachterij ZAM), andere geven voor het eerst de voorkeur aan een vestiging in het havengebied van Zeebrugge. Het betreft onder meer de firma Merckx (synthetische lijm voor de houtindustrie), Refribel (de Belgische Rijkskoel- en Vriesdiensten) en Omnipatat (MBZ-loodsen).

In 1965 komt de containertrafiëk op, een trafiëk die steeds belangrijker wordt. Deze gunstige ontwikkelingen leiden tenslotte tot tal van ontwerpen om de haven van Zeebrugge uit te bouwen tot een

57 BASSENS J., DEMEYER F., FALLEYN W. e.a., *Brugges droom: verleden en toekomst van de haven*, Brugge, 1990, pp. 28-36.

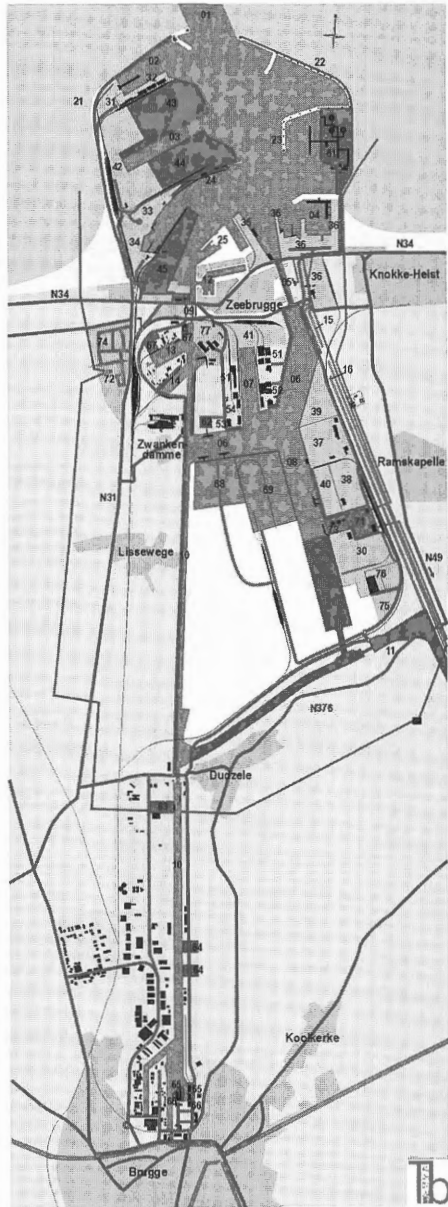
58 STRUBBE J., *De Belgische zeehavens*, p. 116.

59 VANDERCRIJSSSET., *Zeebrugge, een nieuwe haven*, p. 30; *Brugge zeehaven. Tijdschrift voor de haven*, nr. 1 (1971/72), p. 46.

60 VANDERCRIJSSSET., *Zeebrugge, een nieuwe haven*, p. 35.

PLAN VAN DE HAVEN 2002

- 01 Pas van het Zand
- 02 Wolligendok
- 03 Albert II-dok
- 04 Brittenladiok
- 05 Pierre Vandam mesluis
- 06 Verbindingsdok
- 07 Noordelijk Insteekdok
- 08 Zuidelijk Kanaaldok
- 09 Visartsklus
- 10 Boudewijnkanaal
- 11 Ontworpen Noorderkanaal
- 12 Prins Albertdok
- 13 Prins Filipsdok
- 14 Oud-Ferrydok
- 15 Leopoldkanaal (Afleringskanaal)
- 16 Schipdonkkanaal (Afleringskanaal)
- 21 Westdam
- 22 Oostdam
- 23 L.N.G.-dam
- 24 Leopold II-dam
- 25 Marinebasis
- ROLL-ON/ROLL-OFF BEHANDELING**
- 30 Toyota Terminal
- 31 C.T.O. - Hessenalte Terminal
- 32 Sea-Ro Terminal (Papier en Pulpterminal STORA)
- 33 P&O - North Sea Forties Terminal
- 34 P&O - Stena Line Terminal
- 35 Sea-Ro Terminal (Zeeveder Kaai)
- 36 Sea-Ro Terminal (Hermeskaai - Brittanialterminal - Minervaplein)
- 37 Sea-Ro Terminal (Canada-terminal)
- 38 Centre de Manutention Zeebrugge
- 39 Wallonias Wilhelmussen Terminal
- 40 Sea-Ro Terminal
- 41 C.T.O. Terminal
- 42 Ontworpen ro-ro-terminal
- CONTAINERBEHANDELING**
- 43 Ontworpen Container Terminal
- 44 Flanders Container Terminal (Seaport - Katoen Natie)
- 45 Ocean Container Terminal Hessenalte Zeebrugge
- STUKGOEDBEHANDELING**
- 51 Polyvalente terminal C.T.O.
- 52 Fruitterminal B.N.F.W. (Sea-Invest)
- 53 Flanders Cold Center (Sea-Invest)
- 54 Fruitterminal A.F.T. (Sea-Invest)
- 55 Tropicana
- BULKBEHANDELING**
- 61 L.N.G.-terminal (Fluys)
- 62 Tameco
- 63 Nieuwpoortse handolamaatschappij
- 64 Alzagrif (zand en grint terminal)
- 65 Seaport Shipping & Trading
- 66 Agence Maritime Blinne
- 67 Hanson (zand en grint terminal)
- BESCHIKBARE CONCESSIETERREINEN**
- 68 Droge bulkterminal
- 69 Bastenakentterminal
- DISTRIBUTIE (gas)**
- 71 Zeepipe-terminal (Statof)
- 72 Interconnector-terminal (Interconnector Bacczes)
- 73 Piekbanoelingsinstallatie (Fluys)
- DISTRIBUTIE (andere)**
- 74 Transportzone Zeebrugge (T.Z.Z.)
- 75 Distributiepark Zeebrugge (D.P.Z.) (Sea Park)
- 76 Bridgezone - Firezone
- 77 European Fish Centre (E.F.C.) (Zeebrugge Visveiling ZV)
- Geplande havenzone**
- Bestaande waterwegen of dolden**
- Waterwegen en dokken in uitvoering of gepland**
- Woonzones**
- Wegenis**
- Spoorwegen**
- Aardgaspijpleiding**
- Wind turbines**
- Radartoren**
- Gebouwen**
- Ro-ro installaties**
- Steigers**

1. Actueel plan van de haven van Zeebrugge.
www.portofzeebrugge.be © 2001-2007, MBZ

volwaardige diepzeehaven. Deze dromen uit de jaren zestig resulteren in een regeringsvoorstel, voorbereid door de 'Commissie Verschave'. Het eindeverslag (1969) van de commissie voorziet in de uitbouw van een grote kusthaven, te realiseren in drie fasen. In 1970 beslist de regering over te gaan tot de uitvoering van dit voorstel dat in de loop der volgende jaren echter herhaaldelijk wordt aangepast aan de gewijzigde behoeften en omstandigheden.

CASESTUDIE VAN EEN POTENTIEEL BODEMVERONTREINIGEND TERREIN: DE COKESFABRIEK

Om de bedrijfsactiviteiten in het havengebied van Zeebrugge op te sporen maakt dit onderzoek gebruik van de vergunningsdossiers voor gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven, en dan vooral de dossiers *de commodo et incommodo*. Globaal gesproken stijgt het aantal vergunningsaanvragen bij de oprichting van de haven. Er is een sterke terugval tijdens de Eerste Wereldoorlog, vervolgens opnieuw een stijging, maar onregelmatig. Een piek wordt bereikt in 1935-1936, wat wellicht verband houdt gebracht met een verscherpte controle op de bedrijven vanaf de jaren 1930. Na de crisis van de Tweede Wereldoorlog is er een duidelijke heropleving vanaf 1945.

In heel de periode zijn er in de regio 202 dossiers goedgekeurd. 31 dossiers hebben betrekking op de aanvraag om een stoommachine in gebruik te nemen, 47 op de aanvraag voor werken aan de haven en 30 op aanvragen voor springstoffen. Er zijn 75 aanvragen voor nieuwe inrichtingen, 65 voor de oprichting van nieuwe potentieel bodemverontreinigende bedrijven en 19 voor uitbreidingen, verplaatsingen en verlengingen van bestaande bedrijven. De meeste bedrijven werden in de periode 1919-1944 opgericht. Van de 135 goedgekeurde dossiers uit deze periode zijn er 86 aanvragen voor potentieel bodemverontreinigende inrichtingen en 49 voor niet potentieel bodemverontreinigende inrichtingen. Eén dossier kan verschillende aanvragen van hetzelfde bedrijf bevatten.

Aanvragen voor de havenwerken en voor de ingebruikname van stoomtoestellen zijn niet meegerekend in de tabel.

<i>Potentieel bodemverontreinigende bedrijfspgroepen</i>	Aantal dossiers
Agrarische dienstverlenende bedrijven	9
Slachterijen en vleeswarenindustrie	5
Pelsbereiderijen, bontfabrieken en bontwerkerijen	2
Lederindustrie	2
Meubelindustrie (excl. metalen meubelen)	6
Aardolieraffinaderijen	1
Aardolie- en steenkoolproductenindustrie en fabrieken van teerproducten	1
Kunstmeststoffenindustrie	1
Overige chemische productenindustrie	1
Ammoniak- of zwavelzure ammoniakfabrieken	1
Cement- en kalkindustrie) en betonwarenfabrieken	1
Glasindustrie en -bewerkingsinrichtingen	1
Gieterijen	1
Overige constructiewerkplaatsen	2
Smederijen, metaaloppervlaktebewerkingsbedrijven e.d.	1
Machine-industrie : stoomketel- en krachtwerktuigenindustrie	2
Scheepsbouw en scheepsreparatiebedrijven	5
Elektriciteitsproductiebedrijven	1
Waterleidingsbedrijven	1
Gasfabrieken	13
Tussenhandel in ertsen, metalen, minerale olieproducten en brandstoffen	1
Benzineservicestations	18
Autoreparatiebedrijven	7
Wasserijen, chemische reiniging en ververijen e.d.	1
Laad-, los- en overslagbedrijven (t.b.v. zeescheepvaart)	2
TOTAAL	86

Een casestudie laat toe dieper in te gaan op verontreinigende productiemethodes, potentieel bodemverontreinigende activiteiten en maatregelen genomen om verontreiniging te voorkomen. Dit wordt onderzocht voor de cokesfabriek van Zeebrugge. Van dit potentieel bodemverontreinigend bedrijf kan met zekerheid worden gesteld dat er bodemverontreiniging aanwezig is. Deze fabriek, de laatste cokesoven in België, werd door de Vlaamse Overheid verworven en vervolgens gesloopt. De gronden moeten nog

gesaneerd worden en een nieuwe en rendabele herbestemming krijgen.

De cokesfabriek is de eerste industriële vestiging in Zeebrugge. Op 21 april 1900 ondertekenen de *Moselhütte Aktiengesellschaft* en de *Compagnie des Installations Maritimes* een verkoopsovereenkomst van een stuk grond van 360 op 370 meter, gelegen aan het Boudewijnkanaal, dat toen nog in aanbouw was. De *Moselhütte Aktiengesellschaft* wil er een moderne cokesfabriek bouwen.⁶¹ Nog in het zelfde jaar is de eerste aanvraag, voor de bouw van de fabriek. Al vlug werken er tweehonderd mensen. De fabriek verwerkt ruwe steenkool tot cokes, door middel van droge distillatie bij hoge temperaturen.

Bodemverontreinigende stoffen die in cokesfabrieken in sterk verhoogde concentraties voorkomen zijn aromatische koolwaterstoffen, cyanides, zware metalen en pak's.⁶² Voor de onderzochte periode bleven 15 dossiers bewaard.⁶³ De cokesfabriek valt onder de potentieel bodemverontreinigende bedrijfsgroepen 'gasfabrieken', 'aardolie- en steenkoolproductenindustrie' en 'fabrieken van teerproducten' (aardolie-industrie) en 'ammoniak- of zwavelzure ammoniakfabrieken' (chemische industrie).

De oorspronkelijke vergunningsaanvraag

De oorspronkelijke vergunning op naam van de *Société Solvay et Compagnie* en van de *NV Rombacher Hüttenwerke* dateert van 1900, en beantwoordt de aanvraag voor de bouw van een fabriek door beide industriële groepen. Er worden bouwvergunningen afgeleverd voor onder meer vier batterijen van 32 ovens en voor een

61 Zie afbeelding 2.

62 LONDO H. M., *Basisboek bodem. Over verontreiniging, onderzoek en sanering van de bodem*, Utrecht, 1996, p. 27.

63 Dossiernummers: SAHautsFourneauxdelaMoselle/290803/1901, SocSolvay Cie-NVRombacherHüttenwerke/010903/1901, Moselhütte Aktien Gesellschaft/10903/1903, MoselhütteAktienGesellschaft/010903/1904, MoselhütteAktienGesellschaft/010903/1905 SociétéRombacher-Hüttenwerke/010903/1910, SociétéRombacher-Hüttenwerke/010903/1911, NVFoursàCoke/280803/1924, Cokesfabriek/280803/1924, Cokesfabriek/280803-2/1924, NVFoursàCoke/060903/1934, NVFoursàCoke/060903-2/1934, MaatschappijFoursàCoke/280803/1929, SA d'Ougrée-Marihaye-Ougrée/060903/1932, NVH.Desclee&Cie/060903/1939.

gebouw voor gasextractie (met elektrische motoren).⁶⁴ Het bedrijf beschikt over verschillende installaties. Het continu distilleren vereist de permanente aanwezigheid van twee werknemers. De fabriek heeft een oppervlakte van tien hectaren. Reeds in het jaar van 1902 bevoorraden rijnschepen de fabriek via het kanaal. De cokesoven zorgt voor een jaarlijkse productie van ongeveer 220.000 ton. Het machinepark bestaat verder uit zestien stoomketels, die gebruik maken van de warmte van de ovens, vijf gastractoren met een elektrische motor en vijf machines. Daarnaast wordt er ook ammoniaksulfaat gefabriceerd. Er is een jaarlijkse productie van 700.000 hectoliter ammoniakwater en van 3.000 ton ammoniaksulfaat. Hiervoor worden er drie distillatieapparaten en drie reservoirs voor zwavelzuur (81.000 kg) gebruikt. Verder is er ook een jaarlijkse teerfabricatie van 16.400 ton met drie distillatieapparaten. Uit het teer wordt ongeveer 3.000 ton lichte olie per jaar gedistilleerd. In de kelder van de fabriek is er een depot van ontvlambare stoffen. Er is een metalen reservoir geplaatst waar meer dan 300 liter benzine opgeslagen wordt. De elektriciteit wordt geproduceerd met dynamo's. Er is geen enkele klacht tegen de oprichting van de fabriek.

Voorwaarden voor de oprichting

De oprichting van de cokesfabriek werd afhankelijk gemaakt van een reeks voorwaarden:

- de schoorstenen van de fabriek moeten minimum 40 meter hoog zijn.
- de gebouwen waarin de lichte oliën zich bevinden zijn gebouwd uit onbrandbare materialen. Alle lokalen van de fabriek moeten voldoende geventileerd worden.
- de vloer van de koer moet ondoordringbaar gemaakt worden, met name bij de toegangen van de gebouwen waar lichte olie aanwezig is en op de plaatsen waar de oliën, zuren of andere vloeistoffen worden gemanipuleerd, die de vlug ondergrondse wateren kunnen besmetten.

64 Zie afbeelding 3.

- het gas en de stoom die verloren gaan bij de productie van ammoniaksulfaat moeten opgevangen worden en naar de schoorsteen gestuurd worden.
- de dynamo's moeten in perfecte staat gehouden worden. Het is verboden de dynamo's te plaatsen in lokalen waar er gas of kolengruis, vatbaar voor explosies, aanwezig kan zijn.
- alle andere machines die vonken kunnen veroorzaken moeten zo ontwikkeld worden dat alle gevaar uitgesloten is.

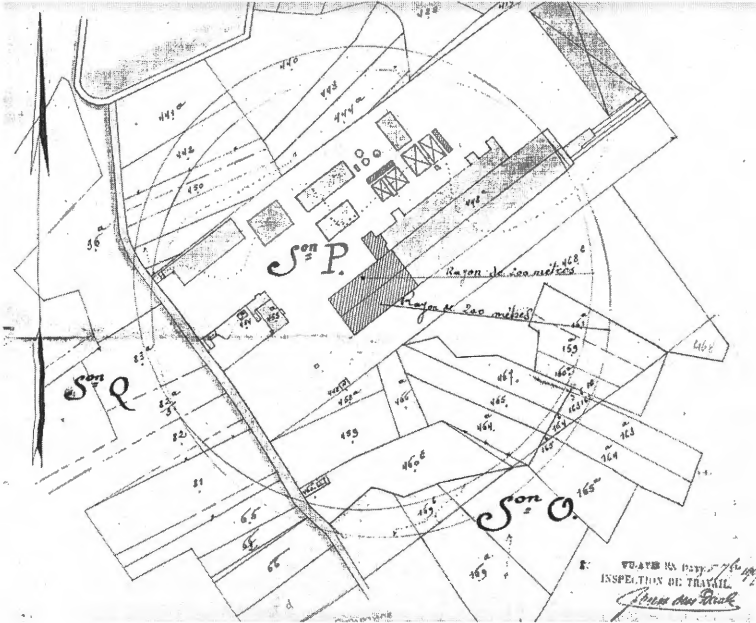
Het onderzoek de commodo et incommodo

Het onderzoek *de commodo et incommodo* resulteert in een aantal beperkende maatregelen. Van algemene aard zijn de aanbevelingen om de apparaten in goede staat te onderhouden zodat er geen ontvlambaar gas of schadelijke rook op de vegetatie neerslaat. De uitwasemingen geproduceerd door de distillatie van ammoniakgas en olie moeten verbrand en daarna afgevoerd worden door de schoorstenen van de fabriek. De schoorstenen moeten tussen de 40 en de 48 meter hoog zijn. Er mag enkel koolzuur en waterdamp uit de schoorsteen ontsnappen. De fabriek ligt op een grote afstand van de dichtste bewoning, wat maakt dat er geen ongemakken zijn voor de bevolking.⁶⁵

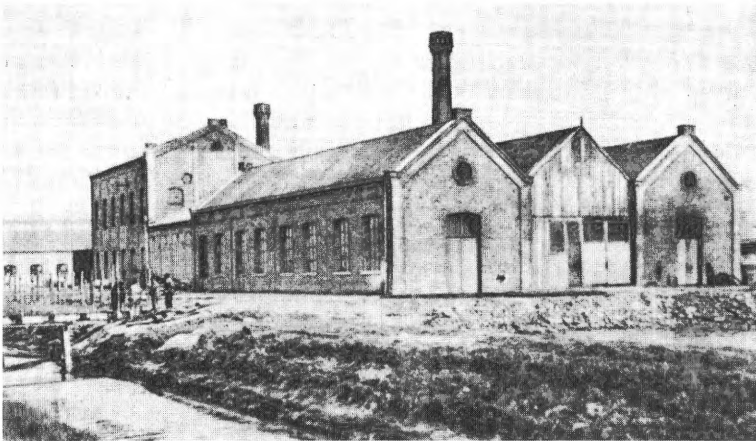
De arbeidsinspectie (8 mei 1901)

De arbeidsinspectie beslist dat het verbranden van het gas vooreer het wordt uitgestoten niet langer noodzakelijk is. De uitwasemingen worden immers afgevoerd op ten minste 40 meter hoogte. Dat zorgt voor een voldoende vermenging in de atmosfeer. Van ongemakken voor de mens kan er bijgevolg niet langer sprake zijn.

65 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Resultaten van de enquête de commodo et incommodo. Bron nr. A3-PB/1997/84w.

- 2 Ligging van de cokesfabriek.
 BRUGGE, Provinciaal Archief, Dossiers fonds derde afdeling provincie West-Vlaanderen
 (A3), kadastraal uittreksel (A3-PB/1997/84W).

- 3 De cokesfabriek, begin 20ste eeuw.
 Uit: E. Bilé en E. Trips, Zeebrugge: een haven in de branding, Brugge, 1970, p. 111.

Uitbreidingen van de oorspronkelijke aanvraag

Op 21 juni 1907 is er een uitbreiding met vijf nieuwe dynamo's om elektriciteit te produceren en met vier nieuwe stoomketels. De opgelegde voorwaarden volgen deze voor elektrische installaties uitgevaardigd door de Bestendige Deputatie (18 januari 1901) en door het Koninklijk Arrest nr. 456 (15 augustus 1901). De machines met een motor moeten afgeschermd worden door balustrades en andere veiligheidsmaatregelen. Er is geen tegenkating.

Op 20 september 1907 wordt de productie van ammoniaksulfaat en steenkoololie en het gebruik van een vierde batterij met 32 cokesovens aangevraagd. De nieuwe batterij dient in te staan voor de recuperatie van de bijproducten (teer, ammoniakwater en steenkoololie). Er is geen enkel verzet. De toestemming geldt tot 1931. Reeds in de oorspronkelijk erkenning was er sprake van vier batterijen. De vierde batterij werd dus pas later opgestart.

Op 7 februari 1908 worden de fabrieksinstallaties uitgebreid met gaszuiveringstoestellen met een maximumcapaciteit van 1200 m³ en voorzien van een gasolinemotor, gasmotoren en elektromotoren. Er is geen enkele tegenkating. De toestemming geldt tot 1931.⁶⁶

Ten slotte is er een uitbreiding met een teerdistilleerderij op 17 februari 1911.⁶⁷

Bijkomende aanvragen

Naast de uitbreidingen van de oorspronkelijke aanvraag zijn er voor de Eerste Wereldoorlog nog zes bijkomende aanvragen. In 1901 is er de aanvraag voor de ingebruikname van een locomobiel voor de constructie van de fabriek.⁶⁸ Ook de aanvoer van kolen vereist aangepast transport. In 1903 en opnieuw in 1904 en in 1905 vraagt de *Moselhütte Aktien Gesellschaft* de ingebruikname van

66 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Resultaten van de enquête de commodo et incommodo uitbreiding (B). Bron nr. A3-PB/1997/84w.

67 BRUGGE, *Provinciaal Archief*, Resultaten van de enquête de commodo et incommodo uitbreiding (A). Bron nr. A3-PB/1997/84w.

68 Door de *Société Anonyme des Hauts Fourneaux de la Moselle*.

een locomotief aan. In 1903 bedroeg de totale invoer van steenkool 98.230 ton.

De *Moselhütte Aktien Gesellschaft* heeft de exploitatie van de cokesfabriek overgenomen van de *Société Anonyme des Hauts Fourneaux de la Moselle*. Eerder gaven we aan dat de productie startte met drie batterijen met in het totaal 96 ovens. In 1905 doet het bedrijf een aanvraag tot vergroting van de bestaande opslagplaatsen. Op 16 september 1905 wordt het terrein doorverkocht aan de *Société Rombacher Hüttenwerke* die in Mülhofen in Elzas-Lotharingen een viertal hoogovens uitbaat. De jaarlijkse productiecapaciteit bedraagt op dat ogenblik 150.000 ton cokes. Aanvankelijk is het de bedoeling Engelse kolen te verwerken tot cokes en de cokes vervolgens uit te voeren naar Duitsland.⁶⁹ De *Rombacher Hüttenwerke* krijgt in 1908 een vergunning voor het bouwen van een cokessorteergebouw. In 1910 en in het daaropvolgende jaar dient zij nog twee dossiers in voor de ingebruikname van locomotieven.

Op 23 november 1914 wordt één van de grote schouwen van de cokesfabriek vernietigd door schoten van de Britse zeevloot.⁷⁰ Na de Eerste Wereldoorlog wordt de cokesfabriek, als Duits bezit, onder sekwestre geplaatst en komt ze in handen van de *SA Solvay-Piette*. Deze vennootschap sticht in 1920 de *Fours à Coke* van Zeebrugge.⁷¹ In dat jaar worden ook contracten afgesloten voor de levering van cokes met de *SA Aciéries de Rombas* (de opvolger van de *Rombacher Hüttenwerke*) en met de *SA Ougrée – Marihaye*. In 1924 worden er nog stoomketels bijgeplaatst. Er zijn twee aanvragen voor de plaatsing en ingebruikname van stoomtoestellen.

De economische crisis kan het geloof in een nieuwe toekomst voor de cokesfabriek niet aantasten. De oude cokesbatterijen zijn aan vervanging toe en in 1929 wordt een nieuwe fabriek gebouwd met

69 HET NIEUWSBLAD, *Bijkomende exploitatievoorwaarden voor Carcoke* (Van Hove E.), 21 april 1988.

70 BILÉ E. en TRIPS E., *Zeebrugge. Een haven*, p. 79.

71 HET NIEUWSBLAD, *Bijkomende exploitatievoorwaarden voor Carcoke* (Van Hove E.), 21 april 1988.

een batterij van vijftig ovens en een bijproductenafdeling.⁷² De investeringen voor vijftig nieuwe cokesovens worden gedaan door de *SA des Hauts Fournaux de la Chiers* (Longwy), de *SA d'Ougrée-Marihaye* en de *Société Lorraine des Acières de Rombas*. Reeds in 1930 gaan de nieuwe installaties in productie.

In de jaren 1930 wordt op het terrein van de cokesfabriek ook een elektrische centrale gebouwd die zowel aan de fabriek als aan het net leverde. Bovendien bouwde de firma Desclée-De Brouwer er gasretorten, waar watergas geproduceerd werd door middel van cokes en elektrische stroom. Er zijn in 1934 drie aanvragen door de *NV Fours à Coke* voor de ingebruikname van stoomtoestellen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog lijdt de fabriek bijzonder zware oorlogsschade. Op 2 november 1945 is alles hersteld en steekt de cokesfabriek opnieuw haar ovens aan. In 1956 worden er 25 nieuwe ovens gebouwd, in 1959 nog eens 35. Deze vernieuwing laat toe om de vijftig oude ovens stil te leggen.⁷³ Wanneer België in 1968 integraal op aardgas overschakelt, kan de cokesfabriek haar steenkoolgas niet meer aan het elektriciteitsnet kwijt. Dit levert zware problemen op, waarvoor oplossingen worden gezocht. Zo kan er een leveringscontract worden afgesloten met de elektrische centrale van Slijkens en, vanaf 1975, met de bedrijfselektrische centrale van UCB te Zandvoorde.⁷⁴ In 1975 fusioneert de cokesfabriek van Zeebrugge met de cokesfabrieken van *Marly Vilvoorde* en van de *Carbonisation Tertre*. Het bedrijf krijgt een nieuwe naam: *Carcoke afdeling Zeebrugge*. Cockerill Sambre is de grootste aandeelhouder.⁷⁵

In maart 1986 stelt het *Instituut voor hygiëne en epidemiologie* een onderzoek in. Aanleiding zijn klachten van inwoners van Zwanendamme en Knokke-Heist. Deze klachten over milieuhinder

72 HET NIEUWSBLAD, *Bijkomende exploitatievoorwaarden voor Carcoke* (Van Hove E.), 21 april 1988.

73 HET NIEUWSBLAD, *Bijkomende exploitatievoorwaarden voor Carcoke* (Van Hove E.), 21 april 1988.

74 Dit verhindert de fabriek niet, nu als 'NV Kooksfabriek van Zeebrugge', om publiciteit te voeren, onder meer in het tijdschrift 'Brugge Zeehaven' (1971): BEKEMANS J. (vu), *Brugge zeehaven*, p. 36.

75 Carcoke: *Société Carolorégienne de Cokéfaction*.

zijn een gevolg van hinderlijke uitwasemingen door de cokesfabriek. Het probleem van hinderlijke en mogelijk schadelijke concentraties luchtpolluent was reeds in 1982 aangetoond. Het bedrijf werd verschillende keren op de hoogte gesteld, maar nam geen maatregelen.

In 1990 doet *NV Carcoke* een aanvraag tot opslag en verwerking van teerafval. De aanvraag krijgt een ongunstig advies. Teerafval is giftig.⁷⁶ Een bedrijf dat niet in staat is zijn exploitatievoorwaarden na te leven, kan geen toelating verkrijgen om een dergelijke complexe verwerking uit te voeren. Het gevaar is te groot dat dit zou leiden tot verdere overtredingen van de emissienormen. De vraag van *Carcoke* om giftig afval op te slaan betreft eigenlijk een verzoek tot regularisatie van een stortput, aangelegd en opgevuuld sinds het begin van de twintigste eeuw. Er zijn onvoldoende gegevens gekend betreffende de uitloogbaarheid of de aanwezigheid van relevante stoffen in bodem en grondwater. De verwerking en opslag worden negatief geadviseerd; daarenboven is het dossier onvolledig. Teerafval werd als bijproduct geproduceerd vóór 1970 en zonder veel voorzorgen in een put gedumpt. Dit gebeurde zonder aangepaste maatregelen om het grondwater voor verontreiniging te vrijwaren. Teerafval bevat een hoge concentratie aan zware metalen. De verwerking van teerafval is onverenigbaar met de woonomgeving, in dit geval de woonkern Zwankendamme, in de nabijheid van de fabriek.

Milieu-analyseverslag

De fabriek belast in belangrijke mate de omgeving, en is verantwoordelijk voor de verontreiniging van lucht, water en bodem. Het onderzoek naar de algemene luchtkwaliteit in 1982 en in 1985 levert telkens een negatief advies op. Telkens wordt vastgesteld dat de verontreinigingsgraad van de lucht in het kustgebied in het algemeen lager is dan in het binnenland. Het onderzoek toont duidelijk aan dat de cokesoven een belangrijke bron voor luchtverontreiniging en geurhinder vormt. Er zijn verhoogde concentraties aan vooral zwevend stof, vluchtige koolwaterstoffen en

⁷⁶ Teerafval bevat 275 mg kwik/kg droge stof.

zwavelhoudende gasvormige pollutanten, en in mindere mate van stikstofoxiden vastgesteld. De verhoging van de concentraties en de frequentie ervan houdt verband met de frequenties van de laadoperaties en van de cokesafvoer bij de exploitatie van de cokesoven. Met beide operaties gaat rook en stofwisseling gepaard. Het onderzoek naar de aanwezigheid van polycyclische aromatische koolwaterstoffen (pak's) toont duidelijk aan dat de cokesoven aanzien kan worden als een typische bron voor de emissie van deze stoffen. De gemiddelde concentraties in de omgevingslucht zijn in Zwankendamme van een grootte-orde van 10 à 20 ng/m³ en in Blankenberge en Duinbergen van 5 à 10 ng/m³. De streefwaarde is een concentratie van 5 ng/m³. Deze grenswaarde wordt in dit gebied dus overschreden en er moeten maatregelen komen om de uitstoot van die schadelijke stoffen te verlagen.

De beide meetcampagnes, in 1982 en in 1985, duiden dus de cokesfabriek van Zeebrugge aan als een specifieke bron van luchtverontreiniging en geurhinder.⁷⁷ Bij geurverspreiding gaat het vooral om de aanwezigheid van naftaleen in concentraties hoger dan de geurdrempel. De cokesfabriek wordt bovendien aangeduid als specifieke bron voor de emissie van pak's. Een drastische verlaging van de emissie van pak's is noodzakelijk om de omgevingsconcentraties beneden de streefwaarde te houden.

In 1996 wordt de cokesfabriek definitief gesloten. De Vlaamse minister van Leefmilieu en Landbouw Vera Dua zorgt, in samenwerking met het Waalse en Brusselse gewest, voor een akkoord, dat meteen ook betrekking heeft op de sanering van de Carcoke-terreinen in Zeebrugge. Wanneer het bedrijf in 1999 in vereffening gaat, blijft een vooral met zware metalen vervuild industrieterrein achter.⁷⁸

Uiteraard was de vervuiling al ingetreden nog voor er van milieuwetgeving sprake was. Bovendien lopen de kosten van de sanering hoger op dan de waarde van de terreinen. Het akkoord houdt in dat het Vlaamse gewest het terrein verwerft voor één symbo-

77 De graad van verontreiniging is in 1985 gevoelig toegenomen ten opzichte van 1982.

78 Persmededeling verspreid door de Vlaamse Regering.

lische euro en vervolgens instaat voor de kosten van de sanering. Het terrein in Zeebrugge ligt in het havengebied en is nu ongeveer vijftien hectaren groot. De waarde van het terrein wordt geschat op 3,1 miljoen euro. De Vlaamse afvalstoffenmaatschappij OVAM wordt eigenaar van de gronden en kan die na sanering opnieuw verkopen. De saneringskosten worden geraamd op 27,5 tot 36,1 miljoen euro naargelang de gekozen saneringsvariant.

POTENTIEEL BODEMVERONTREINIGENDE BEDRIJVEN

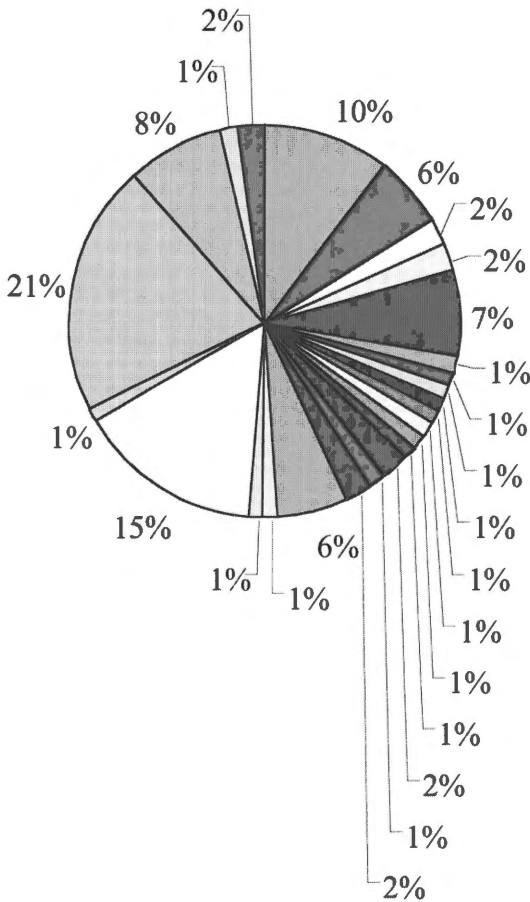
Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw verhuisden de bedrijven geleidelijk van het centrum naar de rand van de stad. Industrierterreinen buiten de stad is een fenomeen dat vanaf het midden van de twintigste eeuw veld wint. In gebieden met een geringe bevolkingsdichtheid is de kans op bezwaren door omwonenden immers aanzienlijk kleiner. Bezwaren van de overheid en de bevolking leveren ontegenzeggelijk een inzicht op inzake veiligheid en hinder door industrie. Een andere benadering bestaat uit een onderzoek van de goedgekeurde aanvragen.⁷⁹

Heel wat bedrijven in de regio Zeebrugge-Dudzele-Lissewege, opgericht in de jaren 1895-1970, zijn potentieel bodemverontreinigend. De onderzoeken *de commodo et incommodo* houden, naarmate de aanvraag voor de oprichting van een bedrijf recenter wordt, steeds meer rekening met de inplanting van de bedrijven en met de mogelijke hinder die de bedrijven kunnen veroorzaken. Al bij al zijn er weinig klachten tegen bedrijven. Dit heeft te maken met het feit dat de meeste bedrijven die hinder zouden kunnen veroorzaken ingeplant zijn in nijverheidszones of in zones waar de bevolkingsgraad laag is.

Er zijn 65 potentieel bodemverontreinigende bedrijven opgericht in de regio Zeebrugge-Lissewege-Dudzele in de periode 1895-1970. Vooral in de zone aan de Lisseweegse Steenweg, aan het goederenstation van Zeebrugge, zijn er veel potentieel bodem-

79 VAN DEN EECHOUT P. en VANTHEMSCHE G. (red), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, VUB PRESS, 2001, p. 96.

Potentieel bodemverontreinigende bedrijfspgroepen

- Agrarische dienstverlenende bedrijven
- Slachterijen en vleeswarenindustrie
- Pelsbereiderijen, bontfabrieken en bontwerkerijen
- Lederindustrie
- Meubelindustrie (excl. metalen meubelen)
- Aardolieaffinaderijen
- Aardolie- en steenkoolproductenindustrie en fabrieken van teerproducten
- Kunstmeststoffenindustrie
- Overige chemische productenindustrie
- Ammoniak- of zwavelzure ammoniakfabrieken
- Cement- en kalkindustrie en betonwarenfabrieken
- Glasindustrie en -bewerkingsinrichtingen
- Gieterijen
- Overige constructiewerkplaatsen
- Smederijen, metaaloppervlaktebewerkingsbedrijven e.d.
- Machine-industrie: Stoomketel- en krachtwerktuigenindustrie
- Scheepsbouw en scheepsreparatiebedrijven
- Elektriciteitsproductiebedrijven
- Waterleidingsbedrijven
- Gasfabrieken
- Tussenhandel in erten, metalen, minerale olieproducten en brandstoffen
- Benzineservicestations
- Autoreparatiebedrijven
- Wasserijen, chemische reiniging en ververijen e.d.
- Laad-, los- en overslagbedrijven (t.b.v. zeescheepvaart)

verontreinigende bedrijven actief geweest. Op het terrein van de cokesfabriek is er zeker bodemverontreiniging aanwezig.

Het decreet betreffende bodemsanering maakt een fundamenteel onderscheid tussen de verontreiniging die tot stand kwam na het in werking treden van het decreet op 29 oktober 1995 en historische verontreiniging die dateert van voor deze datum. Bij historische verontreiniging wordt er enkel gesaneerd bij een ernstige bedreiging. Dit geldt bijvoorbeeld voor de cokesfabriek. De potentieel bodemverontreinigende bedrijven die procentueel gezien het meest voorkomen in de dossiers van de regio zijn benzineservicestations, gasfabrieken, agrarisch dienstverlenende bedrijven en autoreparatiebedrijven.

Tegen alle verwachtingen in komt in 1895-1918 de industrialisatie maar moeilijk op gang. In die periode wordt er tegen geen enkel bedrijf een klacht ingediend wegens hinder. Waarschijnlijk heeft dit veel te maken met het feit dat de streek nog weinig bewoond was. Daarenboven werkten de meeste inwoners op de werven van de haven of in deze bedrijven. Hoger gaven we aan dat in deze periode slechts twee grote bedrijven zich langs het kanaal vestigen, met name de cokesfabriek en de *Société des Briquettes de Houille de Zeebrugge*. Van het laatstgenoemde bedrijf zijn er twee aanvraagdossiers uit 1907, het jaar van de oprichting van de fabriek. Telkens gaat het om het gebruik van een locomotief. De aanvraag voor de oprichting van het bedrijf kwamen we niet op het spoor. Deze fabriek overleeft de Eerste Wereldoorlog niet. In 1925 wordt op dit terrein een glasfabriek opgericht. Deze fabriek is wel potentieel bodemverontreinigend.

In de periode 1919-1944 zien heel wat nieuwe reglementeringen het licht, of worden de bestaande aangepast. Ook het toezicht op de inrichtingen verscherpt. Het literatuuronderzoek leverde verschillende bedrijven op waar voor de oprichting geen vergunningsaanvraag bekend is. Potentieel verontreinigende bedrijven in deze periode opgericht zijn onder meer de *Zeebrugge Abattoirs Maritimes* (ZAM), de glasfabriek (*Union des Verreries Mecaniques Belges Division XVII*), het metaalbedrijf *Forges de Zeebrugge* en de

NV Zeematex. Dit laatste bedrijf beschikt over een stel tanks voor het stockeren van creosoot, suikerstroop en walvisolie.

In deze periode worden 94 dossiers goedgekeurd, geen enkele aanvraag wordt geweigerd. 17 dossiers betreffen de aanvraag om een stoommachine in gebruik te nemen, er zijn twee aanvragen voor werken aan de haven en vijf aanvragen voor springstoffen. Er zijn aanvragen voor 51 potentieel bodemverontreinigende inrichtingen, waarvan er 48 betrekking hebben op nieuwe bedrijven..

Het aantal klachten is gering. Tegen elf bedrijven wordt een klacht ingediend, alle in de periode 1926 - 1946. Ze gaan uit van buurtbewoners (4), eigenaars van woningen of gronden in de buurt (4), de Boerengilde van Lissewege (1), de Watering van de Eiesluis (1) en het gemeentebestuur van Dudzele (1). Deze klachten hebben betrekking op waterverontreiniging, geurhinder, waardevermindering van het eigendom, radio- en lichtstoornissen, schade en overlast, en ongevallen en ontploffingsgevaar. Er zijn maar enkele van deze klachten gericht tegen potentieel bodemverontreinigende bedrijven, namelijk de klachten tegen een leerlooierij, tegen een garage, tegen de benzinedepots en tegen het zuiveringsstation voor rioolwater.

De dossiers laten weinig los over bodemverontreiniging. Dit geeft eens te meer aan dat deze vorm van milieuhinder een actueel thema is. Bodemvervuiling, meestal een lokale vorm van verontreiniging, is inderdaad later dan lucht- en waterverontreiniging onder de algemene aandacht is gekomen. Op het einde van de jaren 1940 begint een klein aantal wetenschappers en politici zich zorgen te maken over de toenemende bodem- en waterverontreiniging als gevolg van de industrialisatie. Maar pas later, in België vanaf de jaren 1980, wordt de publieke opinie zich bewust van de problematiek. Op dat ogenblik beschikt Vlaanderen nog niet over een duidelijke wetgeving. De aanpak van bodem- en grondwaterverontreiniging komt pas in de tweede helft van de jaren tachtig aan de orde. Een eerste aanzet voor een consequente beleidsstrategie werd gegeven door het 'Afwalstoffenplan 1991-1995'. Op juridisch vlak dienen er zich evenwel verschillende problemen aan, waar-

door een curatieve aanpak van de verontreiniging zeer moeilijk wordt. Uiteindelijk komt het decreet betreffende de bodemsanering hieraan tegemoet door de invoering van een decretale verplichting tot het uitvoeren van een oriënterend bodemonderzoek en een duidelijke omschrijving van de saneringsplicht.

Dit decreet onderscheidt nieuwe en historische bodem-verontreiniging. De nieuwe bodemvervuiling omvat, zoals eerder aangehaald, alle gevallen van bodemverontreiniging die tot stand gekomen zijn na de inwerkingtreding van het decreet (29 oktober 1995). Alle gevallen voor die datum worden als historische vervuiling benaderd. Gezien nieuwe verontreiniging in principe voorkomen kan worden, wordt deze vorm van vervuiling strenger beoordeeld dan historische vervuiling. De opdeling houdt als het ware de aanvaarding in van de bodemverontreiniging door vroegere bedrijfsactiviteiten. Historische verontreiniging wordt dan gezien als een gevolg van het toenmalige gebrek aan kennis terzake. De houding ten opzichte van nieuwe verontreiniging is anders. Ze wordt behandeld als de bodemkwaliteitsdoelstelling wordt overschreden en er wordt aangedrongen op een doorgedreven preventief beleid.

Boekbesprekingen

Raymond VAN UYTVEN

Mens en dier in de middeleeuwen

Professor Van Uytven heeft heel zijn carrière lang een bijzonder ruime belangstelling voor 'de mens' aan de dag gelegd. Hij was in vele opzichten een van de eersten binnen ons taalgebied om de blik op de middeleeuwen te verleggen van feiten en instellingen naar het 'echte leven', een mengeling van mentaliteitsgeschiedenis en geschiedenis van het dagelijkse leven.

Het boek dat ik hier bespreek past helemaal in de lijn van die belangstelling. Bovendien verraadt het een grote eruditie. Dat woord gebruik ik nu (en dat doe ik niet altijd) in zijn meest positieve betekenis. Met vaardige pen voert de auteur ons mee in de middeleeuwse wereld. Die is nu eens duister en angstaanjagend, in de beklemdheid van woud en nacht, dan weer aanlokkelijk. Het dier krijgt daarin zijn plaats. Natuurlijk is het eerste wat opvalt in die confrontatie de classificatie van wat dieren zijn. Wij zijn gekneed door de systematiek van Linnaeus en de evolutieer van Darwin; de middeleeuwer van zijn kant zat in een pseudo-wetenschappelijk keurslijf dat sterk aanleunde bij het boek Genesis. Wormen en slangen behoren tot eenzelfde familie en als het moet wordt de lynx met zijn verwoestende blik daar zelfs bij gerekend. Fictie en reële observatie vloeien in elkaar over. Afbeeldingen van dromedarissen en olifanten zijn merkwaardig natuurgetrouw, maar al even natuurgetrouw zijn de monsterlijke mensentypes die beschreven en getekend zijn: halfslachtige wezens waar zelfs de eerste reizigers naar Azië van beweren ze in werkelijkheid te hebben gezien.

De auteur schenkt ook veel aandacht aan de symbolische betekenis van dieren: dieren op wapenschilden staan voor de moed of de sluwheid van het geslacht dat ze draagt.

Van Uytven heeft zijn boek zeer mooi opgebouwd: confrontatie van mens en dier, maar ook het elkaar aanvullen. De nutsfunctie komt bij de economische historicus die de auteur toch vooral is, zeer duidelijk aan bod. Voorkomen van dieren(soorten) of hun toenemend verdwijnen worden gekoppeld aan de evolutie van het ecosysteem: de grootschalige ontginningen, de verstedelijking en veranderingen in het leefpatroon. Soms wordt dat tot na de middeleeuwen doorgetrokken, en hij schrikt er

net zomin voor terug om in de vroege middeleeuwen te duiken. Dat de nadruk vaak op de veertiende en vijftiende eeuw ligt heeft dan minder te maken met zijn eigen voorkeur en specialisme dan wel met het bronnenmateriaal, dat in die periode talrijker voorhanden is en typologisch ruimer present.

Het boek is een aanrader. De belangstellende lezer zal geboeid zijn, maar ook voor de vakhistoricus (voor wie het niet echt bedoeld is) worden vele poorten geopend. Het is vlot en prettig geschreven, goed en met veel overleg ingedeeld. Wat gewoon een overvloed aan leuke details en faitdivers zou kunnen blijken, valt allemaal in de plooi van een diep doordachte visie op de middeleeuwse verhouding tussen natuur en cultuur, tussen mens en dier.

Ludo Milis

Raymond VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*. – Leuven: Davidsfonds; Zwolle: Waanders, 2003. - 299 p.: ill.

Bart LAMBERT

De Rapondi's: Italiaanse bankiers in Brugge

Based on a prize-winning master's thesis, this compact and densely written history of an important family in the history of the Burgundian state, of Bruges their adopted city, and of European economic history in general is welcome indeed. By combining the results of archival research, mostly in Belgium, with published sources from Lucca and other Italian repositories, Lambert has succeeded in illustrating the role a single Lucchese merchant family played in building a business, a new dynasty, and an international merchant metropolis in Flanders.

The Rapondi were one among many merchant families from Lucca, who formed the dominant Italian merchant colony in Bruges after the collapse of the great Florentine firms in the 1340s and before the rise of the Medici a century later. Several historians, including Raymond de Roover, have written about the Bruges colony in general, but this is the first history that studies a single company in such depth and across the more than century-long length of its existence since that of Léon Mirot in 1928. And central to the study is the question of why this company succeeded "in the face of the failure of so many?" The answer is deeply entwined with the histories of Bruges, Lucca, the Rapondi, and the Burgundian branch of the Valois dynasty.

Lambert divides his book in three parts, the first traces the firm's early decades in Lucca and in Bruges where the increasing internationalization of the Rapondi took root. The second spans the career of the greatest of the Rapondi, Dino, who built the firm into a supplier of luxury textiles to the French royal family, the right-hand financier of the ambitious Burgundian dynasty, as well as a major presence and leading resident of Bruges and Paris. The last part is a veritable dénouement as the firm's connection to the Burgundians fades with the death of Dino, the entry of Florentine firms as the preferred bankers of the dukes, and the abandonment of Bruges as the center of Rapondi business and finance.

The Rapondi were completely unexceptional Lucchese merchants before the late 1360s by which time they had shifted their business headquarters from Lucca to Bruges and begun advancing money to the most famously improvident member of the count of Flanders' family, Iolanda of Kassel. They combined this occasional money lending with import of costly fabrics and spices from the Mediterranean gradually building up a position that caught the notice of the young duke of Burgundy, Philip the Bold.

This was fateful for the company, for as Lambert indicates : "Since (sic) 1369, these connections with the Burgundian duke ... dictated all the firm's other activities ...".

Hitching the corporate wagon to the rising star of Burgundy took Dino and his partners on quite a ride including a shift of residence to Paris as Philip pursued his ambitious involvement in French politics. The Rapon-di became the major suppliers of luxury articles of all kinds to the Burgun-dian household as well as those in their orbit, and on occasion they sold the king himself luxury cloth. With the death of Charles V in 1380, Philip emerged as one of the major political forces in the kingdom, the Rapon-di were called upon more and more to advance the duke money with which to realize his ambitions. In 1384, when Philip entered into his wife's in-heritance in Flanders, Dino as ducal counselor was offered "almost unli-mited possibilities."

These possibilities would take form as a three-cornered relationship between the Rapon-di, the city of Bruges, and Duke Philip. The Rapon-di served as intermediaries between Bruges and their Duke in smoothing out the flow of taxes, subsidies, forced loans all necessary to keep Bur-gundian state building in motion. And Dino Rapon-di served his Duke as Philip negotiated the end of the Ghent War in 1385, pushed through a major monetary reform in 1389-90, and conducted diplomacy to gain the succession to the throne of Brabant. All the while, the Rapon-di advanced money and sold costly cloth, silks, and even expensive horses to Philip and his retinue. It was this mix of urban/ducal finance, combined with trade in a range of luxury articles that enriched the family firm and made Dino an essential servant of the Duke.

Lambert points to the 1390s as the pinnacle of the Rapon-di's commercial success and the beginning of a series of debilitating personal and political failures. Dino reached the summit of service to Philip in supervising the construction of the monumental Tour de Bourgogne at Sluis, brokering the payment of the enormous ransom for the hapless John the Fearless, captured at Nicopolis, and maintaining peaceful and profitable relations with the city of Bruges, which continued to sluice large amounts of cash to the ducal treasury. Yet Dino quarreled and broke off relations with his nephew, Giovanni, the family was exiled from its native Lucca as a result of a political coup by a rival faction, and as a result Dino's friend and long-time ally, Forteguerra Forteguerra, was murdered. Lambert concludes that neglect of the family's interests in Lucca resulted in the first hint of downturn in the company's fortunes.

Yet the cracks in the façade remained hidden as Dino Rapon-di became

truly the master of the duke's finances from 1396-1415. The enormous ransom he raised (200,000 ducats!) was a magnum opus of finance, in Lambert's view, and he went from strength to strength as Philip gained Brabant for the dynasty through the marriage of his son. This momentum was maintained even after the death of Phillip the Bold and the early years of John the Fearless as the Rapondi were instrumental in the acquisition of Liège via a siege, whose cost was largely covered by 30,000 écus raised by Dino Rapondi through bills drawn on Venice, loans from the Bruges elite and personal funds. But John the Fearless's fomenting of civil war in France by ordering the assassination of Louis of Orléans, plunged Dino into the role of war financier, which strained his relations with Bruges and other Flemish cities whose autonomy was abused at the same time that John demanded larger and larger subsidies. By 1412 the Bruges city treasury had been squeezed nearly dry and Rapondi had become closely identified with increasingly unpopular ducal policies. This marked the beginning of the end of the mutually beneficial triangular relationship of city, duke, and banker.

Lambert's last chapter of part 2 traces the "fading" of the Rapondi. Dino's death in 1415 had been preceded by changes in company structure that divided between relatives responsibility for business in Bruges and Paris. The next generation of Rapondi chose increasingly conservative investments, with a marked preference for land. Although the company continued to sell a variety of goods, it no longer intervened as the financial link between Bruges and the Duke. In the book's third, and final part, the Rapondi are "bankers with a duke".

Goffredo brought a last burst of activity of the Rapondi in Bruges, although he never succeeded in fully restoring the company's fortunes. He forged an international network of trade and trading partners with Bruges at its center linking London, Venice, Lucca, and Antwerp. This Indian summer period developed without the links to Bruges city finance and the duke of Dino Rapondi's time, albeit Goffredo had close business ties to Giovanni Arnolfini and Bernardo Portinari. With Goffredo's death in 1456 the family's business ventures fade almost from sight, although Goffredo's son Francesco acquires Bruges citizenship and works as a broker for a time. The last Rapondi in Flanders died in 1470.

So what accounts for the long life and relatively peaceful end of the Rapondi family and firm? Lambert argues that it was the exceptional position the company achieved under Dino as both financiers for the Duke and for Bruges. This saved them from total reliance on the Duke – a fatal flaw of other companies – while guaranteeing the firm a central role in the

provision of luxuries to the duke and his entourage. And last but not least, the state building ambitions of the Burgundians also buoyed the firm's fortunes, for ducal ambitions always outran the realities of primitive state institutions. With virtuosic financial acumen and a sure political touch the Rapondi succeeded where many others failed.

James M. Murray

Bart LAMBERT, *The City, the Duke and their Banker: the Rapondi Family and the Formation of the Burgundian State (1384-1430)*. – Turnhout : Brepols, 2006. – 215 p.: ill. – (*Studies in European Urban History (1100-1800)*, 7)

Michel NUYTTENS

Tempeliers in de Lage Landen

Al sinds haar afschaffing in 1312 hangt er rond de orde van de tempeliers een zweem van mysterie. Met de regelmaat van de klok voeden vulgariserende publicaties de publieke opinie met bedekte en minder bedekte verwijzingen naar verhalen over de uitspattingen van haar leden en naar hun vermeende rol als bewakers van geheimen die de Kerk altijd liever voor zich heeft gehouden. Die tot de verbeelding sprekende beschuldigingen verklaren echter niet alleen de sterke en blijvende belangstelling voor deze middeleeuwse beweging, maar ook het feit dat de historische realiteit zelden ter sprake komt. In *Krijgers voor God* biedt Nuyttens een nuchter en op wetenschappelijk onderzoek gebaseerd overzicht van de geschiedenis van de tempeliers, van hun oprichting aan het begin van de twaalfde eeuw tot hun roemloze einde twee eeuwen later. Het accent ligt daarbij op de ontstaanscontext, organisatie en werking, rekrutering en relatie tot de kerkelijke en wereldlijke overheden, met bijzondere aandacht voor de situatie in de Lage Landen, c.q. de Zuidelijke Nederlanden.

In de eerste vijf hoofdstukken bespreekt Nuyttens het vrij bescheiden bronnenmateriaal met betrekking tot deze militaire orde, haar oorsprong en vestigingsgeschiedenis, statuten en interne hiërarchie en haar rol in de kruisvaarderbeweging. Vooruitlopend op latere hoofdstukken beklemtoont hij hierin de vooraanstaande rol van enkele figuren uit de Lage Landen, niet alleen in de oprichting van de orde in de kruisvaarderstaten, maar ook in het aanhalen van banden met vooraanstaande kerkelijke en wereldlijke figuren in het Westen en in de vestiging van de orde in onze streken. Vooral de bespreking van enkele algemene ontwikkelingen in de geschiedenis van zowel de kerkelijke als de wereldlijke instellingen is soms vrij kort door de bocht, bijvoorbeeld op pagina 24, waar het wel lijkt alsof de Sint-Bertijnsabdij vanaf het einde van de tiende eeuw een centrale rol speelde in de Europese expansie van het kloostermodel van Cluny.

Het tweede luik van het boek bespreekt de ontwikkeling van de orde in de Zuidelijke Nederlanden (de *Lage Landen* uit de titel zegt weinig over de spreiding van de vestigingen, die in het noordelijke gedeelte nauwelijks voorkwamen). Hoewel de beweging zeker niet dezelfde maatschappelijke impact had als bijvoorbeeld in het zuiden van Frankrijk en in andere regio's van het huidige West-Europa, breekt Nuyttens een lans voor de studie van hun aanwezigheid in deze rijke en dichtbevolkte streek. Hoofdstukken VI tot X concentreren zich daarom op specifieke, aan de regio

gebonden aspecten met betrekking tot organisatie, interne hiërarchie, relaties tot de verschillende overheden en patrimoniale, financiële en economische activiteiten. Het repertorium van huizen en commanderijen in hoofdstuk XI en de lemmata met betrekking tot een aantal belangrijke ordeleden uit de Lage Landen in hoofdstuk XII vormen samen een kritisch monasticon dat van groot nut zal zijn voor verder onderzoek. Het boek sluit af met een korte bespreking van de afschaffing van de orde, de oorzaken van deze ingrijpende gebeurtenis en de motieven van de voornaamste actoren. Zoals Nuyttens het herhaaldelijk aangeeft, draait het in zijn boek echter niet om die kritieke fase in het bestaan van de orde, maar om de historische realiteit van haar werking en organisatie in de periode die daaraan voorafging.

Hier en daar zou men zich kunnen afvragen of bepaalde hoofdstukken niet tussen (de vulgariserende) wal en (het op wetenschappelijk onderzoek gebaseerde) schip zullen vallen. Inhoudelijk liggen de "Zuid-Nederlandse" hoofdstukken bijvoorbeeld een stuk zwaarder op de hand dan de eerste, meer algemene delen en het afsluitende hoofdstuk over de afschaffing van de orde. Op zich is dat geen reden voor kritiek, ware het niet dat men zich zou kunnen afvragen of de sterk toegenomen zin voor detail en de opvallende verschuiving naar een meer wetenschappelijke taal een bepaald deel van het lezerspubliek niet zal doen afhaken. De verklaring voor deze plotse stijlbreuk lijkt te liggen in Nuyttens verzuchting de regio exhaustief te behandelen en zo nieuwe bakens uit te zetten voor het onderzoek. Dat spreekt ook onder andere uit de voorstelling van de historische en vooral archeologische bronnen in het eerste hoofdstuk: zo wordt de relevantie van de uiterst gedetailleerde bespreking van vondsten uit onze streken (overigens zonder beeldmateriaal ter illustratie) pas duidelijk na vijf hoofdstukken.

Het relatief gebrekkige bronnenmateriaal en de mythevorming rond de orde van de tempeliers hebben er ook voor gezorgd dat er zowel op wetenschappelijke als op niet-wetenschappelijke niveaus felle discussies woeden over zeer uiteenlopende aspecten van haar bestaan. Natuurlijk kon de auteur die discussies niet in detail voorstellen, maar het had misschien geen kwaad gekund het boek in te leiden met een status quaestionis van het onderzoek naar de orde in onze streken. De publicaties ter zake zijn Nuyttens immers goed bekend, en de herhaalde en bij momenten giftige opmerkingen aan het adres van Jan Hosten en diens boek over de tempeliers uit 2006 geven aan dat hij kritische standpunten durft innemen. Waar die standpunten zich bevinden ten opzichte van de andere auteurs, is jammer genoeg niet altijd even duidelijk.

Door de keuze van het onderwerp en door Nuyttens toegankelijke stijl zal dit werk een breder publiek bereiken dan veel publicaties uit de bibliografie. Dat is een goede zaak, al was het maar om het hoofdstuk van de pseudo-wetenschappelijke speculaties over de tempeliers stilaan af te sluiten.

Steven Vanderputten

Michel NUYTTENS, *Krijgers voor God. De orde van de tempeliers in de Lage Landen (1120-1312)*. – Leuven: Davidsfonds; Zutphen: Walburg Pers, 2007. – 242 p.

Ronald VAN BELLE

Grafmonumenten en cultuurgeschiedenis

Exegi monumentum aere perennius, dit citaat uit Horatius' *Oden* kan nergens beter toepasselijk zijn dan op het hier voorgestelde boekwerk dat vlakke grafmonumenten met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen inventariseert en bestudeert. In navolging van vroegere onderzoekers – met de Engelse Bruggeling James Weale als grote voortrekker – heeft de auteur drs. R. Van Belle – naast zijn beroepsbezigheden – ca. 35 jaar gewerkt aan het grootschalige onderzoek dat zowel een moeilijk en lastig veldwerk omvat (afwrijfsels en tekeningen maken van grafzerken om zo deze monumenten beter leesbaar te maken) als het daarop volgend studiewerk (epigrafie, iconografie, heraldiek, oude grafschriftenverzamelingen, kostuumgeschiedenis). Op die manier heeft de zeer belezen auteur een schat aan informatie bijeengebracht die de grafzerken in een ruimer cultuurhistorisch geheel situeert.

Vele kerken waren eertijds geheel of gedeeltelijk met zerkstenen geplaveid zoals men onder meer dikwijls kan zien op kerkinterieurs op 17de-eeuwse Noord-Nederlandse schilderijen. Veel daarvan is verloren gegaan: oude grafstenen moesten plaats maken voor nieuwe; na het verbod op begraven in kerken werden dikwijls volledig nieuwe vloeren gelegd; afbeeldingen en inschriften worden onleesbaar door slijtage; in West-Vlaanderen heeft Wereldoorlog I daarenboven nog tientallen kerken verwoest.

Grafzerken zijn niet enkel historische documenten die ons heel wat leren over de overledene en zijn familie; ze zijn ook van belang voor de taalkunde en de kunstgeschiedenis o.m. door de verwantschap met de miniatuur- en de schilderkunst.

De auteur behandelt in vier delen zijn onderwerp, met daarbij nog twee lijsten met bibliografie en een register met persoons- en plaatsnamen. In het eerste deel worden grafmonumenten in het algemeen bestudeerd, met daarin als hoofdbestanddeel de iconografie. Het blijft voor ons een vraag of de architecturale versiering op 13de- 14de-eeuwse zerken inderdaad de voorstelling betreft van de hemelpoort of de poort van het hemelse Jeruzalem (p. 16). Is het niet gewoon een eigentijds decoratief element ontleend aan de succesvolle gotische architectuur? Deel twee behandelt de productie en de opdrachtgevers van de grafmonumenten, met onder meer de oude strijdvrage over de herkomst van de oudste grafzerken en koperplaten: Doornik of Brugge? Volgens Van Belle was Brugge eerst gewoon een doorvoerhaven voor de Doornikse producten en is Brugge

in de loop van 14de eeuw een productiecentrum geworden, waarschijnlijk met behulp van ingeweken Doornikse ambachtslui. Het blijft echter wachten op archivalische bewijzen. De als bewijs aangevoerde kleine architecturale details om de twee centra uit elkaar te houden, lijken ons niet overtuigend. In de 15de en 16de eeuw zijn er meer Brugse stijlkenmerken aanwijsbaar; het is trouwens maar normaal dat plaatselijke schilders ontwerpen leverden.

Deel drie bevat de inventaris van 446 grafmonumenten. Elke zerk wordt systematisch en uitvoerig beschreven: naam van de afgebeelde persoon, jaar van overlijden, afmeting van de zerk, materiaal, plaats van bewaring en herkomst, beschrijving, inschrift, heraldiek, bespreking, bibliografie; daarbij meestal een wrijfprent. In het vierde deel bestudeert de auteur uittputtend het kostuum zoals het op de zerken is afgebeeld (ingedeeld in religieuze, militaire en burgerlijke kledij). Hij werkt zijn onderzoek verder uit met behulp van eigentijdse schriftelijke bronnen waarbij hij het moeilijke probleem van de Nederlandstalige terminologie niet uit de weg gaat. Er is ook nog een glossarium en een afzonderlijke kostuum-bibliografie. Men kan zich afvragen of het niet zinvoller zou zijn geweest een aparte publicatie van dit vierde deel te hebben gemaakt.

Ik ben in mijn beroepsleven meermaals geconfronteerd geweest met grafzerken (en heb ook nog wrijfprenten gemaakt, maar niet zo mooi als deze van Van Belle): bij de systematische inventarisatie van het West-Vlaamse kunstpatrimonium, bij plaatselijk onderzoek (onder meer in Sint-Kruis) en bij opgravingen. Daarom durf ik hier toch enkele kleine aanvullingen geven die uiteraard geen kritiek op Van Belles werk betekenen.

P. 7. In 1978 ben ik in de Provinciale Dienst voor Cultuur met personeel van het Bijzonder Tijdelijk Kader (BTK) begonnen aan een inventaris van alle grafzerken – inzonderheid de inschriften – van vóór 1830 en van de belangrijkste van na die datum. Deze inventarisatie kon echter niet worden voltooid en werd in 1980 – zonder controle van de gegevens – voortijdig (en voorlopig?) stopgezet.

P. 152-153 (Bru. 24). Omstreeks 1974 heeft Roger Crois op de Sint-Trudohoeve te Assebroek het hier besproken fragment van de 15de-eeuwse funeraire gedenksteen van de kluizenaar Everelmus, uit de Brugse Eeckhoutteabdij, opgegraven. Deze steen wordt nu bewaard in de Sint-Trudoabdij te Male, en is ingewerkt in een messing reliëf van Jef Claerhout. Het onvolledige inschrift is aangevuld naar de studie van Nicolas Huyghebaert OSB, maar er is geen rekening gehouden met het fragment van de pij van de kluizenaar dat nog boven het inschrift bewaard is gebleven (afb. in onze *Handelingen*, 140, 2003, p. 182).

Afgedankte grafzerken werden dikwijls als bevoering in sluizen gebruikt; het bekendste voorbeeld zijn wel de grafstenen afkomstig uit de sluis van de Braemgaten te Gent. In de 1684 gedateerde watermolen te Heule lagen in de na 1955 weggebroken sluis zerken met figuurvoorstellingen. Dit werd ons op 6 maart 1978 ter plaatse medegedeeld.

In het jaar 2000 werd in de kapel van het Kortrijkse begijnhof de grafzerk weergevonden van Margriete vanden Berghe, overleden op 19 november 1527. De begijn wordt afgebeeld onder een renaissance-rondboog. Afb. op p. 155 van Ph. DESPRIET, *Ontstaan en ontwikkeling van het Kortrijkse begijnhof (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, nr. 45)*, Kortrijk, 2001; ID., *Zuid-Westvlaamse opgravingen (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, nr. 46)*, Kortrijk, 2001, p. 14.

Luc Deuliegher

Ronald VAN BELLE, *Vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen*. – Brugge: Uitgeverij Van de Wiele, 2006. - 648 p., ill.

Van 21 tot 23 november 2003 vond in het Provinciaal Museum Walraversijde een colloquium plaats rond het thema "Visserij, handel en pirate-rij". De ondertitel luidde "Vissers en vissersnederzettingen in en rond de Noordzee in de Middeleeuwen en later". In 2006 verschenen de bijdragen van het colloquium, onder de redactie van Marnix Pieters, Frans Verhaeghe en Glenn Gevaert. Het boek werd uitgegeven door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) in samenwerking met Het Vlaams Instituut voor de Zee, de Provincie West-Vlaanderen en de Vrije Universiteit Brussel. Het werk bevat zowel artikels in het Engels als in het Nederlands, telkens met vertaalde samenvattingen. Het inleidende "Woord vooraf" wordt in de twee talen weergegeven. Ook alle illustraties zijn tweetalig ondertiteld.

In overeenstemming met de doelstellingen van het colloquium zijn de bijdragen geografisch gerangschikt. Een eerste luik brengt de informatie over Walraversijde en onmiddellijke omgeving. Het volgende luik breidt zich uit tot Vlaanderen en Zeeland, gebieden die de regionale achtergrond vormen van een aantal vissersgemeenschappen. Het derde luik tenslotte brengt ons naar het westen en het noorden, zowel als naar het gebied van de Baltische Zee.

Aangezien het jarenlange intensieve en systematische archeologische en historische onderzoek op de site van de middeleeuwse vissersnederzetting Walraversijde de aanleiding was voor het colloquium, is het logisch dat een belangrijk onderdeel van het boek, in een eerste luik, aan dit onderwerp wordt gewijd. Dries Tys heeft het in een historische studie over de materiële en ruimtelijke dynamiek en identiteit van de laatmiddeleeuwse kustnederzetting, waarin de maritieme, commerciële en arbeidsintensieve activiteiten centraal stonden. Marnix Pieters, de archeoloog die gedurende vele jaren de opgravingen leidde, belicht het archeologische onderzoek dat de leefwereld van Walraversijde en andere laatmiddeleeuwse en vroeg-moderne vissersgemeenschappen langs de zuidelijke Noordzee documenteert. De resultaten van het onderzoek worden in deze bijdrage voorgesteld vanuit het perspectief van werken, wonen en leven in een vissersgemeenschap. In een bijdrage die niet op het colloquium werd gebracht, stellen Liesbet Schiettecatte en Judy Sealy de eerste resultaten voor van hun isotopenonderzoek op botmateriaal – geen menselijke beenderen, zoals in de inleiding wordt vermeld – en op bodemonsters uit verschillende contexten. Dit onderzoek leidt tot vaststellingen in verband

met het dieet van mens en dier in Walraversijde en daarbuiten. Charles Kightly, die jaren geleden instond voor de realisatie van de reconstructie van het middeleeuwse Walraversijde, geeft een relaas van zijn bevindingen. Hij legt het verband tussen bewijsmateriaal, vooral gegevens uit de opgravingen, en de fysische reconstructie of "evocatie".

Het tweede luik draagt de titel "Vis en vissersnederzettingen in Vlaanderen en Zeeland" en wordt ingezet met een stand van zaken binnen het archeozoologische onderzoek met betrekking tot de exploitatie van de zee in Vlaanderen. Het artikel is van de hand van Anton Ervynck en Wim van Neer en geeft een chronologisch overzicht van de archeozoologische kennis van de zeevisserij, waarbij zowel aandacht geschonken wordt aan de producent van de zeevis, als aan de consument. Gaston Van Bulck schenkt aandacht aan de religieuze volkscultuur van traditionele vissersgemeenschappen in de zuidelijke Nederlanden. Hij heeft het meer bepaald over het geloof in bovennatuurlijke hulp in geval van nood. In een bijdrage die eveneens niet op het colloquium werd gebracht, biedt Danielle Caluwé een overzicht van het middeleeuwse en vroeg-moderne hoolglas uit Walraversijde en andere kustnederzettingen uit Vlaanderen en Zeeland. Ze doet dit vanuit het standpunt van de dynamiek van hun materiële cultuur.

De bijdragen die over "Boten, vistuig en maritieme activiteiten in en rond het Noordzeegebied" handelen en het derde luik omvatten, worden ingeleid door een artikel van de hand van Karel Vlierman over laat- en postmiddeleeuwse vissersschepen die in het Zuiderzeegebied werden opgegraven. De wrakken van vissersschepen zijn een belangrijke bron voor onze kennis over de visserij op de Zuiderzee in vroegere eeuwen.

Ian Riddler verving zijn originele bijdrage over de sites in het Doverse door een overzicht van de vroegmiddeleeuwse benen en hoornen visserijwerktuigen. Onder de titel "Zuid-Devon: economie, maatschappij, cultuur" onderzoekt Harold Fox kenmerken van de bewoners en gebruikers van de middeleeuwse vissersplaatsen langs de kust van Zuid-Devon. De auteur heeft het over de evolutie van "vissende" boeren naar de eerste, permanent bewoonde vissersdorpen. Tot slot volgen er nog twee bijdragen die niet op het colloquium te horen waren. Mette Busch biedt een eerste kijk op het middeleeuwse en vroegmoderne Deense kustlandschap, de Deense visserij en de scheepvaart. Teija Alenius, Georg Hagggrén, Henrik Jansson en Arto Miettinen verschaffen een inzicht in de maritieme activiteiten uitgevoerd langs de zuidkust van Finland in de periode 500-1150 AD.

Een aantal voorlopige conclusies van het boek en ook van het colloquium

worden aangehaald door Frans Verhaeghe. Hij besluit dat de vissersgemeenschappen zeer sterk ingebed waren in hun eigen regionale context, wat de verschillen tussen de gemeenschappen en nederzettingen binnen het gebeid van de Noordzee en de Baltische Zee kan verklaren. Daarnaast blijkt ook dat bewoners van “de rand van het land” een gemengde economie hadden in termen van basisbehoeften: landbouw vormde een belangrijk bestanddeel van het geheel en de impact van de visserij en de scheepvaart kan beperkter geweest zijn dan oorspronkelijk werd aangenomen. Anderzijds zijn de problematieken in verband met materiële cultuur bijzonder complex en mogen een aantal gemeenschappelijke trekken niet uit het oog verloren worden.

Niettegenstaande de redacteurs stellen dat het colloquium en de bijdragen in de congresbundel niet alle mogelijke vragen beantwoorden en evenmin de totaliteit van de materiële, sociale, economische en culturele wereld van de middeleeuwse en vroegmoderne vissers in het gebied van de Noordzee en de Baltische Zee bestrijken - de grote complexiteit van het onderwerp en van zijn vele elementen maken dit immers onmogelijk -, kunnen wij ons toch moeilijk van de indruk ontdoen dat de vlag niet echt de lading dekt. Waar de veelbelovende titel spreekt over visvangst, handel en piraterij, komen vooral de laatste twee thema's nauwelijks aan bod. Wij hopen dan ook, met de redacteurs, dat dit slechts een eerste voorstelling is en een startpunt voor verder onderzoek naar dit onderwerp.

Bieke Hillewaert

Marnix PIETERS, Frans VERHAEGHE & Glenn GEVAERT, *Fishery, trade and piracy. Fishermen and fishermen's settlements in and around the North Sea area in the Middle Ages and later. Papers from the colloquium at Oostende-Raversijde (Provinciaal Museum Walraversijde) = Visserij, handel en piraterij. Vissers en vissersnederzettingen in en rond de Noordzee in de Middeleeuwen en later. Bijdragen van het colloquium in Oostende-Raversijde (Provinciaal Museum Walraversijde), 21 -23 november 2003. - Brussel: Vlaams Instituut voor het Onroerend erfgoed, 2006. - 220 p.: ill. [Archeologie in Vlaanderen. Monografie, 6]*

Thomas COOMANS & Jan DE MAEYER

Verluchte handschriften in de negentiende eeuw

De rijkdom en luxe van het middeleeuwse verluchte handschrift is nooit overtroffen geweest door het gedrukte geïllustreerde boek. In het kader van de romantiek, de nationale bewustwording, de heropbloei van het christelijk geloof en de herwaardering van de gotiek, werden voorbeelden van laat-middeleeuwse schilderkunst gekopieerd en gereproduceerd, ook van de miniatuurkunst. Om dat laatste specifieke terrein van de 19de-eeuwse kunstgeschiedenis te verkennen, hebben enige jaren geleden twee onderzoekcentra van de K.U.Leuven, nl. het Studiecentrum Vlaamse Miniaturisten en KADOC, workshops georganiseerd onder de titel *Iconografie en symboliek: wisselende percepties en culturele identiteiten. Miniatuur- en handschriftenproductie in België tijdens de 19de en 20ste eeuw in een cultuurhistorisch, Noordwest-Europees en vergelijkend perspectief*. De resultaten van het onderzoeksproject zijn thans gepubliceerd in een bundel Frans-Engelse opstellen onder de titel: *The Revival of Medieval Illumination/ Renaissance de l'enluminure médiévale*.

Het boek is thematisch ingedeeld in drie delen. Een eerste deel handelt over de heropbloei van een traditie. Daarin levert Peter Raedts een bijdrage over *Images of the Classical and Medieval Past in the Era of Revolution and Restoration* (p. 22-35). Vervolgens benadert Thomas Coomans het onderwerp in *Une approche typologique de l'enluminure au XIXe siècle*. Hij verwijst naar 19de-eeuwse modellenboeken die gebruikt werden voor de verluchting van o.a.: albums en gedenkboeken, liturgische werken, devotieprenten en canonborden, alsook voor de illustratie van heraldische werken, voor certificaten, patentbrieven, diploma's, geschreven pauselijke zegeningen en gelegenheidswerk allerhande (p. 37-61). Jan De Maeyer in *Réalité médiévale ou fiction romantique*, buigt zich over de neomiddeleeuwse miniaturen als een bij uitstek vrouwelijke bedrijvigheid en over de relatie daarvan met kasteelvrouwen en kloosterzusters (p. 63-77).

Het tweede gedeelte van de bundel verkent de Europese context. Bijzonder verrijkend is het artikel van Rowan Watson over *Illuminating Manuals and the Reception of a Medieval Art in Victorian Britain*, met een chronologische lijst van 53 Engelse modellenboeken tussen 1849 en 1897 (p. 79-105). Isabelle Saint-Martin schreef over *Variations sur l'enluminure en France au XIXe siècle* (p. 108-135) terwijl Michaela Braesel *Medieval Elements in Nineteenth-Century German Illumination* toelicht (p. 137-159).

Giovanni Morello bespreekt *Un choix de manuscrits du XIXe siècle de la Bibliotheca Apostolica Vaticana* (p. 161-171). Arjen Looyenga belicht de *Neerlandia Catholica, a Nineteenth-Century Miniature Work* in de context van het katholieke réveil in Nederland (p.173-195). Een verkenning van de 19de-eeuwse Italiaanse miniatuurkunst staat op rekening van Francesco Ascoli, *Un renouveau méconnu* (p. 197-205). William M. Voelkle geeft een beschrijving van *The Spanish Forger, Master of Manuscript Chicanery*, een handschrift bewaard in de Pierpont Morgan Library, New York, waarvan de ontdekking en identificatie in 1978 een mijlpaal in het betreffend kunsthistorisch onderzoek betekende (p. 207-227).

Tenslotte is een derde gedeelte van het boek gewijd aan enkele case-studies over de Belgische heropbloei van de boekverluchting en de productie van neominiaturen. Wolfgang Cortjaens en Tom Verschaffel in *Illuminated Manuscripts and Documents in Nineteenth-Century Belgium* schetsen een cultuurhistorisch beeld van het verluchte handschrift en document in het kader van het Belgisch nationalisme en het koninkrijk (p. 229-243). Wilfried Dumon beschrijft leven en werk van de gebroeders Ferdinand (1810-1885) en François de Pape (1814-1863), 'peintres en moijen âge, manuscrits, armoiries, décors et autres arts d'agrément', in *The Bruges Illuminator Ferdinand de Pape* (p. 245-267). Carine Dujardin die tevoren instond voor *Neogotiek in de boekenkast* (tentoonstellingscatalogus, Leuven 1997), heeft zich thans verdiept in *The Saint Luke School Movement and the Revival of Medieval Illumination in Belgium (1866-1923)* (p. 269-293). Last but not least levert Dominique Vanwijnsberghe een bijdrage over *L'atelier des bénédictines de Maredret de 1893 à 1940*, een voorproefje van zijn doctorale thesis over het onderwerp (p. 295-309).

Voor wat Brugge aangaat, heeft Wilfried Dumon met het artikel over Ferdinand de Pape een belangrijke bladzijde toegevoegd aan de plaatselijke neogotische kunstgeschiedenis. Als professor in de christelijke iconografie en symboliek aan het grootseminarie te Brugge, had hij enkele specimen van het 19de-eeuws miniaturistenatelier ontdekt en heeft hij daarover jarenlang gegevens verzameld. Nadat in 1980 in het tijdschrift van het Gemeentekrediet van België een eerste belangwekkende bijdrage over Ferdinand de Pape was verschenen op naam van Georges Barthélemy, kon Dumon door een gelukkig toeval kennis nemen van een ongepubliceerde studie over de gebroeders De Pape in de nalatenschap van die auteur. Ferdinand de Pape was bijna veertig jaar lang (waarvan 20 jaar i.s.m. zijn broer François), als kalligraaf en miniaturist bedrijvig geweest – meestal in opdracht. Zijn werk getuigt van een uitzonderlijk vakmanschap maar ook van een grondige documentatie en van een bijzondere inspiratie. Voor-

beelden van o.a. schitterende albums zijn bewaard in de collecties van het Koninklijk Paleis van Laken, in de Brugse Openbare Bibliotheek, in de Bibliotheek van het Vaticaan en zelfs in de Pierpont Morgan Library in New York. Dumon is ingegaan op de werking van het atelier, de productie en de methode. Bovendien maakte hij een proeve van een oeuvre-catalogus.

Brugge dat in de late middeleeuwen een bijzonder belangrijk centrum was voor de productie van verluchte handschriften met een grote export o.a. naar Engeland, heeft in de 19de eeuw op een bijzonder intensieve manier de oude traditie voortgezet. Reeds in 1800 constateert prefect De Viry in zijn *Mémoire statistique du département de la Lys adressé au Ministère de l'Intérieur* (Paris, de l'imprimerie impériale, an XII, p. 75) bij de opsomming van een aantal bekende Brugse schilders, beeldhouwers en graveurs: 'je ne nommerai point tous les peintres et miniatures. . . ; le nombre en est trop grand'. Er waren dus toen reeds een aantal neominiaturisten bekend. Een van de promotoren voor de reproductie van middeleeuwse handschriften en zeldzame boeken was de Bruggeling Joseph-Basile van Praet (1752-1837), bibliothecaris van de Bibliothèque Nationale in Parijs. Bij de aanvang van de 19de eeuw liet hij voor eigen rekening o.a. drie kopieën maken op perkament van *La Pénitence d'Adam* (ca. 1470/75), een handschrift dat ooit aan Lodewijk van Gruuthuse had toebehoord. Van Praet deed daarvoor een beroep op de Franse kalligraaf Lesclabart en op een niet bij name genoemde Brugse miniaturist. Een kopie van een ander handschrift uit de Gruuthuselibrerie, bewaard in de Parijse BN, was van een zodanige kwaliteit dat ze tot enkele decennia geleden voor origineel doorging. De abdijbibliotheek van Bornem bezit een kopie van een uniek exemplaar in de Parijse BN, de zgn. *Sint-Bernardus van 1454*, dat in 1819 op kosten van 'un amateur des anciens monumens de la gravure' werd uitgevoerd met toelating van Van Praet en aan hem is opgedragen. Zijn invloed en aandeel als promotor voor de reproductie van middeleeuwse handschriften en miniaturen wenkt als een veelbelovend onderzoeks-terrein (zie onze bijdrage over Joseph-Basile van Praet, in: L. Vandamme (ed.), *The Founding Fathers. Het bibliotheeklandschap in Brugge omstreeks 1800*, Brugge, 2004, p. 47-74).

De Engelse Bruggeling John Steinmetz (1795-1883) en Joseph Octave Delepierre (1802-1879) waren vroege verzamelaars van De Pape-miniaturen. Als Brugse stadsbibliothecaris en archivaris toonde laatstgenoemde een grote belangstelling voor middeleeuwse handschriften, waarmee hij uiteraard professioneel geconfronteerd was. In zijn boek *Marie de Bourgogne* (Brussel, 1840), liet hij het zgn. gotisch alfabet van Maria van Bourgondië reproduceren. Zijn *Chronique des Faits et Gestes admirables de*

Maximilien I (Brussel, 1839) dat versierd is met gehistorieerde prenten en gotische initialen, geldt volgens J. van der Marck als het mooiste boek van de Belgische romantiek. Ook Jean Bethune die in de jaren 1850 in Brugge een carrière als bouwmeester was gestart, kende en waardeerde het werk van Ferdinand de Pape. Zijn zoon en naamgenoot schreef een biografische notitie over de kunstenaar in de *Biographie Nationale* (dl. 16, 1901). In Brugge bloeide de belangstelling voor de miniatuurkunst op velerlei manieren. Daar was bijvoorbeeld de stichting van de heilige beeldekensgilde in 1862-64 waarvan de Engelsman James Weale de inspirator is geweest en aan de basis lag van een aanzienlijke productie van neogotische devotieprenten, waarmee plaatselijke drukkers als Van de Vyvere-Petit en Desclée-de Brouwer internationale faam hebben verworven. De Luikse kunstenaar Jules Helbig was een 'leverancier' van neogotische miniaturen. In een brief aan Jean Bethune in het najaar van 1865, vermeldt James Weale op naam van Helbig een kopie van een 14de-eeuws handschrift van de *Apocalyps* (zie onze uitgave over *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune*, Brugge, 1996, nr. 29, p. 78). In de jaren 1864-65 poogde Weale om op het vasteland exemplaren aan de man te brengen van 'de bijbel' van de Engelse kunstschilder N.H.J. Westlake', nl. *Illustrated Old Testament History: being a series of designs by an English Artist about A.D. 1310; drawn from the original MS. 2BVII, MSS. Reg. British Museum, commonly called, Queen Mary's Psalter* (ID., o.c., nr.19, p. 65 met verdere refs.). De rol van Weale als promotor voor de rehabilitatie van de middeleeuwse miniatuurkunst en de productie van neogotische prenten is een boek dat nog moet geschreven worden. Op dat vlak wordt in zijn nalatenschap belangrijk archief bewaard dat onontgonnen is (ID., 'James Weale als liturgist, zijn relatie met Edmund Bishop en het Weale-archief in Downside Abbey', in: *Sacris Erudiri*, XXIX (1986), p. 149-151 met een beknopte inventaris van het archief).

Ten slotte ere wie ere toekomt. Op de bijzonder aantrekkelijke kaft van *The Revival of Medieval Illumination...* prijkt '*Léopoldine au Livre d'Heures*' door Auguste de Châtillon (uit 1835?). Het oorspronkelijke doek hangt in het Maison de Victor Hugo, Place des Vosges in Parijs. Léopoldine (1824-43) was immers de dochter van de Franse schrijver. Op het schilderij is zij als elfjarig meisje afgebeeld met een prachtig getijdenboek in de hand, dat waarschijnlijk de reproductie is van een origineel middeleeuws voorbeeld. De opengeslagen bladzijde met miniatuur is een voorstelling van de '*Dood van Onze Lieve Vrouw*'. Daarbij denkt men spontaan aan de vroege dood van de geportretteerde zelf, die een half jaar na haar huwelijk verdrongen is, samen met haar man. In 1845, twee jaar na het ongeluk, schreef Victor

Hugo, mijmerend bij het portret van zijn dochter: 'Quel beau missel gothique/ Enrichi par vos mains d'un dessin fantastique?' Het portret werd voor het eerst gepubliceerd door Pierre Georget in zijn boek *Léopoldine; une jeune fille romantique*, (Paris, 1967). Enkele jaren nadien stond dezelfde Léopoldine op de kaft en frontispiece van *Connoisseurs and Medieval Miniatures 1750-1850* (Oxford, 1972) op naam van A.N.L. Munby. Die befaamde Engelse kunsthistoricus en bibliograaf heeft toen als eerste het onderwerp van de miniatuurkunst in de neogotiek, verkend. In elk geval kunnen de uitgevers van *The Revival of Medieval Illumination...* bogen op een schitterend en vooral degelijk naslagwerk met fundamentele bijdragen tot de kennis van de neomiddeleeuwse miniatuurkunst in de 19de- en 20ste eeuw.

Lori Van Bieruliet

Thomas COOMANS & Jan DE MAEYER (eds.), *The Revival of Medieval Illumination = Renaissance de l'enluminure médiévale. Nineteenth-Century Belgium Manuscripts and Illuminations from a European Perspective*. – Leuven: University Press & KADOC, 2007. - 336 p., 200 ill. [KADOC. Artes, 8]

Marc JOURNEE

Emigreren naar Canada

Het voorliggend tekstboek werd uitgegeven naar aanleiding van een tentoonstelling die onder de gelijknamige titel liep in het Provinciaal Hof te Brugge (van 13 mei tot 6 augustus 2006) en in het Centrum Ronde van Vlaanderen te Oudenaarde (van 8 september tot 22 oktober 2006). In het verlengde van het boek en de tentoonstelling vonden ook twee congressen plaats: over de geschiedenis van de Vlaamse emigratie naar Canada (Provinciaal Hof Brugge, 16 mei 2006) en over de actuele betekenis van migratie (Provinciehuis Boeverbos Sint-Andries, 20 oktober 2006). Het hele project (tentoonstelling op twee opeenvolgende locaties en twee congressen) was een initiatief van de Provincies Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen, met steun van de ambassade van Canada en van verschillende verenigingen.

De laatste jaren kwam migratie overvloedig aan bod in de historiografie, mede door het ingrijpend voorkomen van het thema in onze Westerse samenleving van vandaag en de talrijke discussies erover. Een trendsetter – overigens met onder meer een artikel van Serge Jaumain over “De Belgen in Canada” – was de verzamelbundel Anne Morelli (red.), *Belgische emigranten. Oorlogsvluchtelingen, economische emigranten en politieke vluchtelingen uit onze streken van de 16de eeuw tot vandaag* (Berchem, Epo, 1999). In verband met Antwerpen, belangrijke uitvalshaven voor de emigranten verschenen recent: Robert Vervoort, *De Red Star Line* (Antwerpen, Pandora, 1999), *Landverhuizers. Antwerpen als kruispunt van komen en gaan* (Antwerpen, Pandora, 2002) en *Antwerpen-Amerika. Red Star Line, een nieuwe toekomst tegemoet* (Antwerpen, Pandora, 2005). En ten slotte is er ook nog een eerder populair-historisch boek: Dirk Muschoot, *Wij gaan naar Amerika. Vlaamse landverhuizers naar de nieuwe wereld 1850-1930* (Tielt, Lannoo, 2002).

Marc Journée tracht nu speciaal de emigratie naar Canada in de periode 1880-1960 te belichten. In vier hoofdstukken komen achtereenvolgens aan bod: de draagwijdte van de Belgische emigratie in de beschouwde periode, de keuze voor emigratie en meer bepaald voor Canada, de ervaringen bij de overtocht per boot en het wedervaren van de Vlamingen in het nieuwe thuisland. Geregeld maakt de auteur zijn verhaal levensecht en persoonlijk door het op te luisteren met fragmenten uit ego-documenten (dagboeken en brieven) en met sprekende foto's. Het boek is verzorgd uitgegeven en zeer rijk geïllustreerd. Inhoudelijk steunt de auteur zich

vooral op zijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling van 1981 en bouwt daarop verder aan de hand van de sindsdien verschenen literatuur over het onderwerp.

Het algemeen beeld dat vastligt in het "collectief geheugen" rond de migratie naar Noord-Amerika in de 19de en 20ste eeuw wordt hier gedeeltelijk bevestigd. Op de vlucht voor armoede en ellende in Vlaanderen ondernamen de emigranten vanuit Antwerpen een avontuurlijke en risicovolle zeereis; zij vestigden zich in het land van bestemming op zeer grote stukken grond midden in de wildernis, die ze dank zij noeste arbeid tot succesvolle landbouwuitbatingen ombouwden.

Bij dit al te veralgemenend en te romantische beeld brengt de auteur een aantal nuttige kanttekeningen en correcties aan. Voor 1890 was de uitwijking naar Canada vanuit België te verwaarlozen. Van 1890 tot 1940 waren zowat 50% van de uitwijkelingen afkomstig uit Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen; na de Tweede Wereldoorlog viel het aandeel vanuit deze provincies in de hele Belgische emigratie naar Canada terug op 12 tot 15%. Opmerkelijk verminderde uitwijking was er in 1914-1918, in 1940-1944 en tijdens de recessiejaren 1930-1932. Vlamingen vestigden zich vooral in de provincies British Columbia, Alberta, Saskatchewan, Manitoba en Ontario. Deze westelijk gelegen gebieden waren pas toegankelijk geworden door de aanleg van de Canadian Pacific Railway (1885) en inwijkelingen konden er vrij gemakkelijk aan grond geraken. Elk gezinshoofd en elke jongeman van meer dan 18 jaar oud kon er ingevolge de *Dominion Lands Act* (1872) eigenaar worden van 64,7 ha land. Voorwaarden waren dat er 10 dollar aan registratiekosten betaald werd, dat de nieuwe eigenaar er een woning optrok en er minstens zes maanden per jaar verbleef en dat binnen de drie jaar na verwerving een derde van de toegewezen grond bruikbaar was voor de landbouw. De emigranten vonden evenwel niet alleen in de agrarische sector werk, maar ook in de handel en de industrie. Tot 1940 waren bijvoorbeeld maar 36% van de uitwijkelingen landbouwers of landarbeiders. Het waren niet alleen armen of sukkelaars die emigreerden, maar ook beter bemiddelden. Eén van de grote drijfveren voor uitwijking bleek het gebrek aan toekomstperspectieven in eigen land: in landbouwersgezinnen moesten er teveel kinderen van bedrijfjes met al te kleine oppervlakten leven; bij edellieden voorzag het erfrecht de overdracht van het hele erfgoed exclusief aan de oudste zoon. De werving voor Canada geschiedde door middel van een uitgebreid netwerk van agentschappen. Interessant in die wervings- en begeleidingsoptiek van emigranten lijkt het in het boek toch wat al te vaag en al te beknopt uitgewerkte Sint-Raphaëlgenuootschap van Sint-Andries (blz. 39-40). Niet

alleen via Antwerpen vertrokken de gelukszoekers, maar ook – wanneer de scheepstarieven er voordeliger bleken – vanuit Engelse, Franse en Nederlandse havens.

Voor de Vlaamse *farmers* in Canada bleek het emigratieverhaal succesvol. De auteur draagt een aantal elementen van verklaring hiervoor aan: de snelle assimilatie en integratie in de bestaande gemeenschappen, het saamenhorigheidsgevoel en de gehechtheid aan het Vlaamse gemeenschapsleven, het toepassen van nieuwe werkmethoden in de landbouw en het meewerken van de vrouwen bij de landarbeid. Toch mislukten ook velen en keerden verarmd terug: in het boek wordt – een helaas niet nader verklaard of geduid – cijfer gegeven van 10 tot 15% mislukkingen (blz. 16).

De boektekst bevat een beperkt aantal typfouten (liber memorialis i.p.v. liber memorialis – blz. 16), (het reilen en zielen i.p.v. zeilen – blz. 39), (op het begin van de jaren vijftig i.p.v. in het begin van – blz. 39) en enkele nodeloze herhalingen (het vertrekken vanuit andere havens dan Antwerpen – blz. 16 en opnieuw op blz. 49), (de verklaring voor emigratie bij de adel aan de hand van het erfrecht waarbij de oudste zoon de goederen overneemt – blz. 29 en opnieuw op blz. 43), (de uitleg omtrent de attractiviteit van de *Dominion Lands Act* van 1872 – blz. 32 en opnieuw op blz. 91).

Te betreuren is verder dat de ganse studie enkel en alleen opgevat is vanuit het standpunt van de migranten zelf. De auteur geeft de indruk dat deze zich steeds vestigen in *no man's land*. Van een interactie met een reeds aanwezige plaatselijke Indiaanse bevolking of van reacties van de autochtonen op de inwijking is nergens sprake. Ook het besluit van het boek (blz. 150) is nogal gratuit en zonder veel bewijskracht uitgeschreven. Illustratief hiervoor is de – onbewezen – eindzin “De afstammelingen van onze Vlaamse immigranten hebben zich even ‘ijverig’ getoond als hun ouders en grootouders en zij werden volwaardige Canadese burgers. Zij onderscheidden zich in alle mogelijke beroeps categorieën en beklommen vlot de sociale ladder, tot in de belangrijkste politieke en maatschappelijke ambten”.

Johan Vannieuwenhuysse

Marc JOURNEE, *Go West! Een verhaal van Vlaamse emigranten naar Canada*. - Gent: Uitgeverij Snoeck, 2006. - 160 p.: ill.

Joachim DERWAEL

Bedrijfsarchieven en historisch onderzoek

Deze publicatie bevat de handelingen van een studiedag georganiseerd in het kader van het project "Registratie en valorisatie van bedrijfsarchieven als bron voor de studie van de industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen". Deze ondertitel kan de lezer op het verkeerde been zetten. Over het project en de resultaten vernemen we weinig (p. 11-14), maar des te meer over het bedrijfshistorisch onderzoek. Er zijn als het ware drie delen. Het eerste deel is toegespitst op de bronnen, het tweede bevat voorbeelden van bedrijfshistorisch onderzoek en als derde volgt een bedrijfsarchiefdienst als praktijkvoorbeeld.

Zoals vaak is het quasi onmogelijk alle bijdragen recht te doen. Toch een poging.

Karel Velle belicht in de *Inleiding* de mogelijkheden en beperkingen van het Rijksarchief en doet tal van voorstellen tot samenwerking met de bedrijfswereld en met de overheid (p. 15-19). In tegenstelling tot wat hij op p. 15 beweert, streefde het Rijksarchief vroeger wel systematisch naar het verwerven van bedrijfsarchief: zie b.v. J. Verhelst, 'Departement I van het Algemeen Rijksarchief 1978-1989', in: *Actief in archief. Huldeboek Hilda Coppejans-Desmedt*, Antwerpen, 1989 (*Archiefkunde*, 4), p. 182.

Een belangrijk deel van de publicatie is zoals gezegd gewijd aan specifieke bronnen voor het bedrijfshistorisch onderzoek. Soms mocht de behandeling van de bron of de archiefvormer een redelijk aantal bladzijden innemen, zoals bij *De Kamers van Ambachten en Neringen* (Peter Heirman, p. 53-70) en *De dossiers betreffende de hinderwetgeving* (Jurgen Mestdagh, p. 33-53). Andere bijdragen verenigd onder de titel *Minder bekende bronnen* kregen slechts luttele bladzijden toebedeeld, met name de dossiers vennootschapsbelastingen (Joachim Derwael, p. 71-77), de archieven van de kantoren van Registratie en Domeinen en de Expansiedossiers (Dries Vandaele, p. 78-83 en p. 84-87), de archieven van de Werkrechtshoudersraden (Sylvie Desmet, p. 88-92) en de archieven van de Rechtbanken van Koophandel (Paul Drossens, p. 93-99).

De ene auteur slaagt er al beter in dan de andere om in een dergelijk kort bestek een afdoend beeld te geven van de bron, typologie, geschiedenis, wetgeving, de bewaarde reeksen en het nut voor het historisch onderzoek. Maar voor al wie zich op het pad van de bedrijfsgeschiedenis waagt, vormen deze bijdragen een onmisbaar vertrekpunt.

Te paard tussen de bronnen en het onderzoek zitten de sekwestarchieven van Wereldoorlog I (C. Van Coppenolle, *Brussel als financieel dien-*

stencentrum en industriële groeipool (1870-1918). Het fonds van sekwesterarchieven als onderzoeksobject, p. 21-31).

Voor wie enigszins vertrouwd is met bronnen, zijn de bijdragen van Erik Buyst, Frans Buelens en Hans Willems het meest vernieuwend. Erik Buyst (*Methodologische uitdagingen bij de historische analyse van een technologiebedrijf: Barco 1934-2004*, p. 123-130) beschrijft de evolutie van de theorievorming en vooral het tekort eraan, gevolgd door een werkwijze wanneer men geconfronteerd wordt met een zeer onevenwichtige aanwezigheid van bovendien zeer diverse bronnen. Afwegen van archiefmateriaal en interviews bij het schrijven van bedrijfsgeschiedenis is dan de boodschap. Te vermijden valkuilen en deontologische regels bij dergelijke geschiedschrijving leren we er ook.

Bij Frans Buelens en Hans Willems (*Het nut van beursdata en beursarchieef voor de (bedrijfs)historicus*, p. 131-156) komt de geschiedenis van het Belgische beurswezen aan bod, de rol van het SCOB en belang, inhoud en mogelijkheden van de door dit centrum uitgebouwde databank van beursgegevens. En het moet gezegd, de databank is een indrukwekkende realisatie. SCOB staat voor Studiecentrum voor Onderneming en Beurs aan de Universiteit van Antwerpen.

De auteurs signaleren de vindplaatsen van archiefbescheiden aan de hand waarvan zij de geschiedenis van de beursmakelaars schrijven en gaan dan in op de archiefreeksen van de beurzen van Antwerpen, Brussel en Gent die op het SCOB worden bewaard. Het SCOB functioneert immers ook als een archiefdienst die archieven verzamelt en ontsluit.

Sofie De Winter schetst beknopt en systematisch de samenstelling van het archief en de wijze waarop ze de archiefdienst bij een van onze grootste bedrijven heeft opgestart. De 6 km te beheren archief evenaart of overtreft vele overheidsarchieven. Kernopdracht hier is het ondersteunen van de werkprocessen (*Nut van een bedrijfsarchieef voor een onderneming. Casus: Jan De Nul N.V.*, p. 151-156).

Enkel de bijdrage van Chris Vandewalle valt wat uit de toon bij deze goed opgebouwde en informatieve bijdragen. Van de hak op de tak springend, met ellenlange overbodige aanhalingen is het een soort geschiedenis van de plaatselijke brouwnijverheid op basis van een mondeling relaas gecombineerd met een poging van bronnenoverzicht (*De zorg voor immateriële sporen en getuigenissen van de Vlaamse Brouwerijtraditie: "Het Vlaams brouwbedrijf in historisch perspectief"*, *bedrijfshistorisch onderzoek door Westhoekmonumenten vzw in Alveringem*, p. 101-121).

Eric Vanhaute start zijn *Nawoord* (p. 157-162) met de historiografie van de industriële en in het bijzonder van de bedrijfsgeschiedenis vooraleer tot

zijn eigenlijke besluiten over te gaan. Hij wijst onder meer op de brede cultuurhistorische waarde van bedrijfsarchieven wat in schril contrast staat met het enge selectie criterium gehanteerd in het project. Daarin worden ze immers enkel gewaardeerd op basis van hun betekenis om het functioneren van het bedrijf op hoofdlijnen te kunnen reconstrueren (M. Nuyttens, *Situering Studiedag*, p. 13).

Een gevarieerde maar rijke bundel, een startpunt voor elke bedrijfs-geschiedenis en vooral een snelle wegwijzer voor heel wat gekende en vooral minder gekende bronnen.

Griet Maréchal

Joachim DERWAELE (red.), *Leveranciers en klanten. Valorisation van het archiefaanbod voor bedrijfshistorisch onderzoek*. - Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2006. - 162 p. [*Miscellanea Archivistica. Studia*, 167]

Kroniek

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Filips de Schone in 2007 in Brugge herdacht. – Aan het begin en aan het einde van zijn leven had Filips de Schone, zoon van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, een band met Brugge: hij werd er in 1478 in het Prinsenhof geboren en na zijn overlijden in 1506 in het Spaanse Burgos, werd zijn hart in 1507 bijgezet in het graf van zijn moeder in de Onze-Lieve-Vrouwekerk¹. Naar aanleiding van de 500ste verjaardag van het afsterven van aartshertog Filips de Schone – in 1496 gehuwd met Johanna, dochter van de Spaanse Katholieke Koningen, en zelf koning van Castilië geworden na de dood van zijn schoonmoeder Isabella van Castilië (1504) – vond in 2006 te Burgos in de Casa del Cordón – het sterfhuis van koning Filips – de tentoonstelling plaats: *De schoonheid en de waanzin. Filips de Schone, Koning van Castilië en laatste Hertog van Bourgondië* (organisatie *Fundación Carlos de Amberes* te Madrid; wetenschappelijke leiding P. Vandenbrouck en M. A. Zalama). In 2007 werd de tentoonstelling overgebracht naar het koor van de Brugse O.-L.-Vrouwekerk. Een passender locatie was moeilijk denkbaar: in het hoofdkoor staan nu nog de grafmonumenten van zijn moeder Maria van Bourgondië en van zijn grootvader Karel de Stoute en op het hoogaltaar prijkt sinds 1984 het grote passiedrieluik dat Barend van Orley schilderde (voltooid door Marcus Gerards) voor de grafkerk van Filips zuster Margaretha van Oostenrijk te Brou.

Niet alle kunstwerken die op de tentoonstelling te zien waren, hadden een directe band met Filips de Schone en zijn familie, maar alle samen gaven ze een goed beeld van de opgeroepen tijd. Naast de vorstenportretten en het houten beeld van de aartshertog waren er onder meer mooi bewaarde onderdelen van zijn wapenrusting. Het unieke en musicologisch belangrijke baldakijnorgeltje (met Filips persoonlijk devies) en de in Brussel bewaarde wieg van één der kinderen van Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk trokken speciaal de aandacht. Het belangrijkste

1 Tijdens het archeologisch onderzoek in 1979-1980 in het koor van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk werd het lege loden doosje – dat reeds in 1803 was opengebroken – teruggevonden in de grafkelder van Maria van Bourgondië (H. De Witte e.a., "Maria van Bourgondië. Brugge. Een archeologisch – historisch onderzoek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk" (1982), p. 43-54). Het is dan ook onjuist op p. 293 van de catalogus te schrijven: "De Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk bewaart sinds 500 jaar het hart van Filips de Schone".

schilderij was ongetwijfeld “Madonna en Kind” (Zwitserse privé-verzameling), hier als werk van Hans Memling voorgesteld. G. Faggin vermeldt in “L’opera completa di Memling” (Milaan, 1969, nr. 62) het schilderij als zijnde van dezelfde hand als de “Madonna met Kind” uit Boston en voegt er aan toe: “l’attribuzione al Memling sembra plausibile”. In zijn – hier niet vermelde – standaardwerk “Hans Memling. Het volledige oeuvre” (Antwerpen, 1994, p. 340) gaat Dirk De Vos niet zo ver. Volgens de vroegere Brugse museumconservator is het schilderij gebaseerd op de stijl van Memling, maar is het geen oorspronkelijk werk; waarschijnlijk was er een verloren prototype van Memling².

Zoals dikwijls het geval is, was ook hier de tentoonstelling de aanleiding om de eigenlijke catalogus uit te breiden tot een wetenschappelijk naslagwerk met bijdragen over Filips de Schone en zijn wereld. Twaalf artikels behandelen allerlei aspecten van de geschiedenis, kunst, wapenuitrusting, iconografie, hofritueel, muziek, e. a. Ik wil hier maar één artikel speciaal vermelden, met name het verhaal van de hallucinante maandenlange omzwerving – met de vele uitvaartdiensten – van Johanna de Waanzinnige met het lijk van haar echtgenoot, een scenario voor een horror-film.

Luc Devliegheer

Keizer Karel geboren te Gent of te Eeklo? – Dat is sinds de viering in het jaar 2000 van de 500ste verjaardag van de geboorte van Keizer Karel de strijdvraag tussen voornamelijk de Eeklonaar Romano Tondat en prof. dr. René Vermeir (UGent). Op het colloquium van 8 juli 2000 te Eeklo werd de brochure “Keizer Karel te Eeklo geboren” (met bijdragen van J. Roegiers, R. Tondat, R. Vermeir en J. Decavele) door de auteurs voorgesteld (cfr. *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 137 (2000), p. 327-330). Het debat werd door prof. Vermeir voortgezet met een artikel “Grote kanonnen en kleine Karels: city-marketing, gemeenteraadsverkiezingen en geschiedenis”, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 54, 2000,

- 2 In de nota over dit schilderij staat op p. 278 van de catalogus dat kanunnik Joris van der Paele één der beschermheren van Memling was. De kanunnik – zeer bekend door Jan van Eycks schilderij uit 1436 – overleed echter in 1443 en Memling werd pas in 1465 als poorter in Brugge ingeschreven. Verder lezen we dat Michiel Sittow en Gerard David enige tijd in Hans Memlings atelier hebben gewerkt. Slechts van Sittow wordt aangenomen dat hij vermoedelijk bij Memling in de leer is geweest. In 1484 werd G. David – afkomstig uit Oudewater en in de Noordelijke Nederlanden opgeleid – als vrijmeester in het Brugse schildersambacht aanvaard.

p. 3-16. R. Tondat schreef daarop een antwoord, "De geboorteplaats van Keizer Karel", in: *Handelingen... Gent*, 2000, p. 457-461, wat dan weer een reactie van Vermeir uitlokte, "Romano Tondats betoog van naderbij bekeken", in dezelfde aflevering (p. 463-466).

Na vijf jaar – ditmaal was de 450ste verjaardag van Keizer Karels troonafstand de aanleiding – vond men in Eeklo dat de tijd gekomen was om opnieuw samen te komen teneinde alle argumenten nog eens samen te brengen. Dit gebeurde op 24 september 2005, en opnieuw onder leiding van prof. dr. J. Roegiers. In 2006 verscheen het verslagboek, uitgegeven door de stad Eeklo en *De Eecloonaar* (80 blz.) De publicatie bevat – soms in een uitgebreide vorm – de tekst van de op de studiedag gehouden lezingen die wel een ruimer gebied bestrijken dan de vraag "wanneer en waar werd Keizer Karel geboren". Van prof. dr. L. De Grauwe onthouden we dat de keizer maar een weinig Brabants/Duits zal hebben gesproken. Dr. N. Geirnaert schreef enkele lezenswaardige bladzijden over de relatie van Keizer Karel met de stad Brugge. Een relatie van gans andere aard was die van Maximiliaan van Oostenrijk tegenover zijn zoon Filips de Schone en van beiden tegenover de Franse koning. Met het enigszins filosofische artikel van S. Vanden Broecke betreden we de wereld van de astrologie, de chronologie en de horoscopen, wat ons uiteindelijk met nog meer problemen opzadelt. Geboorte en dood zijn de uitersten van het menselijk leven: in de bijdrage van V. Soen eindigt het "Nederlandse" leven van Karel V met de afstand van de soevereiniteit over de Nederlanden op 25 oktober 1555 te Brussel.

De hoofdbrok is het artikel van R. Tondat "Keizer Karel geboren in Eeklo. Mijn ultiem verweerschrift". De gedreven auteur herhaalt nog eens alle argumenten "pro Eeklo" en geeft meteen nog een uitgebreid overzicht van de vele problemen die hij gehad heeft met de tegenpartij. De emotie, en het gevoel van miskennis en van onrechtvaardige behandeling zijn nooit ver weg. Dit laatste denkt Tondat ons inziens ten onrechte. Prof. Roegiers formuleert het juist waar hij op p. 78 schrijft dat hij, Tondat "de professoren geschiedenis een flinke les en stof tot nadenken heeft gegeven met die allesbehalve simpele vraag: waar en wanneer Keizer Karel geboren is".

Er wordt aan beide kanten gewrongen en getrokken om een aanvaardbare uitleg te vinden voor de gebeurtenissen die zich op 20-24 februari 1500 hebben afgespeeld.

In essentie komt de stelling van Tondat hierop neer: Johanna van Castilië was op 20 februari al bevallen te Eeklo; Karel was dus eerder geboren (op 15 of 16 februari, of misschien zelfs vroeger; p. 46) en werd enkele dagen

later naar Gent gebracht om daar “officieel” geboren te worden. Er is een opgelegde zwijgplicht betreffende de echte geboorteplaats, waarvoor de stad Eeklo later een compensatie bekommt. De tegenpartij spreekt smalend over een “16de-eeuws complot” waarbij een 3.000 tijdgenoten zouden betrokken zijn geweest. Hun voornaamste argument in verband met de probleem-dateringen 20 en 22 februari is dat dit kopieerfouten zijn in het net-exemplaar (= kopie van het klad-exemplaar) van de Eeklose stadsrekening van 18 februari 1500 – 30 maart 1501. Enerzijds lijkt het me te gemakkelijk om de data 20 en 22 februari te beschouwen als schrijffouten van de net-schrijver. Anderzijds lijkt het me evenmin verantwoord die data als juist te aanvaarden en daarrond dan een hele constructie op te zetten. Tondat moet zich in zijn grote ijver wel hoeden voor vergaande veronderstelling en tegenspraken. Uit het feit dat drie Eeklonars presentwijnen kregen – Zoetaert voor het brengen van het nieuws van de prinselijke geboorte, Dierkins en Van Damme voor het aanmaken van een groot vuur op 20 februari (of vroeger ?) – meent Tondat dat deze drie mannen begeleiders waren van het grafelijk gezelschap dat de pas geborene van Eeklo naar Gent moest brengen. Eenmaal daar goed en wel aangekomen, keerde Zoetaert onmiddellijk naar Eeklo terug om het welslagen van de expeditie te melden (daarom de presentwijn). Intussen gingen zijn twee metgezellen het blijde nieuws van de geboorte “in Gent” op Sint-Matthijsavond (24 februari) meedelen aan de Gentse schepenen! (p. 46-50). Zou men in Gent niet gehoord hebben van de feestelijke vuren te Eeklo op 20 en 22 februari ? En vallen die vuren te rijmen met de zwijgplicht ?

Het zal niet gemakkelijk zijn om van dit alles een objectief aanvaardbaar verhaal te maken, als dit al mogelijk zal zijn. In zijn inleiding verwoordt prof. Roegiers het als volgt: “Die bronnen bieden ons hun waarheid, nooit de waarheid. Ze geven de waarheid van degene die de bron heeft opgesteld. Die had met zijn bron een bepaalde bedoeling en stond in een bepaalde relatie tot wat gebeurd is.” (p. 6).

Luc Devliegher

Slagvelden 1914-1918 en 1940-1945. – Bij het Davidsfonds in Leuven verscheen in 2006 een overzicht van enkele bekende slagvelden uit de beide wereldoorlogen in België en Frankrijk (*Langs velden van eer. Belangrijke plaatsen in de Eerste en de Tweede Wereldoorlog*, 166 p.). De auteurs zijn twee specialisten op dit domein, professor Luc De Vos en de Britse krijgshistoricus Richard Holmes (al is het, afgezien van de inleiding door Holmes, onduidelijk van welke hand de afzonderlijke hoofdstukken

zijn). Het boek begint met de slag bij Mons en Le Cateau in 1914, waarover Holmes eerder al een documentaire maakte voor de BBC, waarin hijzelf te paard over het vroegere slagveld galoppeerde. Deze slag was dan ook “de laatste veldslag van de oude oorlog” (p.39), waarin een charge van de *Dragon Guards* stukliep op een prikkeldraad. Daarna volgen hoofdstukken over de inundatie van de IJzervlakte in 1914 en de opeenvolgende slagen bij Ieper van 1914 tot 1918. Na een kapittel over de Somme (1916) volgen nog enkele hoofdstukken over slagvelden van de Tweede Wereldoorlog in Noord-Frankrijk en de Ardennen. Opvallend is hoezeer enkele van deze strijdterreinen vroeger al het domein waren geweest van een historische veldslag. Het slagveld van Azincourt (1415), waar Holmes zijn TV-reeks *War Walks* begon, ligt niet ver van enkele strijdtonelen van de Eerste Wereldoorlog en op de hoogte van Vimy bij Arras werd zowel slag geleverd in 1711 als in 1917, en opnieuw in 1940 – een Duitse generaal ging toen zelfs op bezoek bij de hospita die hem als jonge officier tijdens de vorige oorlog onderdak had verleend.

Naast een schets van de vijandelijkheden begint elk hoofdstuk met de historische context, terwijl aan het eind ervan telkens een actuele blik geworpen wordt op de diverse slagvelden en militaire kerkhoven (inclusief een nauwkeurige wegbeschrijving). Jammer genoeg zijn de kaartjes van de krijgsverrichtingen niet altijd even duidelijk. Ook de kwaliteit van de foto's is soms bedenkelijk en onderschriften ontbreken (net als enige uitleg bij de omslagfoto). Echt storend zijn enkele vertalingen van plaatsnamen uit het Engels, zoals “de heuvelrug van Messines” (p. 94) of “de rivier de Lys” (p. 109). De eerste passage staat in het hoofdstuk over de Somme, zodat de vertaler zich ergens op Franse bodem kon wanen, maar in het tweede geval is er geen twijfel over mogelijk dat het front in België lag. De (gelukkig anoniem gebleven) vertaler is hier dus roemloos gesneuveld.

Kurt Priem

PLAATSSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

200 jaar Klein Seminarie in Roeselare. – Dit voorjaar vierde het Klein Seminarie in Roeselare uitgebreid zijn tweehonderdste verjaardag. Dit gebeurde onder meer met een tentoonstelling en vooral met een opmerkelijke publicatie. De onderwijsinstelling kan bogen op het feit dat zij als eerste bisschoppelijk college van de provincie werd opgericht. Zij is letterlijk en figuurlijk gegroeid in de schoot van de oude Latijnse school

van het 18de-eeuwse augustijnenklooster dat met de Franse bezetting haar deuren moest sluiten. De voormalige augustijnenkerk met aangrenzend pand en aangebouwd neogotisch priesterkwartier vormden dan ook een ideaal kader voor de tentoonstelling over de geschiedenis van het Klein Seminarie. Didactische panelen, veel beeldmateriaal en realia in oude klaslokalen en halfduistere kamers van het verleden, evoceren op een aantrekkelijke manier de evolutie in twee eeuwen onderwijs-, denken en leefwereld van priesters, leraars en studenten.

Opvallend in de kerk hangt *De triomf van de eucharistie met de 4 evangelisten*, naar P.P. Rubens, geschonken in 1848 door de Brugse Madame la douarière van Tieghem de Tenhoye – Soenens, een persoonlijke kennis van superior Johannes Faict, onder wiens leiding de instelling in de periode 1849-1856 uitgroeide tot de grootste school van de provincie. Het schilderij is als het ware een symbool voor de nauwe band tussen Roeselare en Brugge. Veel Bruggelingen stuurden hun zonen naar het Klein Seminarie en vanuit Roeselare kwamen velen naar Brugge die zich in de wereld van Kerk en ambtenarij profileerden. Talrijke oud-leraars en leerlingen gaven de school naam en faam. Daarbij denken wij vanzelfsprekend aan de priester-dichter Guido Gezelle en aan Karel Dubois, stichter van de KSA. Vier oud-leraars en twee oud-leerlingen waren in 1830 leden van het Nationaal Congres, onder wie de eerste provinciegouverneur Felix de Mûelenaere en de priester Joseph Andries, die tweede voorzitter zou worden van de Brugse *Société d'Emulation* (1863-1886). Dit historisch genootschap zou in de periode 1915-1934 worden bestuurd door Arthur De Schrevel, die de taak op zich nam om tegen het eeuwfeest van 1907 de geschiedenis van het Klein Seminarie te schrijven. Zijn *Histoire du Petit Séminaire de Roulers* (1906) behelst enkel de voorgeschiedenis, gestoffeerd weliswaar met een aanvullend volume Latijnse documenten. Thans, honderd jaar, later heeft Johan Strobbe het werk overgedaan en een schitterende synthese geleverd over *200 jaar Klein College van Roeselare* dat hij terecht een *biografie van een college* noemt, een gemeenschap en instelling waar een groot deel van de Vlaamse intelligentsia werd gevormd. Het boek bevat een schat aan informatie voor de 19de-eeuwse geschiedenis van West-Vlaanderen in het algemeen en voor de onderwijsgeschiedenis in het bijzonder, geprojecteerd tegen de sociale, politieke en religieuze achtergrond van de tijd. *200 jaar Klein Seminarie* leest als een roman, een verhaal van mensen en structuren, van macht en mentaliteit, geloof en gedrevenheid. 'Schreveltje' zou trots zijn op deze bewonderenswaardige realisatie. Jammer dat er zo weinig ruchtbaarheid gegeven werd aan tentoonstelling en boek, waaraan een CD-rom over het

kunstbezit van het college is gevoegd.

Johan STROBBE, *200 jaar dichters, denkers en durvers. Biografie van een college. Het Klein Seminarie van Roeselare*. Tielt: Lannoo, 2007. - 468 p., ill. bijlagen, bibliografie en personenregister.

Lori Van Bierliet

Nieuw museum van de Guldensporenslag te Kortrijk. – In haar artikel “Een museum over de geschiedenis van Kortrijk” (in deze *Handelingen*, 143 (2006), 65-73) beschrijft ons bestuurslid en museumconservatrice Isabelle De Jaegere hoe men gekomen is tot het nieuwe museum “Eén dag, zeven eeuwen” dat aanleunt bij het bestaande museum voor stadsgeschiedenis in de zuidvleugel van de vroegere Groeningeabdij (klooster Arme Klaren). Het museum vertelt de bezoeker wat er is gebeurd in 1302 en welke betekenis de Guldensporenslag uiteindelijk heeft gehad voor het hedendaagse Vlaanderen.

Het nieuwe museum toont aan hoe moeilijk het is om voor een breed publiek een tentoonstelling te maken over een veldslag waarvan over het verloop verschillende versies bestaan, waarvan het terrein onherkenbaar verbouwd is geworden en waarvan weinig of geen realia bewaard zijn gebleven. Gelukkig heeft de slag, naast zijn historische betekenis, een belangrijke rol gespeeld in de Vlaamse ontvoeringsstrijd in de 19de en 20ste eeuw. Het concept van het museum is origineel: de bezoeker wordt rondgeleid door Gilles li Muisis, abt (1331-1352) van de Doornikse Sint-Martinusabdij, auteur van onder meer een te Kortrijk bewaarde kroniek. Deze Waalse abt, geboren in 1272, moet als dertigjarige heel wat gehoord hebben over de gebeurtenissen in 1302. Hij vertelt erover en beschrijft, met behulp van miniatuurvoorstellingen op beeldschermen, het verloop van de veldslag. Achter de grote glaswand met deze schermen ligt buiten een heel grote, schuin geplaatste maquette van de stad die er eigenlijk maar weinig aan te pas komt. Ons inziens nuttiger is de tegen de buitenmuur van de 19de-eeuwse kloosterkapel aangebrachte meterslange uitvergroting van de bekende muurschildering (ca. 1350) uit de Leugemee-tekapel te Gent met de uitbeelding van de stadsmilities. Op de grote foto zijn replica's aangebracht van de uitgebeelde wapens en uitrusting. In de herbouwde abdijkerk stelt de abt, aan de hand van levensgrote beelden, de *dramatis personae* van het conflict voor. Verder worden in de kerk realia (munten, wapens, beeldhouwwerk, keramiek) uit de tijd van de Guldensporenslag getoond.

Een aparte plaats wordt ingeruimd voor de “koffer van Oxford”: twee

foto's, een afgietsel en een reconstructie van de oorspronkelijke koffer. De ontwerpers hadden zich oorspronkelijk gebaseerd op de hypothese van A. Van de Walle en R. Heughebaert, nl. een koffer van ca. 204 cm. lang en ca. 113 cm. hoog¹, maar hebben uiteindelijk een koffer laten maken van 180-185 cm. lang en 105 cm. hoog (met deksel)² Wijzelf waren na een voorzichtige schatting gekomen bij een koffer van 160-170 cm. lang en ca. 95 cm. hoog³. Het zijn (ongevaarlijke) hypothesen, maar ik heb het er moeilijk mee als men de veronderstelde, onbewezen hypothese in het echt gaat uitwerken tot een reconstructie die op de duur een eigen leven gaat leiden. Als men de oorspronkelijke koffer toch visueel wilde voorstellen, had men van het authentieke voorpaneel beter een nieuw afgietsel in kunststof laten plaatsen in een nieuwe (houten) omkadering. Dat zou eigentijds zijn, zou veel minder gekost hebben en de hele onderneming zou omkeerbaar zijn geweest. De auteurs schrijven in hun brochure: "De reconstructie mocht ook in geen geval een kopie worden. Het moet duidelijk blijven dat onze reconstructie een hedendaagse realisatie is" (p. 40). Dat het nieuwe beeldhouwwerk de nauwkeurigheid van een afgietsel niet heeft, is duidelijk. Maar waarom het gebruik van gekloven hout of de trapezoidale opbouw van de voorkant en de zijkanten zoals bij sommige oude koffers? Op p. 37-38 sommen de auteurs enkele onderdelen op die nog op verder onderzoek wachten. Deze ons inziens nutteloze (en gedeeltelijk met overheidsgeld betaalde) reconstructie brengt het onderzoek geen stap verder!

Op de bovenverdieping van de kerk wordt de beleving van de Guldensporenslag in latere eeuwen bekeken en geduid, om te eindigen met een film van Stijn Coninx over de huidige officiële Vlaamse symboliek.

Aangezien nu alle aandacht gaat naar het nieuwe museum, is het oude museum over de stadsgeschiedenis zonder '1302' een beetje verweesd achtergebleven. Het zou misschien de gelegenheid kunnen zijn om dit museum op te frissen en wat te vernieuwen. Daarbij zouden enkele grote stadsplannen met de evolutie van de stad – vanaf de Romeinse tijd over de middeleeuwen tot heden – niet mogen ontbreken.

Luc Devliegher

- 1 A. VANDEWALLE en R. HEUGHEBAERT e.a., 'De Chest of Courtrai. Een diplomatieke koffer anno 1302. Zijn techniek en geheim', in: *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 19 (2001), nr. 2, p. 1-72.
- 2 F. DE POTTER en D. DUMOLIN, *De reconstructie van de primaire Kist van Oxford*, Kortrijk, 2006.
- 3 L. DEVLIEGHER, 'De omstreden "Kist van Oxford"', in: R. VAN CAENEGEM, 1302. *Feiten en mythen van de Guldensporenslag*, p. 262-285, 297-298. ID., 'Nogmaals de Kist van Oxford', in: *Handelingen van het Genootsch...p voor Geschiedenis te Brugge*, 139 (2002), p. 234-244.

Jaarvergadering 2006. – Op 16 december 2006 hield ons Genootschap zijn jaarvergadering te Veurne. In de namiddag werd om 15 u. vergaderd in het Spaans Paviljoen. Voorzitter L. Devliegheer verwelkomde de aanwezige leden en de belangstellende inwoners van de stad. Hij herinnerde er aan dat het Genootschap, samen met de door C. Callewaert gestichte Geschiedkundige Studiekring die in 1904 de redactie van de *Annales* op zich had genomen, in 1911 een studiebijeenkomst in Veurne had belegd. Toen stonden op het programma een ontvangst op het stadhuis, een bezoek aan de belangrijkste monumenten, een middagmaal in *Die Nobele Rose* en een namiddagvergadering – ook in het Spaans Paviljoen – waar zes geestelijken vijf onderwerpen betreffende Veurne en de Duinenabdij behandelden. We zijn nu echter 95 jaar verder, en de veelheid aan lezingen en de zes eerwaarde heren werden nu vervangen door één evenwaardige persoon, een jonge dame Nele Provoost die een boeiende lezing hield over de H. Kruisprocessie te Veurne (1395-1550). Ze heeft dit onderwerp ook bestudeerd in een artikel in de afl. 3-4, jg. 2006 van de *Handelingen*, die op de vergadering door L. Vandamme werden voorgesteld. Met een ontvangst door het stadsbestuur in het Landhuis werd de jaarvergadering besloten.

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 1939-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 18,00 €
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 12,40 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis*. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere : vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Doornhut 28, 8310 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75, Genootschap voor Geschiedenis, Brugge

www.gvgb.be

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) – IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) – LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) – LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) – CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : CXVI (1979) – CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 20. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), L. Vandamme (redactiesecretaris), M. Cloet, I. De Jaegere, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, P. Trio, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

Met de steun van

B R U
G G E

Colofon

De *Handelingen* zijn gezet in de *Documenta* van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

Druk: Walleyn Graphics nv, Brugge